अभिनवगुप्तप्रणीतः

# तन्त्रालोकः

जयरथकृतविवेकव्याख्योपेतः

# THE TANTRĀLOKA

## OF ABHINAVAGUPTA

with the Commentary of Jayaratha

Volume VI

Edited by

R.C. DWIVEDI

NAVAJIVAN RASTOGI

अभिनवगुप्तप्रणीतः तन्त्रालोकः

# THE TANTRĀLOKA OF ABHINAVAGUPTA

अभिनवगुप्तप्रणीतः

# तन्त्रालोकः

जयरथकृतविवेकव्याख्योपेतः

सम्पादकौ
डा० रामचन्द्र द्विवेदी
डा० नवजीवन रस्तोगी

ग्रंथाङ्कः ६
आह्निकानि १५–२७

मोतीलाल बनारसीदास
दिल्ली वाराणसी पटना मद्रास

# THE TANTRĀLOKA OF ABHINAVAGUPTA

*with the Commentary of Jayaratha*

Edited by
Dr. R. C. DWIVEDI
and
Dr. NAVJIVAN RASTOGI

VOLUME VI
*Sanskrit Text: Chapters 15-27*

MOTILAL BANARSIDASS
*Delhi Varanasi Patna Madras*

*First Edition: Srinagar, (KSTS) 1918-1938*
*Enlarged Edition [with Introduction]: Delhi, 1987*

MOTILAL BANARSIDASS
Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi 110 007

*Branches*
Chowk, Varanasi 221 001
Ashok Rajpath, Patna 800 004
120 Royapettah High Road, Mylapore, Madras 600 004



Vol. VI: ISBN: 81-208-0246-2

Reprinted and published on the basis of the original with the financial assistance from the Ministry of Education and Culture, Government of India. If any defect is found in this volume, the purchaser can return the same to the Publisher by V.P.P. and the same will be replaced without any extra charge for postage by the Publisher.

**Price: Rs. 303**

PRINTED IN INDIA
BY JAINENDRA PRAKASH JAIN AT SHRI JAINENDRA PRESS, A-45 NARAINA INDUSTRIAL AREA, PHASE I, NEW DELHI 110 028 AND PUBLISHED BY NARENDRA PRAKASH JAIN FOR MOTILAL BANARSIDASS, DELHI 110 007.

# विषयानुक्रमणिका

## Table of Contents

### पंचदशमाह्निकम्

कारिका-संख्या

## षोडशमाह्निकम्

## सप्तदशमाह्निकम्

## अष्टादशमाह्निकम्



## एकान्न (? एकोन) विंशमाह्निकम्

## विंशतितममाह्निकम्



## एकविंशतितममाह्निकम्

## द्वाविंशतितममाह्निकम्

## त्रयोविंशतितममाह्निकम

## चतुर्विंशतितममाह्निकम्

## पञ्चविंशतितममाह्निकम्

## षड्विंशमाह्निकम्

## सप्तविंशतितममाह्निकम्

अथ

# श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## पञ्चदशमाह्निकम् ।

:o:

य: परमेशसपर्या-
क्रियोपदेशाङ्कुशेन भवकरिणम् ।
कृतवाननतिबलमतिबल-
मस्मि नत: फणभृदाभरणम् ॥

इदानीं नित्यकर्माद्यात्मकं यजनं निरूपयितुं द्वितीयार्धेन प्रतिजानीते

अथैतदुपयोगाय
यागस्तावन्निरूप्यते ।

एतदुपयोगायेति एतस्य प्रक्रान्तस्य दीक्षोपक्रमस्य उपयोगाय तत्संपत्त्यर्थमित्यर्थः । दीक्षायां हि नित्याद्यात्म यजनमुपक्रमोपयोगित्वादङ्गमेतदानन्तर्येण तत्संपत्तेः । यथोक्तं

'नित्याह्निके समाप्ते तु कुर्यान्नैमित्तिकं बुधः ।'

इति ॥

ननु दीक्षैव नाम किंप्रयोजना यदुपक्रमोपयोगायापि अङ्गतया यजनमुच्येतेत्याशङ्क्याह

तत्र दीक्षैव भोगे च
मुक्तौ चायात्युपायताम् ॥ १ ॥
स्वयं संस्कारयोगाद्वा
तदङ्गं तत्प्रदर्श्यते ।

स्वयमिति साक्षादनन्यापेक्षत्वेनेत्यर्थः । संस्कारयोगादिति ज्ञानाद्यधिकृतत्वापादनात्मनः। तत्र दीक्षा लोकधर्मिणः साधकस्य भोगे, निर्बीजस्य च पुत्रकस्य मोक्षे स्वयमुपायः, शिवधर्मिणश्च भोगे, सबीजकस्य च पुत्रकस्य मोक्षे संस्कारयोगादुपायः । अनयोर्हि दीक्षया संस्कारे कृते योगज्ञानादावधिकारो जायते येन भुक्तिमुक्ती स्याताम् । तदिति एवं भुक्तिमुक्त्युपायत्वाद्धेतोः ॥

एतदेव ससंवादं दर्शयति

यो यत्राभिलषेद्भोगान्
स तत्रैव नियोजितः ॥ २ ॥

सिद्धिभाङ्मन्त्रशक्त्येति
श्रीमत्स्वायंभुवे विभुः ।
योग्यतावशतो यत्र
वासना यस्य तत्र सः ॥ ३ ॥
योज्यो न च्यवते तस्मा-
दिति श्रीमालिनीमते ।
वदन्भोगाद्युपायत्वं
दीक्षायाः प्राह नो गुरुः ॥ ४ ॥

श्रीमत्सूक्ष्मस्वायम्भुवादाविति गुरुर्वदन् दीक्षाया भोगाद्युपायत्वं नः प्राहेति समन्वयः । श्रीमालिनीमते इति प्रक्रान्ते । यदुक्तं तत्र

'योग्यतावशसंजाता यस्य यत्रैव वासना ।
स तत्रैव नियोक्तव्यो दीक्षाकाले विचक्षणैः ॥
यो यत्र योजितस्तत्त्वे स तस्मान्न निवर्तते ।' (१२।४१)

इति ॥ ४ ॥

एवं भोगे दीक्षायाः स्वयमुपायतामभिधाय मोक्षेऽप्याह

न चाधिकारिता दीक्षां
विना योगेऽस्ति शाङ्करे ।

न च योगाधिकारित्व-
मेकमेवानया भवेत् ॥ ५ ॥
अपि मन्त्राधिकारित्वं
मुक्तिश्च शिवदीक्षया ।
इत्यस्मिन्मालिनीवाक्ये
साक्षान्मोक्षाभ्युपायता ॥ ६ ॥
दीक्षायाः कथिता प्राच्य-
ग्रन्थेन पुनरुच्यते ।
पारम्पर्येण संस्कृत्या
मोक्षभोगाभ्युपायता ॥ ७ ॥

नन्वत्र 'मुक्तिश्च शिवदीक्षया' इत्युत्तरेणैव ग्रन्थेन दीक्षायाः साक्षान्मोक्षोपायत्वमुक्तं, प्राच्येन पुनर्योगादावधिकारित्वमिति कथमिह एतदविशेषेणैव उक्तमित्याशङ्क्य आह प्राच्येत्यादि। पारम्पर्येणेति दीक्षया हि संस्कारः, ततो योगादावधिकारस्ततो योगसिद्ध्या मुक्तिर्मन्त्रसिद्ध्या च भुक्तिरित्युक्तं मोक्षभोगाभ्युपायतेति। तेन केषांचन संस्कारद्वारेण दीक्षा मुक्तौ भुक्तौ च हेतुरित्युक्तं स्यात् ॥ ७॥

न केवलमेतदत्रैवोक्तं, यावच्छास्त्रान्तरेष्वपि इत्याह

येषामध्यवसायोऽस्ति
न विद्यां प्रत्यशक्तितः ।
सुखोपायमिदं तेषां
विधानमुदितं गुरोः ॥८॥
इति श्रीमन्मतङ्गाख्ये
ह्युक्ता मोक्षाभ्युपायता ।

येषामज्ञत्वेन असामर्थ्यात् सम्यग्ज्ञानस्वभावां विद्यां प्रति मोक्षोपायतायामध्यवसायो निश्चयो नास्ति तेषामिदं गुरुकर्तृकं क्रियाप्रधानं विधानं सुखोपायमुदितम्, एवमनायासमेवैषां मोक्षः स्यादिति । एतच्छ्रीमन्मतङ्गशास्त्रादावपि उक्तम् ॥

ननु इह पुंसां ज्ञानक्रियावरणकारिद्रव्यात्ममलकार्यमज्ञानं, तच्च कारणभूते तस्मिन्ननिवर्तिते न निवर्तते पटलाद्यनिवृत्तावन्धानामिव आन्ध्यम् । तद्विनिवर्तने च क्रियैव शक्ता, न ज्ञानं

तस्य द्रव्यविनिवर्तने सामर्थ्यादृष्टेः। नहि चक्षुषोर्वैद्यव्यापारमन्तरेण पटलोऽयमिति ज्ञानादेव तद्विनिवृत्तिः स्यात्। तस्मात् क्रियैव आवरणापगमे साक्षादुपायो न ज्ञानमित्येतत्कथमुक्तमित्याशङ्क्य आह

सम्यग्ज्ञानस्वभावा हि
विद्या साक्षाद्विमोचिका ॥९॥

इह मलो नाम न किञ्चन द्रव्यम्, अपितु अज्ञानं, तच्च ज्ञानोदयादेव निवर्तेत इत्युपपादितं प्राक् बहुशः। तत् स्वविरुद्धमज्ञानं विनिवर्तयत् सम्यग्ज्ञानमेव पुंसां साक्षान्मोक्षहेतुरिति युक्तमुक्तं साक्षान्मोचिकां विद्यां प्रति अकुशलानां क्रिया सुखमुपाय इति ॥ ९ ॥

नच एतदस्माभिः स्वोपज्ञमेव व्याख्यातमित्याह

उक्तं तत्रैव तत्त्वानां
कार्यकारणभावतः।
हेयादेयत्वकथने
विद्यापाद इति स्फुटम् ॥१०॥

तत्र श्रीमन्मतङ्गशास्त्रे एव विद्यापादे तत्त्वानां कार्यकारणभावमवलम्ब्य हेयोपादेयत्वाभिधानप्रस्तावे

'न प्रक्रियापरं ज्ञान..................।' (स्व० ११।१९९)

इत्याद्युक्तन्यायेन इति एतत् सर्वं स्फुटं सन्देहविपर्यासरहितत्वादपरिम्लानमुक्तं, किं ग्रन्थविस्तरेण, तत एव अवधार्यमित्यर्थः। यदुक्तं तत्र

'विवेको यत्र तत्त्वानां कार्यकारणभेदतः।
यथावदुदितं वस्तु हेयं चैवोपवर्ण्यते ॥
विद्यापादः स विज्ञेयः........................।' (२।९)

इति उद्दिश्य

'पाश्यः पाशयिता पाशास्त्रयमेतद्व्यवस्थितम् ।
साध्यसाधनभावोक्त्या यथा तत्प्रकटं भवेत् ॥
तथा सम्यक्प्रवक्तव्यं तावद्विद्यावधार्यताम् ।' (६।३)

इत्यादिप्रश्नोत्तरद्वारेण अनेकप्रकारम् ॥ १० ॥

ननु यद्येवं विद्यैव साक्षान्मोचिका, तत्किं क्रियादिपादत्रयोपात्तेन दीक्षादिनेत्याशङ्क्याह

तत्राशक्तास्तु ये तेषां
दीक्षाचर्यासमाधयः ।

ननु एवं

'सदाशिवपदं योगाच्चर्यातो वाथ दीक्षया ।
प्राप्यते चित्तभेदेन मोक्षो वाथ चतुष्टयम्॥' (मत०२६।६३)

इत्याद्युक्त्या ज्ञानादेश्चतुष्टयादपि अविशेषेणैव मुक्तिः स्यात्, तत्कथं ज्ञानस्य तद्वतो वा गुरोरपि सर्वत्रैव उत्तमत्वमित्याशङ्क्य आह

ते विद्यापूर्वका यस्मा-
त्तस्माज्ज्ञान्युत्तमोत्तमः ॥११॥

विद्यापूर्वका इति ज्ञात्वा हि अनुष्ठानं भवेदिति भावः ॥ ११ ॥

ननु इह समनन्तरोक्तयुक्त्या दीक्षामन्तरेण योगज्ञानादावधिकार एव न भवेदिति ज्ञानं दीक्षापूर्वकमिति वक्तव्यं, प्रत्युत कथमेतदन्यथोक्तमित्याशङ्क्य आह

ज्ञानं च शास्त्रात्तच्चापि
श्राव्यो नादीक्षितो यतः ।
अतोऽस्य संस्क्रियामात्रो-
पयोगो दीक्षया कृतः ॥१२॥

नादीक्षितः श्राव्य इति, संस्क्रियामात्रोपयोग इति च । यदुक्तं

'अदीक्षितानां पुरतो नोच्चरेच्छिवपद्धतिम् ।'

इति,

'समयी संस्कृतो ह्येवं वाचनेऽस्यार्हता भवेत् ।
श्रवणेऽध्ययने होमे पूजनादौ तथैव च ॥
चर्याध्यानविशुद्धात्मा लभते पदमैश्वरम् ।' (स्व०४।७९)

इति च ॥ १२ ॥

ननु अस्य दीक्षया संस्कारमात्रोपयोग एव भवेदिति कस्मादुक्तं यदयमनया योजनिकाबलात् तत्तत्पदमवाप्यासादयेदित्याशङ्क्य आह

यत्र तत्रास्तु गुरुणा
योजितोऽसौ फलं पुनः ।
स्वविज्ञानोचितं याति
ज्ञानीत्युक्तं पुरा किल ॥१३॥

स्वविज्ञानोचितमिति अकृतशिवतत्त्वयोजनिकोऽपि हि समयी तथा तथा ज्ञानमभ्यस्यंस्तदैकात्म्यं यायादित्याशयः । पुरेति चतुर्थाह्निकादौ ॥ १३ ॥

तीव्रशक्तिपातपवित्रितस्य पुनस्तत्संस्कारोपयोगोऽपि नास्तीत्याह

यस्य त्वीशप्रसादेन
दिव्या काचन योग्यता ।
गुरोः शिशोश्च तौ नैव
प्रति दीक्षोपयोगिता ॥१४॥

ननु एवंविधौ गुरुशिष्यौ प्रति दीक्षाया यद्युपयोगो नास्ति, तत् ज्ञानादावनयोरधिकार एव कथंकारं स्यादित्याशङ्क्य आह

ज्ञानमेव तदा दीक्षा
श्रीत्रैशिकनिरूपणात् ।

ज्ञानमिति अर्थात्सांसिद्धिकम् । यदुक्तं तत्र

'एवं यो वेत्ति तत्त्वेन तस्य निर्वाणगामिनी ।
दीक्षा भवत्यसन्दिग्धा तिलाज्याहुतिवर्जिता ॥' परात्री० २५

इत्युपक्रम्य

'स सिद्धिभाग्भवेन्नित्यं स योगी स च दीक्षितः ।'

इति ॥

तद्वानेव च सर्वशास्त्रेषु परमुत्तमोऽधिकारीत्युक्त इत्याह

सर्वशास्त्रार्थवेत्तृत्व-
मकस्माच्चास्य जायते ॥१५॥

इति श्रीमालिनीनीत्या
यः सांसिद्धिकसंविदः ।
स उत्तमाधिकारी स्या-
ज्ज्ञानवान्हि गुरुर्मतः ॥१६॥

सांसिद्धिकसंविद इति स्वतःप्रवृत्तसत्तर्क इत्यर्थः । यदुक्तं प्राक्

'यस्य स्वतोऽयं सत्तर्कः सर्वत्रैवाधिकारवान् ।
अभिषिक्तः स्वसंवित्तिदेवीभिर्दीक्षितश्च सः ॥
स एव सर्वाचार्याणां मध्ये मुख्यः प्रकीर्तितः ।' (४।४३)

इति ॥ १६ ॥

तच्चास्य ज्ञानं सर्वविषयमागमेषूक्तमित्याह

आत्मने वा परेभ्यो वा
हितार्थी चेतयेदिदम् ।
इत्युक्त्या मालिनीशास्त्रे
तत्सर्वं प्रकटीकृतम् ॥ १७ ॥

इत्युक्त्येति । यदुक्तं तत्र

'एतत्सर्वं परिज्ञेयं योगिना हितमिच्छता ।
आत्मनो वा परेषां वा नान्यथा तदवाप्यते ॥'

इति । तदिति सांसिद्धिकं ज्ञानम् । सर्वमिति समस्तविद्यादिपादचतुष्टयविषयमित्यर्थः । यदस्य तावदात्मनि ज्ञानमेवोपयुक्तमित्युक्तप्रायम् । परे पुनर्विचित्रा इति तदाशयभेदमधिकृत्य क्रियादि सर्वमेव अपेक्षते येन अस्य तदनुग्रहः सिद्ध्येत् । यदभिप्रायेणैव

'विद्यापादार्थकुशलः क्रियापादधृतक्रमः ।
योगपादकृताभ्यासश्चर्यापादानुवर्तकः ॥
गुरुर्दीक्षां प्रकुर्वीत........................ ।'

इत्यादि अन्यत्र उक्तम् ॥ १७ ॥

ननु परे विचित्रा इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

ज्ञानयोग्यास्तथा केचि-
च्चर्यायोग्यास्तथापरे ।
दीक्षायोग्या योगयोग्या
इति श्रीकैरणे विधौ ॥ १८ ॥

यदुक्तं तत्र

'ये यथा संस्थितास्तार्क्ष्य तथैवेशः प्रसादकृत् ।
केचिज्ज्ञान क्रियायोग्यास्तेषां मुक्तिस्तथैव सा ॥

ज्ञानयोग्यास्तथा चान्ये चर्यायोग्यास्तथापरे ।
एवं येषां यथा प्रोक्तो मोक्षस्तेनैव तस्य तु ॥'

इति ॥ १८ ॥

एवमिदमियता सिद्धमित्याह

तत्रोक्तलक्षणः कर्म-
योगज्ञानविशारदः ।
उत्तरोत्तरताभूम्यु-
त्कृष्टो गुरुरुदीरितः ॥ १९ ॥

तदुक्तं

'गरीयान्कर्मिणो योगी स च ज्ञानवतः शिशुः ।'

इति ॥ १९ ॥

स एव च परं दीक्षाकर्मण्यधिकृत इत्याह

स च प्रागुक्तशक्त्यन्य-
तमपातपवित्रितम् ।
परीक्ष्य दृष्ट्वा वा शिष्यं
दीक्षाकर्म समाचरेत् ॥ २० ॥

वा विकल्पे । परीक्षया ह्यस्य बुभुक्षुता मुमु-
क्षुता वा साक्षान्न लक्षितेति किमसि बुभुक्षुर्मु-

मुमुक्षुर्वेति तं गुरुः पृच्छेदित्यधिकृत्य दीक्षाकर्म कुर्यात् ॥ २० ॥

इह

'दीक्षा स्वतन्त्रेऽभिहिता.... .... .... ... ।'

इति दृशा श्रीस्वच्छन्दशास्त्र एव प्राधान्येन दीक्षाया लक्षणमुक्तम्, तद्वयमपि सर्वतस्तदर्थोपस्कृतत्वेनैव अत्र तामभिदध्म इति कटाक्षयितुं प्रमुख एव तत् संवादयति

उक्तं स्वच्छन्दशास्त्रे च
शिष्यं पृच्छेद्गुरुः स्वयम् ।
फलं प्रार्थयसे यादृ-
क्तादृक्साधनमारभे ॥ २१ ॥
वासनाभेदतः साध्य-
प्राप्तिर्मन्त्रप्रचोदिता ।

यादृगिति भुक्तिरूपं मुक्तिरूपं वा । साधनं दीक्षाविधिम् । वासना शिष्याणां बुभुक्षुर्मुमुक्षुर्वा अस्मीति, गुरोश्च एवंविधामेव दीक्षामस्मै करोमीति चैतसिकोऽनुसन्धानविशेषः । साध्यं भुक्तिर्मुक्तिर्वा ॥

ननु मन्त्रादिभेदादपि तद्भेदोऽस्त्वित्याशङ्क्य आह

मन्त्रमुद्राध्वद्रव्याणां
होमे साधारणा स्थितिः ॥२२
वासनाभेदतो भिन्नं
शिष्याणां च गुरोः फलम् ।

नहि मन्त्रादीनां भुक्तौ मुक्तौ वा कश्चिदतिशय इत्याशयः ॥

अत एव च शिष्याणां भेद इत्याह

साधको द्विविधः शैव-
धर्मा लोकोज्झितास्थितिः ॥२३
लोकधर्मी फलाकांक्षी
शुभस्थश्चाशुभोज्झितः ।
द्विधा मुमुक्षुर्निर्बीजः
समयादिविवर्जितः ॥ २४ ॥
बालबालिशवृद्धस्त्री-
भोगभुग्व्याधितादिकः ।

अन्यः सबीजो यस्येत्थं
दीक्षोक्ता शिवशासने ॥२५॥
विद्वद्द्वन्द्वसहानां तु
सबीजा समयात्मिका ।
दीक्षानुग्राहिका पाल्या
विशेषसमयास्तु तैः॥ २६ ॥

तत्र बुभुक्षुः साधकः । स च द्विविधः शिवधर्मी लोकधर्मी च। मुमुक्षुः पुत्रकः । स च द्विविधो निर्बीजः, सबीजश्च । सबीज एव कृताभिषेक आचार्य इति विभागः । समयित्वं पुनरेतत्पदप्राप्तियोग्यतापात्रमिति नासौ पृथगिह उक्तः । यथोक्तं

'..................समयी राजपुत्रवत् ।'

इति । समयादिविवर्जित इति बालादीनां तत्परिपालनासामर्थ्यात् । समयात्मिकेति विद्वदादीनां तत्परिपालने सामर्थ्यात् । अत एव उक्तं तैस्तु विशेषसमयाः पाल्या इति । तदुक्तं तत्र

'साधका द्विविधस्तत्र शिवधर्म्येकतः स्थितः ।
शिवमन्त्रविशुद्धाध्वा साध्यमन्त्रनियोजितः ॥

ज्ञानवांश्चाभिषिक्तश्च मन्त्राराधनतत्परः ।
त्रिविधायास्तु सिद्धेर्वै सोऽत्रार्हः शिवसाधकः ॥
द्वितीयो लोकमार्गस्थ इष्टापूर्तविधौ रतः ।
कर्मकृत्फलमाकाङ्क्षञ्शुभैकस्थोऽशुभोज्झितः ॥
तस्य कार्यं सदा मन्त्रैरशुभांशविनाशनम् ।' (४।८६)

इति,

'मुमुक्षुर्द्विविधः प्रोक्तो निर्बीजो बीजवान्पुनः ।
बालबालिशवृद्धस्त्रीभोगभुग्व्याधितात्मनाम् ॥
तेषां निर्बीजिका दीक्षा समयादिविवर्जिता ।
विद्वद्द्वन्द्वसहानां तु सबीजा कीर्तिता प्रिये ॥
दीक्षानुग्राहिका तेषां समयाचारसंयुता ।
विशेषसमयाचारा मन्त्राख्ये ये प्रकीर्तिताः ॥
तेऽत्र पाल्याः प्रयत्नेन मोक्षसिद्धिमभीप्सता ।
सबीजा सा तु विज्ञेया पुत्रकाचार्ययोः स्थिता ॥'

( स्व. ४।९० )

इति च ॥ २६ ॥

ननु एषां दीक्षया किं कार्यं, सा च कस्य कीदृशीत्याशङ्क्य आह

**अभावं भावयेत्सम्य-**
**क्कर्मणां प्राच्यभाविनाम् ।**
**मुमुक्षोर्निरपेक्षस्य**
**प्रारब्धैकं न शाधयेत् ॥२७॥**

साधकस्य तु भूत्यर्थ-
मित्थमेव विशोधयेत् ।
शिवधर्मिण्यसौ दीक्षा
लोकधर्मापहारिणी ॥२८॥
अधर्मरूपिणामेव
न शुभानां तु शोधनम् ।
लोकधर्मिण्यसौ दीक्षा
मन्त्राराधनवर्जिता ॥२९॥

प्राच्यभाविनामिति प्राच्यानि दीक्षायाः प्रागिह जन्मान्तरे च उपार्जितानि, भावीनि दीक्षानन्तरमिह करिष्यमाणानि । निरपेक्षस्येति साधकवद्भोगौन्मुख्याभावात् । फलदानोन्मुखस्य वर्तमानस्य पुनः का गतिरित्याशङ्क्य आह प्रारब्धैकं न शोधयेदिति तस्य भोगेनैव अतिवाहनात् । तदुक्तं

'........................येनेदं तद्धि भोगतः ।'

इति । साधकस्य च इत्थमेव कर्मशोधनं, किंतु तत् भूत्यर्थं, तस्य हि भोगौन्मुख्यात् तद्वासनाधिवासितमेव चेतः,अत एव अत्र अनेन वासना-

भेदात्फलभेद इति प्रतिज्ञातोऽपि अर्थो निर्वाहितः। यदुक्तं

'साधकस्य तु भूत्यर्थं प्राक्कर्मेत्थं तु शोधयेत्।
प्राक्कर्मगामि चैकस्थं भावयित्वा तु दीक्षयेत्॥' (४।१४२)

इति। अत्र च उद्योतकृता यत् इत्थमिति अपास्य एकमिति पठित्वा देहारम्भिशुभाशुभकर्ममध्यादेकमशुभमपि अस्य शोधयेदिति व्याख्यातं, तदुपेक्ष्यमारब्धकार्यदेहारम्भिकर्मोच्छेदाशक्यत्वस्य प्रागुपपादितत्वात् क्वचिदप्येवमनाम्नातत्वाच्च। अत एव श्रीमृगेन्द्रायामपि

'एवमेव क्रियायोगाद्भौतिक्यपि परापरा।
किंतु देहावियोगार्थं प्रारब्धं कर्म देहिनः॥
शैवसाधनसाध्येन संधाय परिपालयेत्।
सानुबन्धं दहेदन्यत्.......................॥'

इत्यादि उक्तं ग्रन्थकृता। औचित्याच्च अत्र अस्माभिरयं पाठो रक्षितः। तेन इत्थमिति वक्ष्यमाणप्रकारेण, स च द्वितीयार्धोक्त इति। लोकधर्मापहारिणीति मन्त्राराधनादिपरत्वात्। अधर्मरूपिणामिति प्राक्तनानामागामिनां च, नतु देहारम्भिणां 'प्रारब्धैकं न शोधयेत्' इत्यस्य सर्वविषयत्वात्। तदुक्तं

'शाक्तनागामिकस्यापि अधर्मक्षयकारिणी ।'

इति । सद्योनिर्वाणदायां च यद्यपि देहारंभिणामपि कर्मणां शोधकत्वं वक्ष्यते, तथापि आसन्नमरणस्यैव इयं कार्येति तेषामारब्धकार्याणामत्र न शोधनम्, अपितु कृतकार्याणां क्षीणप्रायाणामिति तत्रापि एतत् न निर्विषयतां यायात् ॥ २९ ॥

एवमतोऽस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

प्रारब्धदेहभेदे तु
भुङ्क्तेऽसावणिमादिकम् ।
भुक्त्वोर्ध्वं याति यत्रैष
युक्तोऽथ सकलेऽकले ॥ ३० ॥

इह असौ यत्र क्वचन

'यो यत्राभिलषेद्भोगान्.....................।'

इत्याद्युक्तनीत्या सकले यथाभिमते भुवनेश्वरादौ, अथच शुभकर्मभोगान्ते मुमुक्षुरकले शिवे योजितस्तदेव पदं गच्छेत् । यदुक्तं

'लोकधर्मिणमारोप्य मते भुवनभर्तरि ।
तद्धर्मापादनं कुर्याच्छिवे वा मुक्तिकाङ्क्षिणम् ॥'

इति ॥ ३० ॥

एवं भोगदीक्षां निर्णीय, मोक्षदीक्षामपि निर्णापयति

समयाचारपाशं तु
　निर्बीजायां विशोधयेत् ।
दीक्षामात्रेण मुक्तिः स्या-
　द्भक्त्या देवे गुरौ सदा ॥३१॥
सद्योनिर्वाणदा सेयं
　निर्बीजा येति भण्यते ।
अतीतानागतारब्ध-
　पाशत्रयवियोजिका ॥३२॥

दीक्षामात्रेणेति नतु नित्याद्यनुष्ठानेन तत्र बालादेरसामर्थ्यादत एव प्राक् समयादिविवर्जित इत्युक्तम् । अस्यां परं देवगुरुभक्तिमात्रमेव आवश्यकसमय इति उक्तं भक्त्या देवे गुराविति । सेयं निर्बीजदीक्षा न केवलं सद्योनिर्वाणदा यावदतीतानागतारब्धपाशत्रयवियोजिका सती सद्योनिर्वाणदेति च भण्यते इति संबन्धः ॥

उभयरूपयापि अनया किं भवेदित्याशङ्क्य आह

दीक्षावसाने शुद्धस्य
देहत्यागे परं पदम् ।

शुद्धस्येति किंचित्कालमवस्थितस्य भक्तो न वा ॥

सबीजायां पुनर्देहत्यागेऽपि अयं विशेष इत्याशङ्क्य आह

देहत्यागे सबीजायां
कर्माभावाद्विपद्यते ॥३३॥
समयाचारपाशं तु
दीक्षितः पालयेत्सदा ।

इह समयपरिपालनात्मिकायां सबीजायां दीक्षायां देहत्यागेऽपि समयपरिपालनाख्यं यत् कर्म, तस्य अभावादननुष्ठानाद्विपद्यते कंचित्कालम्

'आज्ञाविलङ्घनादेवि क्रव्यादत्वं शतं समाः ।'

इत्यादिनीत्या शिवमय्याः स्वसत्तातो भ्रंशित्वा क्रव्यादत्वमियात्। तत् सबीजदीक्षया दीक्षितो निर्बीजदीक्षावदशोधितं समयाचारपाशं पाल-

येत् तदनुष्ठानपर एव भवेत् यथा अयं सदैव शिवसत्तापत्त्यनुप्राणितः स्यात् ॥

एवं श्रीस्वच्छन्दशास्त्रप्रक्रियया दीक्षाया दीक्ष्यस्य च तत्त्वमभिधाय, प्रक्रान्तं दीक्षाकर्मसमाचारमेव प्रस्तौति

एवं पृष्ट्वा परिज्ञाय
विचार्य च गुरुः स्वयम् ॥ ३४॥
उचितां संविधित्सुस्तां
वासनां तादृशीं श्रयेत् ।

तदेवं गुरुः स्वयमेव शिष्यं पृष्ट्वा किं बुभुक्षुर्मुमुक्षुर्वासीति, तदुक्तं बुभुक्षुत्वं मुमुक्षुत्वं परिज्ञाय तदेव च तीव्रमन्दादिरूपतया विचार्य तामुचितां बुभुक्ष्वादिरूपां योग्यां दीक्षां सम्यक् विधातुमिच्छुस्तादृशीं तदनुगुणां वासनां श्रयेत् येन अनयोस्तदुचितैव तत्तत्फलसंपत्तिः स्यात् ॥

ननु परं प्रति एवं प्रयत्नेन अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

आयातशक्तिपातस्य
दीक्षां प्रति न दैशिकः ॥ ३५ ॥
अवज्ञां विदधीतेति
शंभुनाज्ञा निरूपिता ।

यदुक्तं

'न चावज्ञा क्रियाकाले संसारोद्धरणं प्रति ।
मन्त्रदीक्षाव्रतादेशे शिष्यधुङ्कारकी भवेत् ॥'

इति ॥

न केवलमनानुगुण्यमत्र अस्य गुरुणा कार्यं, यावदानुगुण्यमपीत्याह

स्वधनेन दरिद्रस्य
कुर्याद्दीक्षां गुरुः स्वयम् ॥ ३६ ॥
अपि दूर्वाम्बुभिर्यद्वा
दीक्षायै भिक्षते शिशुः ।

यदुक्तं

'स्वधनेनापि कर्तव्या क्षीणवित्ते शिशावपि ।'

इति । ननु गुरुरपि यदि अधन एव स्यात् तदा अनयोः का गतिरित्युक्तमपि दूर्वाम्बुभिरिति, यदभिप्रायेणैव तत्र तत्र

'.........वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।'

इत्यादि उक्तम्। तीव्रशक्तिपातवान्वा भिक्षित्वापि दीक्षार्थं धनमादद्यादित्याह यद्वेत्यादि ॥

ननु परोपघातं विना धनार्जनं न सिद्ध्येदित्येवंदोषवतो धनस्य कथं नाम यागादौ योग्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य आह

भिक्षोपात्तं निजं वाथ
धनं प्राग्गुरवे शिशुः ॥३७॥
दद्याद्येन विशुद्धं त-
द्यागयोग्यत्वमश्नुते ।

निजमिति पितृक्रमाद्यागतम् ॥

एवमादौ शिष्याणां तत्तद्भेदभिन्नतया योग्यतालक्षणमौचित्यं परीक्ष्य, स्नानभेदादि प्रतिपादयितुं पीठिकाबन्धमारचयति

तत्रादौ शिवतापत्ति-
स्वातन्त्र्यावेश एव यः ॥३८॥
स एव हि गुरुः कार्य-
स्ततोऽसौ दीक्षणे क्षमः।

नच एतदशक्यानुष्ठानमित्याह

शिवतावेशिता चास्य
बहूपाया प्रदर्शिता ॥३९॥
क्रमिका बाह्यरूपा तु
स्नानन्यासार्चनादिभिः ।

प्रदर्शितेति अर्थादक्रमिका, क्रमिका तु दर्श्यते इति शेषः ॥

ननु यद्येककस्य स्नानादेः शिवतावेशं प्रति उपायत्वं,तत्किमेभिर्बहुभिरुपदिष्टैरित्याशङ्क्याह

बह्वीषु तासु तास्वेष
क्रियासु शिवतां हृदि ॥४०॥
संदधद्दृढमभ्येति
शिवभावं प्रसन्नधीः ।
शिवीभूतो यद्यदिच्छे-
त्तत्तत्कर्तुं समीहते ॥४१॥
शिवाभिमानितोपायो
बाह्यो हेतुर्न मोक्षदः ।

ततोऽस्य शिवतावेश एव दृढोऽभिमानः समीहितसिद्धिप्रद इत्याह

शिवोऽयं शिव एवास्मी-
त्येवमाचार्यशिष्ययोः ॥४२॥
हेतुतद्वत्तया दार्ढ्या-
भिमानो मोचको ह्यणोः ।

नच एतत् न्यायत एव सिद्धं, यावदागमतोऽपीत्याह

नाध्यात्मेन विना बाह्यं
नाध्यात्मं बाह्यवर्जितम् ॥४३॥
सिद्ध्येज्ज्ञानक्रियाभ्यां तद्-
द्वितीयं संप्रकाशते ।
श्रीब्रह्मयामले देव
इति तेन न्यरूपयत् ॥४४॥

तद्द्वितीयमिति अध्यात्मलक्षणम् ॥४४॥

ननु भवतु एवं, तथापि स्नानं नाम अशुद्धेः प्रतिपक्षः। सा च शिवाभिमानिताभाजो न भवेदेवेति किं तेनेत्याशङ्क्य आह

श्रीमदानन्दशास्त्रे च
नाशुद्धिः स्याद्विपश्चितः ।

किन्तु स्नानं सुवस्त्रत्वं
तुष्टिसंजननं भवेत् ॥४५॥

इति देवो न्यरूपयदिति प्राच्येन संबन्धः। तुष्टिः स्वस्वरूपौन्मुख्येन परानन्दचमत्कारः ॥

अत एव स्नायतां यथायथं देहादिप्रमातृतागुणीभावेन निर्यत्नमेव परस्यां संविदि समावेशः स्यादित्याह

तत्र प्रसिद्धदेहादि-
मातृनिर्मलताक्रमात्।
अयत्नतोऽन्तरन्तः स्या-
न्नैर्मल्य स्नायतां ततः ॥४६॥

तत इति स्नानात् ॥ ४६ ॥

ननु स्नानं नाम जलादिना बाह्येन आसेचनं, कथं च तेन एवं भवेदित्याशङ्क्य आह

स्नानं च देवदेवस्य
यन्मूर्त्यष्टकमुच्यते।
तत्रैवं मन्त्रदीप्तेऽन्त-
र्मलदाहे निमज्जनम् ॥४७॥

मलदाहे इति तन्निमित्तम्। अत्र हेतुर्मन्त्रदीप्ते इति, अन्यथा हि गोपाला अपि गोरजोऽन्तर्गमागमादि कुर्वते, मत्स्या अपि जलेऽन्तरावसन्तीत्यविशेषेण सर्वेषां स्वरसत एव स्नानं सिद्ध्येत् ॥ ४७ ॥

एतदेव पृथ्व्यादिक्रमेण निरूपयति

तत्रेष्टमन्त्रहृदयो
गोरजोऽन्तः पदत्रयम् ।
गत्वागत्य भजेत्स्नानं
पार्थिवं धृतिदायकम् ॥४८॥

अस्त्रमन्त्रितमृद्धूत-
मलः पञ्चाङ्गमन्त्रितैः।
जलैर्मूर्धादिपादान्तं
क्रमादाक्षालयेत्ततः ॥४९॥

निमज्जेत्साङ्गमूलाख्यं
जपन्ना तन्मयत्वतः ।
उत्थायाशेषसज्ज्योति-
र्दैवतागर्भमम्बरे ॥५०॥

सूर्यं जलेन मालिन्या
तर्पयेद्विश्वतर्पकम् ।

इष्टेति यथाभिमतमन्त्रानुसन्धानपर इत्यर्थः। मन्त्रितेति सप्तकृत्वः। धूतमल इति अर्थात् संहारक्रमेण। पञ्चेति अस्त्रस्य मलस्नाने नियुक्तत्वात्। तदुक्तं

'जलस्नानेऽपि चास्त्रेण मृदं सप्ताभिमन्त्रिताम् ।'

इति,

'मलस्नानाय संहारक्रमेणोद्धूलयेत्तनुम् ।
विद्याङ्गैः पञ्चभिः पश्चाच्छिरःप्रभृति गुण्ठयेत् ॥
अभिषेकं प्रकुर्वीत मूलेनैव षडङ्गिना ।' (मा.वि.८।६)

इति च। मूलं च अत्र परेति गुरवः। मूर्धादिपादान्तमिति आदिशब्देन वक्त्रहृद्गुह्यानां ग्रहणम्। यद्वक्ष्यति

'वक्त्रहृद्गुह्यपदे......................।' (५४)

इति। जलेन सूर्यं तर्पयेदिति तत्संमुखमञ्जलिक्षेपेण उपस्थानं कुर्यादित्यर्थः। अत्र हेतुरशेषसज्ज्योतिर्दैवतागर्भमिति विश्वतर्पकमिति च ॥

विश्वतर्पकत्वमेव प्रपञ्चयति

देवान्पितॄन्मुनीन्यक्षान्
रक्षांस्यन्यच्च भौतिकम् ॥५१॥
सर्वं संतर्पयेत्प्राणो
वीर्यात्मा स च भास्करः ।
ततो जपेत्परामेकां
प्रागुक्तोच्चारयोगतः ॥५२॥
आ तन्मयत्वसंवित्ते-
र्जलस्नानमिदं मतम् ।
अग्न्युत्थं भस्म शस्त्रेण
जप्त्वा मलनिवर्हणम् ॥५३॥
कवचहृद्गुह्यपदे
पञ्चाङ्गैर्भस्म मन्त्रितम् ।
भस्ममुष्टिं साङ्गमूल-
जप्तां मूर्ध्नि क्षिपेत्ततः ॥५४॥
हस्तपादौ जलेनैव
प्रक्षाल्याचमनादिकम् ।

तर्पणं जप इत्येवं
भस्मस्नानं हि तैजसम् ॥५५॥
गोरजोवत्यनुद्रिक्ते
वायौ ह्लादिनि मन्त्रवाक् ।
गत्यागतिप्रयोगे वा
वायव्यं स्नानमाचरेत् ॥५६॥
अमले गगने व्यापि-
न्येकाग्रीभूतदृष्टिकः ।
स्मरन्मन्त्रं यदासीत
कान्या निर्मलता ततः ॥५७॥
यदि वा निर्मलाद्व्योम्नः
पतता वारिणा तनुम् ।
स्पर्शयेन्मन्त्रजपयुङ्
नाभसं स्नानमीदृशम् ॥५८॥
एवं सोमार्कतेजःसु
शिवभावेन भावनात् ।

निमज्जन्धौतमालिन्यः
क्व वा योग्यो न जायते ॥५९॥
आत्मैव परमेशानो
निराचारमहाह्रदः ।
विश्वं निमज्ज्य तत्रैव
तिष्ठेच्छुद्धश्च शोधकः ॥६०॥

स हि भास्कर एव देवादि सर्वं जन्तुजातं संतर्पयेत्, तेन संतर्पितेन सर्वं तर्पितं भवेदित्यर्थः, यद्विशेषानुपादानात्सर्वस्य अयं वीर्यात्मा प्राणः समस्तमिदं विश्वमेतदनुप्राणितमेवेत्यर्थः । चो हेतौ । तत इति सूर्योपस्थानानन्तरम् । एकामिति एकाक्षराम् । एतच्च आचमनाघमर्षमार्जनसामान्यन्यासपूर्वं कर्तव्यम् । यथोक्तम्

'आचम्य मार्जनं कुर्याद्विद्यया भूरिवर्णया ।
न्यासं कृत्वा तु सामान्यमघमर्षं द्वितीयया ॥
उपस्थानं च मालिन्या जपेच्चैकाक्षरां पराम् । (मा.वि.८।८)

इति । अग्नीति शिवाग्निः । जप्त्वेति सप्तधा । मन्त्रितमिति मन्त्रितं कृत्वा । गोरजोवतीति स्पष्टः पाठः । मन्त्रेति अस्त्रं परापरा च । तदुक्तं

'रजसा गोधुतेनैव वायव्यं स्नानमाचरेत् ।
महास्त्रमुच्चरन्गच्छेद्ध्यानयुक् पदसप्तकम् ॥
तदेव पुनरागच्छेदनुस्मृत्य परापराम् ।'

इति। निर्मलतेत्यनेन अत्र उपयोग उक्तः। एवमिति गत्यागतिप्रयोगादिना। योग्यः इति अधिकारी। महाह्रदः इति स्नानौचित्यादुक्तम् । शोधक इति परदृगवलोकना अन्यस्यापि॥६०॥

एतदेव अधिकावापेन उपसंहरति

इति स्नानाष्टकं शुद्धा-
वुत्तरोत्तरमुत्तमम् ।
सर्वत्र पश्चात्तं मन्त्र-
मेकीभूतमुपाहरेत् ॥६१॥

सर्वत्रेति स्नानाष्टकेऽपि । तमिति प्राक् सूर्यादौ न्यस्तम्। एकीभूतमिति स्वात्मना। यथोक्तं

'सूर्यादेर्मन्त्रमादाय गच्छेदस्त्रमनुस्मरन् ।'

इति ॥ ६१ ॥

एवं स्नानाष्टकेन अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

घृत्याप्यायमलप्लोष-
वीर्यव्याप्तिमृजिस्थितीः ।

अभेदं च क्रमादेति
स्नानाष्टकपरो मुनिः ॥६२॥

ननु क्षित्यादयो जडाः कथमेवं फलमादद्युरित्याशङ्क्य आह

एता ह्यनुग्रहात्मानो
मूर्तयोऽष्टौ शिवात्मिकाः ।
स्वरूपशिवरूपाभ्यां
ध्यानात्तत्तत्फलप्रदाः ॥६३॥

स्वरूपेति शिवैकरूपत्वे हि आसामष्टकत्वमेव न भवेदित्यर्थः ॥६३॥

न केवलमेतत् स्नानादेव एवं भवेत्, यावदेतदर्चातोऽपीत्याह

अनेन विधिनार्चायां
कन्दाधारादियोजनाम् ।
कुर्वन्व्याससमासाभ्यां
धरादेस्तत्फलं भजेत् ॥६४॥

अनेन स्वरूपशिवरूपाभ्यां ध्यानाद्यात्मना विधिना धरादेः संक्षेपविस्तराभ्यामर्चानिमित्तं

कन्दाधारादौ योजनां कुर्वंस्तासां धरादिमूर्तीनां संबन्धि धृत्यादिफलं भजेत् तल्लभते इत्यर्थः ॥

ननु सर्वत्र विना मन्त्रैरर्चा न भवेदित्युक्तम् । मन्त्राश्च पराहंप्रकाशमया इति को नाम एषामेवं फले विशेष इत्याशङ्कामागमार्थप्रदर्शनेन उपशमयति

तथाहि योगसंचारे
मन्त्राः स्युर्भुवि पार्थिवाः ।
आप्ये आप्या यावदमी
शिवे शिवमया इति ॥६५॥

अध्वमध्यावस्थानां च एषां प्रतिनियतफलत्वमिति आशयः ॥ ६५ ॥

अत्रापि एतत् प्रकारान्तरेण उक्तमित्याह

श्रीनिर्मर्यादशास्त्रेऽपि
तदित्थं सुनिरूपितम् ।
धरादेश्च विशेषोऽस्ति
वीरसाधकसंमतः ॥६६॥

रणरेणुर्वीरजलं
　　वीरभस्म महामरुत् ।
श्मशानारण्यगगनं
　　चन्द्रार्कौ तदुपाहितौ ॥६७॥
आत्मा निर्धूतनिःशेष-
　　विकल्पातङ्कसुस्थितः ।
स्नानार्चादावित्युपास्यं
　　वीराणां विग्रहाष्टकम् ॥६८॥

इत्थमिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, स च धरादे-रित्यादिना उक्तः । वीरजलं शिवाम्बु । वीरभस्म श्मशानाग्न्युत्थम् । महामरुत् श्मशानरजोवती वात्या ॥ ६८ ॥

न केवलमेतदेव स्नानाष्टकं वीराणामुक्तम्, यावदन्यत्र नवमं मद्यस्नानमपीत्याह

श्रीमत्त्रिशिरसि प्रोक्तं
　　मद्यशीधुसुरादिना ।
सुस्वादुना प्रसन्नेन
　　तनुना सुसुगन्धिना ॥६९॥

कन्दलादिगतेनान्त-
बहिः संस्कारपञ्चकम् ।
कृत्वा निरीक्षणं प्रोक्ष्य
ताडनाप्यायगुण्ठनम् ॥७०॥
मन्त्रचक्रस्य तन्मध्ये
पूजां विप्रुट्प्रतर्पणम् ।
तेनात्मसेकः कलश-
मुद्रया चाभिषेचनम् ॥७१॥
देवतातर्पणं देह-
प्राणोभयपथाश्रितम् ।
सर्वतीर्थतपोयज्ञ-
दानादि फलमश्नुते ॥७२॥
मद्यस्नाने साधकेन्द्रो
मुमुक्षुः केवलीभवेत् ।

मद्यशीधुसुरादिनेति मद्यं मृद्वीकादिप्रभव-मनेकप्रकारं मद्यादिशब्दव्यपदेश्यं, शीधुरैक्षवः, सुरा विभीतकादिकृता, आदिशब्दात् तत्प्रका-

राणां वारुण्यादीनां परिग्रहः । यदाहुरायुर्वेद-
विदः

‘ मार्द्वीकं मधु विज्ञेयं………………।’

इति,

‘ ………………शीधुस्त्विक्षुरसेन तु । ’

इति,

‘ नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या वैभीतकी सुरा ॥’

इति,

‘ प्रसन्ना वारुणी ज्ञेया परिस्रुन्मदिरा तथा ।
कादम्बरी घनसुरा तदधो जगलः स्मृतः ॥ ’

इति च । तनुनेति लघुना । अन्तर्बहिरिति तद्रू-
पेत्यर्थः । तेन निरीक्षणमन्तारूपम्, प्रोक्षणं तु
बहीरूपमिति । तदुक्तं तत्र

‘ निरीक्षणं मन्त्रदृशा प्रोक्षणं चार्घवारिणा ॥
ताडनं चास्त्रराजेन नेत्रेणाप्यायनं तथा ॥
गुण्ठनं कवचेनापि……………… । ’

इति । कलशमुद्रयेति तस्याश्च

‘ संहताङ्गुलिकौ पाणी पृष्ठार्धेन्दूदराहितौ ।
सुश्लिष्टमूलावङ्गुष्ठौ कुम्भमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ’

अन्यत्र लक्षणम् । उक्तं च तत्र

‘ सिञ्चेत्तु विग्रहं तेन बद्ध्वा मुद्रां तु कालशीम् ।
कृत्वाभिषेकं विधिवत्तर्पयेन्मन्त्रदेवताः ॥ ’

इति ॥

मद्यस्नानमेव च केवलीभावे कस्मात् निमित्त-मित्याशङ्क्य आह

यतः शिवमयं मद्यं
सर्वे मन्त्राः शिवोद्भवाः ॥७३॥
शिवशक्त्योर्न भेदोऽस्ति
शक्त्युत्थास्तु मरीचयः ।
तासामानन्दजनकं
मद्यं शिवमयं ततः ॥७४॥
प्रबुद्धे संविदः पूर्णे
रूपेऽधिकृतिभाजनम् ।

अधिकृतिभाजनमिति प्रबुद्धपूर्णसंविद्रूपतया केवलीभवेदित्यर्थः ॥

ननु अन्येषामयमाशयः—यत्

'आदौ स्नानं प्रकुर्वीत सर्वकिल्बिषनाशनम् ।'

इति फलश्रुतेः स्नानं न यजनाङ्गमिति । यदाहुः 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्' इति । अयुक्तमेतदित्याह

मन्त्रध्यानसमाधान-
भेदात्स्नानं तु यन्न तत् ॥७५॥
युक्तं स्नानं यतो न्यास-
कर्मादौ योग्यतावहम् ।
अस्य स्नानाष्टकस्यास्ति
बाह्यान्तरतया द्विता ॥७६॥

यत् पुनर्मन्त्रध्यानादेर्भेदमाश्रित्य ततो भिन्नं न यजनाङ्गं स्नानमित्युच्यते, तत् न युक्तं यतः स्नानं

'स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।'

इति दृशा मन्त्रन्यासादावधिकारलक्षणां योग्यतामावहति तदाधानेन यजनोपकारकमेवेत्यर्थः। नच सर्वात्मनैव अफलमङ्गमिति नियमो 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इति अङ्गस्यापि फलश्रुतिदर्शनादङ्गिन्यपि विश्वजिदादौ फलादर्शनात् ॥ ७६ ॥

तत्र एतत् बाह्यतया निरूपितमिति आन्तरतयापि अभिधत्ते

आन्तरं तद्यथोर्ध्वेन्दु-
धारामृतपरिप्लवः ।
यतो रन्ध्रोर्ध्वगाः सार्ध-
मङ्गुलं व्याप्य संस्थिताः॥७७॥
मूर्तयोऽष्टावपि प्रोक्ताः
प्रत्येकं द्वादशान्ततः ।

ऊर्ध्वेन्द्विति द्वादशान्तस्थस्य शिवचन्द्रमसः। अत्र हेतुर्यत इत्यादि ॥

ननु एतद्युगपदेव स्नानाष्टकं कार्यं न वेत्याशङ्क्य आह

एषामेकतमं स्नानं
कुर्याद्वित्र्यादिशोऽपिवा ॥७८॥

एकतममिति देशकालाद्यनुसारम् ॥ ७८ ॥

एतदुपसंहृत्य अन्यदवतारयति

इति स्नानविधिः प्रोक्तो
भैरवेणामलीकृतौ ।
स्नानानन्तरकर्तव्य-
मथेदमुपदिश्यते ॥ ७९ ॥

तदेव आह

भावं प्रसन्नमालोच्य
व्रजेद्यागगृहं ततः ।

ननु यागवेश्मैव कुत्र कार्यमित्याशङ्कां गर्भीकृत्य अनुजोद्देशोद्दिष्टं स्थानकल्पनाख्यं प्रमेयमवतारयति

पर्वताग्रनदीतीरै-
कलिङ्गादि यदुच्यते ॥८०॥
तद्बाह्यमिह तत्सिद्धि-
विशेषाय न मुक्तये ।
आभ्यन्तरं नगाग्रादि
देहान्तःप्राणयोजनम् ॥८१॥
साधकानामुपायः स्या-
त्सिद्धये नतु मुक्तये ।
पीठस्थानं सदा याग-
योग्यं शास्त्रेषु भण्यते ॥८२॥
तच्च बाह्यान्तराद्रूपा-
द्बहिर्देहे च सुस्फुटम् ।

यदीति स्थाने इहेति स्पष्टः पाठः। ननु एतत् त्रिविधमेव स्थानमुत अन्यदपीत्याशङ्क्य आह पीठेत्यादि ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

यतः श्रीनैशसञ्चारे
परमेशो न्यरूपयत् ॥८३॥

तदेव अर्थद्वारेण आह

तस्येच्छा पीठमाधारो
यत्रस्थं सचराचरम् ।
अध्यं तत्कामरूपं स्या-
द्बिन्दुनादद्वयं ततः ॥८४॥
नादपीठं पूर्णगिरि-
र्दक्षिणे वामतः पुनः ।
पीठमुड्डयनं बिन्दु-
र्मुख्यं पीठत्रयं त्विदम् ॥८५॥
ज्ञेयं संकल्पनारूप-
मर्धपीठमतः परम् ।

शाक्तं कुण्डलिनी वेद-
कलं च त्र्युपपीठकम् ॥८६॥

देवीकोट्टोज्जयिन्यौ द्वे
तथा कुलगिरिः परः ।
लालनं बैन्दवं व्याप्ति-
रिति संदोहकत्रयम् ॥८७॥

पुण्ड्रवर्धनवारेन्द्रे
तथैकाम्रमिदं बहिः ।
नवधा कथितं पीठ-
मन्तर्बाह्यक्रमेण तत् ॥८८॥

क्षेत्राष्टकं क्षेत्रविदो
हृदम्भोजदलाष्टकम् ।
प्रयागो वरणा पश्चा-
दट्टहासो जयन्तिका ॥८९॥

वाराणसी च कालिङ्गं
कुलूता लाहुला तथा ।

उपक्षेत्राष्टकं प्राहु-
र्हृत्पद्माग्रदलाष्टकम् ॥९०॥

विरजैरुडिका हाला
एला पूः क्षीरिका पुरी ।
मायाख्या मरुदेशश्च
बाह्याभ्यन्तररूपतः ॥९१॥

हृत्पद्मदलसन्धीना-
मुपसंदोहकाष्टता ।
जालन्धरं च नैपालं
कश्मीरा गर्गिका हरः ॥९२॥

म्लेच्छदिग्द्वारवृत्तिश्च
कुरुक्षेत्रं च खेटकम् ।
द्विपथं हयसंघट्टा-
त्रिपथं त्रयमेलकात् ॥९३॥

चतुष्पथं शक्तिमतो
लयात्तत्रैव मन्वते ।

नासान्तताल्लुरन्ध्रान्त-
मेतद्देहे व्यवस्थितम् ॥९४॥
भ्रूमध्यकण्ठहृत्संज्ञं
मध्यमं तदुदाहृतम् ।
नाभिकन्दमहानन्द-
धाम तत्कौलिकं त्रयम्॥९५॥
पर्वताग्रं नदीतीर-
मेकलिङ्गं तदेव च
किं वातिबहुना सर्वं
संवित्तौ प्राणगं ततः ॥९६॥
ततो देहस्थितं तस्मा-
द्देहायतनगो भवेत् ।

नच अस्याः पीठमिति संज्ञामात्रमित्युक्तमा-धार इति यत्रस्थं सचराचरमिति च । तदुक्तं तत्र

'तस्येच्छा या स्मृता शक्तिः पीठत्वं समुपागता ।
पीठमाधारभूतं स्यात्तत्रस्थं सचराचरम् ॥
तेन पीठाभिधानं तु शक्तेर्नैमित्तिकं स्मृतम् ।'

इति । अग्र्यमिति मुख्यम्, अत एव कामस्य इच्छाया रूपमित्युक्तम् । तत इति अग्र्यात् कामरूपात् । तदुक्तं तत्र

'ततः पीठद्वयं जातं बिन्दुनादमयं प्रिये ।
वामे बिन्दुर्विनिर्दिष्टो दक्षिणे नाद उच्यते ॥
अग्रपीठं तु पूर्वोक्तं शाक्तं तु परमेश्वरि ।
एवं पीठत्रयं जातं कामरूपादि यत्स्मृतम् ॥
अग्र्यं तत्कामरूपं स्याद्दक्षे पूर्णगिरिः स्मृतः ।
उड्डियानाभिधानं तु उत्तरे तु तृतीयकम् ॥

इति । 'ज्ञेयसंकल्पनारूपमर्धपीठमतः परम् ।' इति अर्धं 'नवधा कथितं पीठमन्तर्बाह्यक्रमेण तत् ।' इत्युपसंहारविरुद्धमनागामिकं चेत्यनार्षत्वादुपेक्ष्यम् । वेदकलश्चतुष्कलो बिन्दुः । त्र्युपपीठकमिति त्रयाणामुपपीठानां समाहारः । तदुक्तं तत्र

'शक्तेः शाक्तं महापीठं कौण्डलीपदमध्यगम् ।
बिन्दोस्तु बैन्दवं पीठं चतुष्कलमगोलकम् ॥
नादजं व्याप्त्यधो ज्ञेयं द्विरन्ध्रस्योर्ध्वगं प्रिये ।
उपपीठत्रयं ह्येतद्बाह्यतः शृणु नामतः ॥
देवीकोट्टं स्मृतं शाक्तं बिन्दुश्चोज्जयिनी स्मृता ।
कौलो गिरिः स्मृतो मध्ये व्यापिन्यां व्याप्त्यधोगतिः॥'

इति । व्याप्तिः शाक्तिः प्रसरस्थानमिति । संदोहकेति उपपीठनिःष्यन्दप्रायत्वात् । तदुक्तं तत्र

'पुनः संदोहसंज्ञास्तु त्रयस्त्वेते वरानने ।
ललनागर्तकं शाक्तं बैन्दवं पुटमध्यतः ॥
नादजं व्याप्तिमध्यस्थं त्रयस्त्वेते समासतः ।
पुण्ड्रवर्धनसंज्ञस्तु ललनायामुदाहृतः ॥
वारेन्द्रं बैन्धवं ज्ञेयमेकाम्रं व्याप्तिसंज्ञितम् ।'

इति । नवधेति त्रयाणां पीठोपपीठसंदोहानां त्रैविध्यात् । पुरीति राजपुरी । मायाख्येति मायापुरी । तदुक्तं तत्र

'क्षेत्राष्टकं तु पत्राणि हृत्पद्मस्य वरानने ।
उपक्षेत्रा दलाग्राणि संदोहा दलसन्धयः ॥
चतुर्विंशतिरेवं स्यात्................... ।'

इत्युपक्रम्य नामोद्देशेन

'खेटकं च कुरुक्षेत्रं संदोहा वीरनायकाः ।'

इत्यन्तम् । द्वयेति वामदक्षनाडीलक्षणस्य । त्रयेति मध्यशक्त्या सह । शक्तिमत इति आत्मनः । नासान्तेति नासायाः शक्तेरन्तो व्याप्त्यादिशब्दव्यपदेश्यं प्रसरस्थानम् । रन्ध्रेति ब्रह्मरन्ध्रस्य अन्तश्चूलिकाग्रम् । मध्यमामिति आणवम् । कौलिकमिति शाक्तम्, अर्थादाद्यं शाम्भवम् । तदेवेति नासान्तादित्रिप्रकारमपि । तदुक्तं तत्र

'द्विपथं वामदक्षाभ्यां नाड्योर्वाहः परो मतः ।
त्रिपथं परया प्रोक्तं तदेव तु विशिष्यते ॥
यत्तत्पूर्वं समाख्यातं व्याप्त्यधः पिण्डमुत्तमम् ।
चतुष्पथं तु तत्रैकं द्वितीयं तालुमध्यतः ॥
तृतीयं चूलिकाग्रे तु त्रिकं तत्तु विजानत ।
भ्रूमध्ये तु परं प्रोक्तं चतुष्पथमतः परम् ॥'

इत्यादि अनेकप्रकारम्। ननु एतत् शास्त्रान्तरेष्वपि

'प्रयागो नाभिसंस्थस्तु वरणा हृत्प्रदेशतः ।
कुलाद्रिः कण्ठसंस्थस्तु भीमनादस्तु तालुकः ॥
बिन्दुस्थाने जयन्त्याख्यं नादाख्ये तु चरित्रकम् ।
एकाम्रं शक्तिमध्ये तु ज्ञातव्यं विदितात्मकैः ॥
गुरुवक्त्रगतं प्रोक्तं कोटिवर्षं तथाष्टमम् ।'

इत्यादिना अन्यथा उक्तं, तत्किमनेन एवंविधेन उपदिष्टेन स्यात्। तात्पर्यमेव अत्र किंचिदुच्यतां, बाढमित्याह किं वेत्यादि । ततः प्राणगामिति संविदः प्रथमं प्राणे परिणामात् । तस्मादिति देहे एव पीठादेरवस्थानात् हेतोः ॥

ननु यदि एवं स्वदेहायतनगेनैव भाव्यं, किं तद्बाह्यस्य पीठादेर्वचनेनेत्याशङ्क्य आह

बाह्ये तु तादृशान्तःस्थ-
योगमार्गविशारदाः ॥९७॥

देव्यः स्वभावाज्जायन्ते
पीठं तद्बाह्यमुच्यते ।

देव्यो हि स्वभावत एव समनन्तरोक्तव्याप्त्या आन्तरज्ञानयोगादिवैचक्षण्यात् बाह्ये जायन्ते बहिरनुग्रहनिमित्तमभिव्यक्तिमासादयन्तीति पीठं बाह्यमुच्यते तथाभिधातुमुचितमित्यर्थः ॥

ननु देव्यश्चेदेवं, तावता बहिः पीठत्वं कुतस्त्यमित्याशङ्कां दृष्टान्तप्रदर्शनेन उपशमयति

यथा स्वभावतो म्लेच्छा
अधर्मपथवर्तिनः ॥ ९८ ॥
तत्र देशे नियत्येत्थं
ज्ञानयोगौ स्थितौ क्वचित् ।

यथा स्वभावतो म्लेच्छानामधर्मपरत्वात् तद्देशे एव नियमेन इत्थमधर्म एव सर्वजनविषयतया वर्तते, तथा ज्ञानयोगशालित्वात् देवीनां तदभिव्यक्तिस्थाने क्वचित्पीठादावेव, नतु सर्वत्र, ज्ञानयोगादीति युक्तमुक्तं तत्पीठमुच्यते इति ॥

ननु एवं तत्र चेत् ज्ञानयोगादि स्थितं, तावता अन्येषां किं भवेदित्याशङ्कामुपशमयितुं दृष्टान्तयति

यथाचातन्मयोऽप्येति
पापितां तैः समागमात् ॥९९॥
तथा पीठस्थितोऽप्येति
ज्ञानयोगादिपात्रताम् ।

अतन्मयो निष्पापः, ज्ञानयोगादिबहिष्कृतश्च । तैः पापिभिः, पीठस्थितैश्च ॥

ननु पीठादेर्बहिर्भ्रमणात् यदि एवं ज्ञानयोगादि सिद्ध्येत्, तत्किमन्तरनुसन्धानेनेत्याशङ्क्य आह

मुख्यत्वेन शरीरेऽन्तः
प्राणे संविदि पश्यतः ॥१००॥
विश्वमेतत्किमन्यैः स्या-
द्बहिर्भ्रमणडम्बरैः

शरीरादेश्च यथायथमान्तरत्वं विवक्षितम् ॥

स च अयं पीठादेर्बुभुक्ष्वेकविषयो भेद इत्याह

इत्येवमन्तर्बाह्ये च
तत्तच्चक्रफलार्थिनाम् ॥१०१॥
स्थानभेदो विचित्रश्च
स शास्त्रे संख्ययोज्झितः ।

स्थानभेद इति अत्र च्छेदः । स चेति स्थानभेदः । शास्त्रे इति शैवे ॥

तदेव दर्शयति

श्रीवीरावलिहृदये

सप्त स्थानानि शक्तिकमलयुगम् १०२
सुरपथचतुष्पथाख्य-
श्मशानमेकान्तशून्यवृक्षौ च ।
इति निर्वचनगुणस्थि-
त्युपचारदृशा विबोध एवोक्तः॥१०३॥
तदधिष्ठिते च चक्रे
शारीरे बहिरथो भवेद्यागः ।

शक्तीति तदुदयस्थानं जन्माधारः । सुरपथेति सुराणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रित्वात् त्रिपथम् । शून्येति अन्याभावादेकवृक्षः । यदुक्तम्

'एकवृक्षः शिवः प्रोक्तः.................।'

इति । निर्वचनेनेति यतो विबोध एव अनुग्राह्याणां वरणात्पाशानां च क्षपणात् वृक्ष उक्तः । गुणस्थितीति अन्यवैवित्तयादेकान्त इव एकान्तः । उपचारेति

'तथाप्यस्य परं स्थानं हृत्पङ्कजसमुद्गकम् ।'

इत्युक्त्या तात्स्थ्यात् हृत्कमलं 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । तदधिष्ठित इति तच्छब्देन विबोधपरामर्शः ॥

अत एव बोधस्य सर्वत्र अविशेषात् तदैकात्म्यापत्तिरूपायां मुक्तौ न काचित् स्थानभेदकल्पनेत्याह

मुक्तये तन्न यागस्य
स्थानभेदः प्रकल्प्यते ॥१०४॥
देशोपाया न सा यस्मा-
त्सा हि भावप्रसादतः ।

नच एतत् न्यायैकशरणमित्याह

उक्तं च श्रीनिशाचारे
सिद्धिसाधनकाङ्क्षिणाम् ॥१०५

स्थानं मुमुक्षुणा त्याज्यं
सर्पकञ्चुकवत्त्विदम् ।
मुक्तिर्न स्थानजनिता
यदा श्रोत्रपथं गतम् ॥१०६॥
गुरोस्तत्त्वं तदा मुक्ति-
स्तद्दार्ढ्याय तु पूजनम् ।

इदमिति नियतं पीठाद्यात्म स्थानम्।यदुक्तं तत्र

'कथितं पूर्वमेवं यन्मया तुभ्यं वरानने ।
सिद्धिसाधनकं ह्येतद्विधानं सिद्धिकाङ्क्षिणाम् ॥
मोक्षार्थी सर्वमेतत्तु सर्पकञ्चुकवत्त्यजेत् ।
मुक्तस्तेनैव कालेन यदा श्रोत्रपथं गतम् ॥
गुरोर्वक्त्राद्विनिर्यातं ज्ञानं परमदुर्लभम् ।
सकृज्ज्ञात्वा स्वसंवित्तिं किमन्यत्तु जिगीषति ॥'

इति ॥

ननु निरधिकरणस्तावद्यागो न भवेदिति मुमुक्षुणापि स्थानभेदोऽवश्याश्रयणीयः, तत्कथमेतदुक्तं मुक्तये यागस्य न स्थानभेद इतीत्याशङ्क्य आह

यत्र यत्र हृदम्भोजं
विकासं प्रतिपद्यते ॥१०७॥

तत्रैव धाम्नि बाह्येऽन्त-
यांगश्रीः प्रतितिष्ठति ।

ननु तत्रापि पीठादिगमनेन सौकर्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य आह

नान्यत्रगत्या मोक्षोऽस्ति
सोऽज्ञानग्रन्थिकर्तनात् ॥१०८॥
तच्च संविद्विकासेन
श्रीमद्वीरावलीपदे ।

तदिति अज्ञानग्रन्थिकर्तनम् । नच स्वोपज्ञमेवोक्तमित्युक्तं श्रीमद्वीरावलीपदे इति ॥

गुरूणां पुनरयमाशयो यदुभयत्रापि भावप्रसाद एव निमित्तमित्याह

गुरवस्तु विमुक्तौ वा
सिद्धौ वा विमला मतिः ॥१०९॥
हेतुरित्युभयत्रापि
यागौको यन्मनोरमम् ।

यत् मनोरमं, तत् यागौक इति विधिः ।
अत एव तत्र तत्र अविशेषेणैव

'तत्रादौ यागसदनं शुभक्षेत्रे मनोरमम् ।'

इति, तथा

'एकान्ते विजने रम्ये..............।'

इति, तथा

'...............यत्र वा रमते मनः ।'

इति उक्तम् ॥

ननु तत्तद्देशकालादिसामग्रीवशेन सा सा सिद्धिः समुन्मिषतीति सर्वत्र उक्तं, तत्कथं तत्र भाववैमल्यमेव निमित्ततां यायादित्याशङ्क्य आह

नियतिप्राणतायोगा-
त्सामग्रीतस्तु यद्यपि ॥११०॥
सिद्धयो भाववैमल्यं
तथापि निखिलोत्तमम् ।

ननु देशादौ निखिलेऽपि उपकरणजाते सति अस्यैव कस्मादुत्तमत्वमित्याशङ्क्य आह

विमलीभूतहृदयो
यत्तत्र प्रतिबिम्बयेत् ॥१११॥
साध्यं तदस्य दार्ढ्येन
सफलत्वाय कल्पते ।

तत्रेति विमलीभूते हृदये। तदिति साध्यम् ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

उक्तं श्रीसारशास्त्रे च
निर्विकल्पो हि सिध्यति॥११२॥
क्लिश्यन्ते सविकल्पास्तु
कल्पोक्तेऽपि कृते सति।

महाजनैरपि एतत् परिगृहीतमित्याह

तदाक्रम्य बलं मन्त्रा
अयमेवोदयः स्फुटः ॥११३॥
इत्यादिभिः स्पन्दवाक्यै-
रेतदेव निरूपितम्।

यदुक्तं तत्र

'तदाक्रम्य बलं मन्त्राः सर्वज्ञबलशालिनः।
प्रवर्तन्तेऽधिकाराय करणानीव देहिनाम् ॥
तत्रैव संप्रलीयन्ते शान्तरूपा निरञ्जनाः।
सहाराधकचित्तेन तेनैते शिवधर्मिणः ॥ (२।२)

इति उपक्रम्य

अयमेवोदयस्तस्य ध्येयस्य ध्यायिचेतसि।
तदात्मतासमापत्तिरिच्छतः साधकस्य या ॥
इयमेवामृतप्राप्तिरयमेवात्मनो ग्रहः।
इयं निर्वाणदीक्षा च शिवसद्भावदायिनी ॥' (२।६)

इति ॥

एतदेव उपसंहरति

तस्मात्सिद्ध्यै विमुक्त्यै वा
पूजाजपसमाधिषु ॥११४॥
तत्स्थानं यत्र विश्रान्ति-
सुन्दरं हृदयं भवेत् ।

एवं स्थानकल्पनमभिधाय, सामान्यन्यास-भेदमासूत्रयति

यागौकः प्राप्य शुद्धात्मा
बहिरेव व्यवस्थितः ॥११५॥
न्यासं सामान्यतः कुर्या-
द्बहिर्यागप्रसिद्धये ।

तदेव आह

मातृकां मालिनीं वाथ
द्वितयं वा क्रमाक्रमात् ॥११६॥
सृष्ट्यप्ययद्वयैः कुर्या-
देकैकं संघशो द्विशः ।

क्रमाक्रमादिति आदौ मातृका, ततो मालिनी, तद्विपर्ययो वा । अप्ययः संहारः । एकैकमिति सृष्ट्याद्यन्यतमरूपतया । संघश इति सृष्ट्यादित्रैरूप्येण । द्विशो मातृकामालिनीगतत्वेन ॥

एतदेव विभजति

ललाटवक्त्रे दृक्कर्ण-
नासागण्डरदौष्ठगे ॥११७॥
द्वये द्वये शिखाजिह्वे
विसर्गान्तास्तु षोडश ।
दक्षान्ययोः स्कन्धबाहु-
कराङ्गुलिनखे कचौ ॥११८॥
वर्गौ टतौ क्रमात्कट्या-
मूर्वादिषु नियोजयेत् ।
पवर्गं पार्श्वयोः पृष्ठे
जठरे हृद्यथो नव ॥११९॥
त्वगसृक्तमांससूत्रास्थि-
वसाशुक्रपुरोगमान् ।

इत्येष मातृकान्यासो
मालिन्यास्तु निरूप्यते॥१२०॥

द्वये द्वये इति दृगादौ दक्षवामरूपेण। रदादौ तु अधऊर्ध्वक्रमेण। क्रमादिति दक्षवामजङ्घारूपात्। ऊर्वादीति आदिशब्दात्पादाङ्गुलिनखग्रहणम्। पार्श्वयोरिति दक्षवामयोः। सूत्राणि स्नायवः। तदुक्तम्

'अ ललाटे द्वितीयं च वक्त्रे संपरिकल्पयेत्।
इ ई नेत्रद्वये दत्त्वा उ ऊ कर्णद्वये न्यसेत्॥
ऋ ॠ नासापुटे तद्वत् ऌ ॡ गण्डद्वये न्यसेत्।
ए ऐ अधोर्ध्वदन्तेषु ओऔकारौ तथोष्ठयोः॥
अं शिखायां विसर्गेण जिह्वां संपरिकल्पयेत्।
दक्षिणस्कन्धदोर्दण्डकराङ्गुलिनखेषु च॥
कवर्गं विन्यसेद्वामे तद्वच्चाद्यमनुक्रमात्।
टताद्यौ पूर्ववद्वर्गौ नितम्बोर्वादिषु न्यसेत्॥
पाद्यं पार्श्वद्वये पृष्ठे जठरे ह्यद्यनुक्रमात्।
त्वग्रक्तमांसस्नूत्रेषु यवर्गं परिकल्पयेत्॥
शाद्यमस्थिवसाशुक्रप्राणकोशेषु पञ्चकम्।'

इति। एतद्वाच्याश्च पञ्चाशद्रुद्रा एकीकाराह्निके वक्ष्यन्ते इति तत एव अवधार्याः॥

मालिनीन्यासमेव निरूपयति

न शिखा ऋ ॠ ऌ ॡ च
शिरोमाला थ मस्तकम् ।
नेत्राणि चोर्ध्वे घोऽन्ये ई
घ्राणं मुद्रे णु णू श्रुती ॥१२१॥
बकवर्गइआ वक्र-
दन्तजिह्वागिरि क्रमात् ।
वभयाः कण्ठदक्षादि-
स्कन्धयोर्भुजयोर्डढौ ॥१२२॥
ठो हस्तयोर्झञौ शाखा
ज्वटौ शूलकपालके ।
प हृच्छलौ स्तनौ क्षीर-
मा स जीवो विसर्गयुक्॥१२३॥
प्राणो हवर्णः कथितः
षक्षावुदरनाभिगौ ।
मशान्ता कटिगुह्योरु-
युग्मगा जानुनी तथा ॥१२४॥

एऐकारौ तत्परौ तु
जङ्घे चरणगौ दफौ ।

शिरोमाला कपालारम्भिका । मस्तकमिति तन्मध्यम् । ऊर्ध्वे इति ललाटे । अन्ये इति दक्षवामे । णु णू श्रुती मुद्रे इति आर्थः क्रमः, तेन णकारः कर्णौ, तद्भूषणमुकार ऊकारश्च । यच्छ्रीसिद्धातन्त्रे

'झसप्तमौ स्थितौ कर्णौ तयोर्मुद्रे तु ईपरौ ।'

इति । आ इति अकारस्य बहुवचने रूपम् । आदिना वामः स्कन्धः, तेन दक्षिणे स्कन्धे भ, वामे य । भुजयोर्दक्षवामयोः । शाखा दक्षवामकराङ्गुलयः । त्र्येति दण्डेन सह शूलम्, तेन शूलस्य दण्डे रेफः, शिखासु जकारः । स च उत्तानो येन साक्षात्शूलत्वं स्यात् । यच्छ्रीसिद्धातन्त्रे

'दक्षिणे च करे ज्ञेयं शूलं दण्डे पसप्तमः ।
उत्तानस्तु प्रदातव्यः खकारस्य तु सप्तमः ॥
साक्षाच्छूलं भवेदेवं युक्तं शृङ्गैस्त्रिभिः प्रिये ।'

इति । जीव इति आत्मा सामान्यप्राणात्मा च । तयोश्च अभेदादेकतया निर्देशः, तेन साक्षादात्मनि सकारः, प्राणात्मनि तु विसर्गः । प्राण इति

विशिष्टः। मशान्ता इति मकारशकारानुसारतकाराः। जान्वादि दक्षादिक्रमेण। तत्परौ ओऔकारौ। एतद्वाच्याश्च पञ्चाशत् नादिन्यादिफेत्कारिकान्ताः शक्तयस्तत्र तत्र उक्ताः। तथाच श्रीत्रिशिरोभैरवः

'नादिनी तु शिखाग्रस्था नकाराक्षरसंज्ञिता।
ऋ ॠ ऌ ॡ निवृत्त्याद्या मालिका शिरसि स्थिता॥
थ शिरोग्रं सती देवी ध नेत्रे प्रियदर्शना।
ई गुह्यशक्तिर्नासास्था व्याप्तास्ते नेत्रमध्यतः॥
व्यापयित्वा स्थिता देवी च तृतीयं च लोचनम्।
चामुण्डा परमेशानी ललाटस्था विराजते॥
बकारो वदनं तस्या वज्रिणी शक्तिरव्यया।
कवर्गो दशनास्तीक्ष्णाः कङ्कटा कालिका शिवा॥
घोरघोषा शिविराख्या कवर्गे संप्रकीर्तिताः।
मायादेवी इ जिह्वा तु अ वाग्वागीश्वरी मता॥
नारायणी ण कर्णौ तु तयोरु ऊ च भूषणम्।
मोहनी च तथा प्रज्ञा व कण्ठशिखिवाहनी॥
लामा विनायिकी देवी डढौ बाहुद्वयं विभोः।
पूर्णिमा हस्तदेशस्था ठकाराख्या विभोर्मता॥
झङ्कारी कुन्दना चैव झ—ञावङ्गुलयः क्रमात्।
कापालिनी वामकरे टकारः परमेश्वरी॥
दीपनी शूलदण्डश्च रेफः सम्यगुदाहृतः।
ज जयन्ती भवेच्छूलं देवदेव्या महेश्वरि॥

भीषणी वायुवेगा च स्कन्धयोरुभयोर्भ–यौ ।
पावनी तु प ह्रल्लग्ना उदरं षश्च लम्बिका ॥
संहारिका क्षकारोऽयं नाभौ देवस्तु भैरवि ।
छगली पूतना चेति स्तनौ छ–लौ प्रकीर्तितौ ॥
आ मोटरी तद्गतं तु क्षीरमा परिकीर्तितम् ।
परमात्मा सकारोऽयं ह प्राणः शक्तिरम्बिका ॥
इच्छाशक्तिर्विसर्गाख्या व्याप्य प्राणात्मनि स्थिता ।
म नितम्बं महाकाली श गुह्यं कुसुमायुधा ॥
शुक्रा देवी भवेच्छुक्रमनुस्वारस्तु भैरवी ।
तारा तकार ऊरुस्था ए ऐ ज्ञानक्रिये उभे ॥
जानुनी संस्थिते देवि भैरव्यास्तु महात्मनः ।
गायत्री चैव सावित्री ओ औ जङ्घे प्रकीर्तिते ॥
दहनी दक्षपादस्था वामे फेत्कारिका द–फौ ।’

इति । एतच्च श्रीमतभट्टारकादावपि सृष्टि-संहारभङ्ग्या उभयथा विभज्य उक्तमिति स्वयमेव ततोऽपि अवधार्यम्, ग्रन्थविस्तरभयात्तु प्रातिपद्येन न संवादितम् ॥

तस्या एव उपसंहारगर्भं स्वरूपमाचष्टे

इत्येषा मालिनी देवी
शक्तिमत्क्षोभिता यतः ॥१२५
कृत्यावेशात्ततः शाक्ती
तनुः सा परमार्थतः ।

इति एवमुक्ता एषा भगवती यतः शक्तिमता

'बीजमत्र शिवः..................।' (मा० वि० ३।१२)

इत्युक्त्या वाच्यवाचकयोरभेदाद्वर्गेण क्षोभिता विसंष्ठुलतां स्वसांमुख्यं च आपादिता, ततः कृतिक्रियाकर्मण्यावेशात् सा परमार्थतः शाक्ती तनुर्बहिरुल्लिलसिषायोगादुन्मग्ननिजस्वरूपेत्यर्थः॥

अत एव अस्याः सिसृक्षाभिमुख्यात् निखिलसिद्ध्यादिवितरणे परं सामर्थ्यमित्याह

अन्योन्यं बीजयोनीनां
क्षोभाद्वैसर्गिकोदयात् ॥१२६॥
कां कां सिद्धिं न वितरे-
त्किं वा न्यूनं न पूरयेत् ।

तदुक्तम्

'अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि मालिन्याः कर्म चोत्तमम् ।
वश्यविद्वेषणोच्चाटस्तोत्रस्तम्भनमारणम् ॥
ध्यानमात्राद्भवेद्देवि युञ्जतो यस्य सुव्रते ।'

इति, तथा

'प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु जपेन्मालामखण्डिताम् ।
भिन्नां वाप्यथवाभिन्नां व्यतिक्रमबलाबलात् ॥
सकृज्जपात्समारभ्य यावल्लक्षत्रयं प्रिये ।' (मा० वि० १३।१८)

इति ॥

ननु बीजयोर्नानामनेकप्रकारः शास्त्रेषु क्षोभ उक्तः, तत् कथमस्या एव एवं सामर्थ्यमित्युच्यते इत्याशङ्क्य आह

योनिबीजार्णसांकर्यं
बहुधा यद्यपि स्थितम् ॥ १२७ ॥
तथापि नादिफान्तोऽयं
क्रमो मुख्यः प्रकीर्तितः ।

मुख्यत्वमेव दर्शयति

फकारादिसमुच्चारा-
न्नकारान्तेऽध्वमण्डलम् ॥ १२८
संहृत्य संविद्या पूर्णा
सा शब्दैर्वर्ण्यते कथम् ।
अतः शास्त्रेषु बहुधा
कुलपुत्तलिकादिभिः ॥ १२९ ॥
भेदैर्गीता हि मुख्येयं
नादिफान्तेति मालिनी ।

इह खलु परा परमेश्वरी संवित् प्रथमं प्रतियोग्यभावमवभासयन्ती परनादैकवृत्तितामश्नुवाना विश्वमवबिभासयिषुः संजीवनीबीजचतुष्टयासूत्रणद्वारेण सकलमेव भावजातं संजीवयन्त्यपि परामर्शसारतया नादे एव विश्रान्तिमाश्रयन्ती पुनरुद्वेष्टनभङ्ग्या स्थूलान्त्यनादप्रथनपुरःसरं राववर्णोच्चारक्रमेण निषेधपरामर्शैकरूपे शून्यात्मनि निखिलमिदमध्वमण्डलमुपसंहरन्ती स्वात्ममात्रविश्रान्तेः परानपेक्षतया पूर्णतामवलम्बमाना सदसदादिपदव्यपदेशपात्रतामसहमाना विकल्पयितुं न शक्यते इति इयं शास्त्रान्तरेषु कुलपुत्तलिकादिभिर्भेदैर्बहुधा गीतापि नादिफान्तस्वरूपा मालिनी मुख्या तत्तदनेकप्रकारबीजयोन्यात्मकक्षोभान्तरविलक्षणेत्यर्थः ॥

ननु भवतु नाम एवं, मातृकामालिन्योः पुनरेवंशब्दप्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

शब्दराशेर्भैरवस्य

यानुच्छूनतयान्तरी ॥ १३० ॥

सा मातेव भविष्यत्त्वा-
त्तेनासौ मातृकोदिता ।
मालिनी मालिता रुद्रै-
र्धारिका सिद्धिमोक्षयोः ॥१३१॥
फलेषु पुष्पिता पूज्या
संहारध्वनिषट्पदी ।
संहारदानादानादि-
शक्तियुक्ता यतो रलौ ॥१३२॥
एकत्वेन स्मरन्तीति
शंभुनाथो निरूचिवान् ।

या नाम पूर्णप्रकाशात्मनः शब्दराशेर्भगवतो बहिरौन्मुख्याभावादान्तरी प्रमात्रैकात्म्यमापन्ना शक्तिः, सा तत्तद्भेदप्रथात्मनोऽनुच्छूनतया भविष्यत्त्वात् मातृतुल्येत्यसौ इवार्थे कनो विधानात् मातृका उदिता तच्छब्दव्यपदेश्येत्यर्थः। माल्यते धार्यते रुद्रैरात्मतया स्वीक्रियते, मलते भुक्तिमुक्तिस्वरूपे धत्ते इति कर्मणि कर्तरि च 'मल मल्ल धारणे' इत्यस्य, तत्तद्वश्यादिफलनिमित्तं संजातमाला, मालाशब्दस्य पुष्प-

मालायां रूढस्य अवयवे समुदायोपचारेण पुष्प-वाचित्वात्पुष्पिणीत्यर्थः। अनयैव व्युत्पत्त्या पूजो-पकरणभूता माला विद्यते यस्याः, सा पूज्येति माशब्दध्वननीयस्य संहारस्य अलिनी विम-र्शिका, माशब्दवाच्यं संहारं राति लाति वा त-च्छीला 'रा दाने' 'लां आदाने' इत्यनयोः॥

ननु अनयोः पञ्चाशतोऽपि वर्णानामविशेषा-त्कोऽयं भेदो नाम इत्याशङ्क्य आह

शब्दराशिर्मालिनी च
शिवशक्त्यात्मकं त्विदम्॥१३३

एकैकत्रापि पूर्णत्वा-
च्छिवशक्तिस्वभावता।

तुर्ह्यर्थे। ननु यदि एवं। तत् कथं

'वाचकत्वेन सर्वापि शंभोः शक्तिश्च शस्यते।' (मा०वि०३।१२)

इत्यादि उक्तमित्याशङ्क्य आह एकैकत्रापीत्यादि किंतु मालिन्यां शाक्तस्य स्वभावस्योद्रेको येनोक्तं

'परमार्थतः सा शाक्ती तनुः'

इति

'कां कां सिद्धिं न वितरेत्किं वा न्यूनं न पूरयेत्'

इति च॥

अत एव सर्वमन्त्रारणिस्वभावया मन्त्रान्तराणामपि उद्दीपनं क्रियते इत्याह

तेन भ्रष्टे विधौ वीर्ये
स्वरूपे वानया परम् ॥ १३४ ॥
मन्त्रा न्यस्ताः पुनर्न्यासा-
त्पूर्यन्ते तत्फलप्रदाः ।

तेन शक्त्यात्मत्वेन हेतुना निजनिजतन्त्रप्रसिद्धविद्याभ्रंशेऽपि तन्त्रान्तरीया मन्त्रा न्यस्ताः सकलमन्त्रतेजःसंदीपिकया अनया मालिन्या भगवत्या पुनर्न्यासात् तत्तत्फलप्रदाः परं पूर्यन्ते स्वाम्नायाम्नातफलदानोन्मुखाः संपाद्यन्ते इत्यर्थः ॥

नच अस्मदुपज्ञमेव एतदित्याह

उक्तं श्रीपूर्वतन्त्रे च
विशेषविधिहीनिते ॥ १३५ ॥
न्यस्येच्छाक्तशरीरार्थं
भिन्नयोनिं तु मालिनीम् ।
विशेषणमिदं हेतौ
हेत्वर्थश्च निरूपितः ॥ १३६ ॥

यथेष्टफलसिद्ध्यै चे-
त्यत्रैवेदमभाषत ।

तदुक्तं तत्र

'यथेष्टफलसंसिद्ध्यै मन्त्रतन्त्रानुवर्तिनाम् ।
विशेषविधिहीनेषु न्यासकर्मसु मन्त्रवित् ॥
न्यस्येच्छाक्तशरीरार्थं भिन्नयोनिं तु मालिनीम् । (३।५)

इति । इदमिति विशेषविधिहीनत्वलक्षणम् । निरूपित इति भ्रष्टे विधावित्यादिना । न केवलमेतदेव अत्र उक्तं, यावदन्यदपीत्याह यथेत्यादि । इदमिति वक्ष्यमाणम् ॥

तदेव आह

साञ्जना अपि ये मन्त्रा
गारुडाद्या न ते परम् ॥ १३७ ॥
मालिन्या पूरिताः सिध्द्यै
बलादेव तु मुक्तये ।
तस्मात्फलेप्सुरप्यन्य
मन्त्रं न्यस्यात्र मालिनीम् १३८
न्यस्येज्जप्त्वापिच जपे-
दयत्नादपवृक्तये ।

पूरिता इति पुनर्न्यासात् ॥

एवं प्रसङ्गापतितं मालिन्या वीर्यातिशयं निरूप्य प्रकृतमेव आह

इत्येवं मातृकां न्यस्ये-
न्मालिनीं वा क्रमाद्द्वयम् १३९
सिद्धिमुक्त्यनुसाराद्वा
वर्णान्वा युगपद्द्वयोः ।
अक्षह्रीं नफह्रीमेतौ
पिण्डौ संघाविहानयोः ॥१४०
वाचकौ न्यास एताभ्यां
कृते न्यासेऽथवैककः ।
एष चाङ्गतनुब्रह्म-
युक्तो वा तद्विपर्ययः ॥१४१॥
सामुदायिकविन्यासे
पृथक् पिण्डाविमौ क्रमात् ।
अक्रमादथवा न्यस्ये-
देकमेवाथ योजयेत् ॥१४२॥

सिद्धिमुक्त्यनुसारादिति सृष्टिसंहारक्रमेण। युगपदिति अनक्षफेत्यादिरूपतया। संघाविति प्रत्याहारयुक्त्या गर्भीकृतनिखिलवर्णत्वात्। कृते न्यासे इति मन्त्रान्तरैः। एकक इति मन्त्रान्तर-न्यासपरिहारात्। एष इति मालिन्यादिन्यासः। तनुर्मूर्तिः, अङ्गादि च अत्र श्रीसिद्धातन्त्राद्युक्तम्। तद्विपर्ययो वेति अङ्गाद्ययोगात्। सामुदायिकेति मातृकामालिनीमेलनेन। पृथगिति नतु वर्ण-वत् मिश्रीकरणेन ॥ १४२ ॥

ननु किमेवं क्रियाडम्बरेणेत्याशङ्क्य आह

क्रियया सिद्धिकामो यः
स क्रियां भूयसीं चरेत्।
अनीप्सुरपि यस्तस्मै
भूयसे स्वफलाय सा ॥१४३॥

यस्तु ध्यानजपाभ्यासैः
सिद्धीप्सुः स क्रियां परम्।
संस्कृत्यै स्वेच्छया कुर्यात्
प्राड्ढ्येनाथ भूयसीम् ॥१४४

मुमुक्षुरथ तस्मै वा
यथाभीष्टं समाचरेत् ।
शिवतापत्तिरेवार्थो
ह्येषां न्यासादिकर्मणाम् १४५

अत्र द्वितीयार्धं हेतुः । अनीप्सुरिति फलमात्राकांक्षित्वात् । तस्मायिति भूयसे फलाय । यः पुनर्ध्यानादिना सिद्धिमाप्तुमिच्छुः, स ज्ञानित्वादेव कामचारेण संक्षिप्तां भूयसीं वा क्रियां परं संस्कृत्यै योग्यताधानाय कुर्यात् । यद्वा समनन्तरोक्तरीत्या भूयसीमेव क्रियां कुर्यात् येन परं संस्कृतत्वमेव स्यात् । अथशब्दः पक्षान्तरसमुच्चये, तेन मुमुक्षुरपि संस्कारार्थं स्वेच्छया क्रियां कुर्यात्, यद्वा संस्कृतेरपि मोक्षपर्यवसायित्वात् तस्मै मोक्षायैव संक्षेपविस्ताराभ्यां यथाभीष्टं समाचरेत् यत एषां तथा क्रियमाणानां न्यासादिकर्मणां शिवतापत्तिरेव अर्थः पार्यन्तिकं फलमित्यर्थः ॥ १४५ ॥

एतदुपसंहृत्य अर्घपात्रविधिमभिधत्ते

एवं न्यासं विधायार्घ-
पात्रे विधिमुपाचरेत् ।
उक्तनीत्यैव तत्पश्चात्
पूजयेन्न्यस्तवाचकैः ॥१४६॥

तदेव आह

यतः समस्तभावानां
शिवात्सिद्धिमयाद्यथो ।
पूर्णाद्व्यतिरेकित्वं
कारकाणामिहार्चया ॥१४७॥

सिद्धिमयादिति पूर्णादिति च बुभुक्षुमुमुक्षु-विषयतया उक्तम् ॥ १४७ ॥

ननु तदेव नियतानां यष्ट्रादीनां शिवाव्यतिरेकभावनेन कोऽर्थः, उत्तरकालं हि सर्वत्र तद्व्यतिरेकेणैव प्रतिभास इत्याशङ्क्य आह

समस्तं कारकव्रातं
शिवाभिन्नं प्रदर्शितम् ।
पूजोदाहरणे सर्वं
व्यश्नुते गमनाद्यपि ॥१४८॥

पूजोदाहृतौ हि निखिलं कारकव्रातं शिवाभिन्नं प्रदर्शितम् । तत् सर्वं लौकिकमपि गमनादि व्यश्नुते तत्रापि शिवाभिन्नतयैव व्याप्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥ १४८ ॥

ननु यजिक्रियायां कारकाणामेवमभ्यस्यमानः शिवाव्यतिरेकः कथं लौकिक्यां गमनादिक्रियायामपि स्यादित्याशङ्कां दृष्टान्तप्रदर्शनेन उपशमयितुमाह

यथाहि वाहकटक-
भ्रमस्वातन्त्र्यमागतः ।
अश्वः संग्रामरूढोऽपि
तां शिक्षां नातिवर्तते ॥१४९

ननु एवं किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तथार्चनक्रियाभ्यास-
शिवीभावितकारकः ।
गच्छंस्तिष्ठन्नपि द्वैतं
कारकाणां व्यपोज्झति ॥१५०

तथैक्याभ्यासनिष्ठस्या-
क्रमाद्विश्वमिदं हठात् ।
संपूर्णशिवताक्षोभ-
नरीनर्तदिव स्फुरेत् ॥१६१॥

यद्गुरवोऽपीत्याह

उवाच पूजनस्तोत्रे
ह्यस्माकं परमो गुरुः ।
अहो स्वादुरसः कोऽपि
शिवपूजामयोत्सवः ॥१६२॥
षट्त्रिंशतोऽपि तत्त्वानां
क्षोभो यत्रोल्लसत्यलम् ।

क्षोभ इति संपूर्णतालक्षणः ॥

अतश्च एवमनुशीलयतां शिवतावेशादन्यत् फलं नास्तीत्याह

तदेतादृक्पूर्णशिव-
विश्वावेशाय येऽर्चनम् ॥१६३
कुर्वन्ति ते शिवा एव
तान्पूर्णान्प्रति किं फलम् ।

ननु क्रियामात्रादेव कथमेवं स्यादित्याशङ्क्य आह

विनापि ज्ञानयोगाभ्यां
क्रिया न्यासार्चनादिका १५४
इत्थमैक्यसमापत्ति-
दानात्परफलप्रदा ।

इत्थमिति शिवीभावापत्तिभावनाक्रमेण ॥

न केवलमियं मुमुक्षोरेव अभीष्टं फलं प्रददाति, यावत् बुभुक्षोरपीत्याह

साधकस्यापि तत्सिद्धि-
प्रदमन्त्रैकतां गतम् ॥१५५॥
विश्वं व्रजदविघ्नत्वं
स्वां सिद्धिं शीघ्रमावहेत् ।

व्रजदविघ्नत्वमिति सर्वस्य संविदेकरूपत्वात् ॥

एतां दशामधिरूढस्य हि किंचिदपि साधनं नोपादेयम् । तदागम इत्याह

उक्तं च परमेशेन
न विधिर्नार्चनक्रमः ॥१५६॥

केवलं स्मरणात्सिद्धि-
र्वाञ्छितेति मतादिषु ।

मतादिषु इति श्रीसिद्धामतादौ ॥

प्रकृतमेव उपसंहरति

तदेवं तन्मयीभाव-
दायिन्यर्चाक्रिया यतः ॥१५७

समस्तकारकैकात्म्यं
तेनास्याः परमं वपुः ।

तेनेति तन्मयीभावदायित्वेन ॥

तदैकात्म्यमेव विभजति

यष्ट्राधारस्य तादात्म्यं
स्थानशुद्धिविधिक्रमात् १५८

यष्टृयाज्यतदाधार-
करणादानसंप्रदाः ।

न्यासक्रमेण शिवता-
तादात्म्यमधिशेरते ॥१५९॥

स्थानशुद्धिर्विघ्नोत्सारणादिना ॥ १५९ ॥

ननु यष्टा तावत् कर्ता अभिधीयते, याज्यं च 'देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः' इत्याद्युक्तेरिज्यते देवतायै त्यज्यते इति पुष्पादिद्रव्यं कर्म, तयोः कर्तृकर्मणोराधारश्च यागवेश्म व्यक्ताव्यक्तादि च, संप्रदा च 'यागः प्रदानं देवता' इत्यादिनीत्या देवतात्म संप्रदानम् । आदानं करणं वा पुनः किमुच्यते इत्याशङ्क्य आह

अर्घपात्रमपादानं
　　तस्मादादीयते यतः ।
यच्च तत्स्थं जलाद्येत-
　　त्करणं शोधनेऽर्चने ॥ १६० ॥

जलादीति आदिशब्दात् सुरादि, अनेन च द्रव्याणां योग्यत्वं निरूपयितुं प्रक्रान्तम् ॥

ननु कथं तत्स्थेनैव जलादिना शोधनं स्यादित्याशङ्क्य आह

अर्घपात्राम्बुविप्रुड्भिः
　　स्पृष्टं सर्वं हि शुध्यति ।

शिवार्ककरसंस्पर्शा-
त्कान्या शुद्धिर्भविष्यति १६१

नच एतन्न्यायत एव सिद्धमित्याह

ऊचे श्रीपूर्वशास्त्रे त-
दर्घपात्रविधौ विभुः ।

तदेव आह

न चासंशोधितं वस्तु
किंचिदप्युपकल्पयेत् ॥१६२॥
तेन शुद्धं तु सर्वं य-
दशुद्धमपि तच्छुचि ।

ननु नीलादिवत् प्रतिभासविकारकारित्वाभावात् न शुद्ध्यशुद्धी नाम कश्चित् भावधर्म इत्युक्तं प्राग्बहुशः, तदशुद्धतैव का यदपसारणेनापि शुद्धता स्यादित्याशङ्क्य आह

अशुद्धता च विज्ञेया
पशुतच्छासनाशयात् ॥१६३॥

ननु कथं पराभिप्रायेण परस्य एवंरूपत्वं स्यादित्याशङ्क्य आह

स्वताद्वस्थ्यात्पूर्वस्मा-
दथवाप्युपकल्पितात् ।

भावानां हि पूर्वस्माद्शुद्धादर्घपात्राम्बुविप्रुडादिना कल्पितात् शुद्धाद्वा रूपात् स्वस्य आत्मनस्ताद्वस्थ्यमुभयथापि अविशेष एवेत्यर्थः ॥

ननु यदि नाम शुद्धावशुद्धौ वा भावानामविशिष्टमेव रूपं, तत् कुतस्तद्विभागोऽवसीयते इत्याशङ्क्य आह

तेन यद्यदिहासन्नं
संविदश्चिदनुग्रहात् ॥१६४॥
कियतोऽपि तदत्यन्तं
योग्यं यागेऽत्र जीववत् ।

कियत इति अल्पकात् ॥

एवं संविदोऽपि दूरमशुद्धमित्याह

अनेन नययोगेन
यदासत्तिविदूरते ॥ १६५ ॥

संविदेति तदा तत्र
योग्यायोग्यत्वमादिशेत् ।

एवं च

'स्वदेहावस्थितं द्रव्यं रसायनवरं शुभम् ।'

इत्याद्युक्त्या संविदासन्नत्वात् सारादिशब्द-व्यपदेश्यममृतं यागयोग्यतया गुरूणामभिमतमित्याह

वीराणामत एवेह
मिथःस्वप्रतिमामृतम् ॥ १६६॥
तत्तद्यागविधाविष्टं
गुरुभिर्भावितात्मभिः ।

मिथःस्वप्रतिमामृतमिति मिथः परस्परस्य संयुक्ततया आत्मीयायाः षडरमुद्रारूपायाः प्रतिमायाः संबन्धि अमृतमुभयसामरस्यसमुत्थः कुण्डगोलकाख्यो द्रव्यविशेष इत्यर्थः । अत्र च वीराणामिति भावितात्मभिरिति चानेन विशिष्टाधिकारिविषयत्वमुक्तम् ॥

एवं संविदुद्रेचकमेव वस्तु अर्चने योग्यमित्याह

उन्मज्जयति निर्मग्नां
संविदं यत्तु सुष्ठु तत् १६७
अर्चायै योग्यमानन्दो
यस्मादुन्मग्नता चितः ।

अतश्च इदं सिद्धमित्याह

तेनाचिद्रूपदेहादि-
प्राधान्यविनिमज्जकम् ॥ १६८
आनन्दजननं पूजा-
योग्यं हृदयहारि यत् ।

यदभिप्रायेणैव

'या या संविदुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भावः ।
जगति यदद्भुतरूपं तत्तद्देव्यास्तवाकारः ॥'

इत्यादि अन्यैरुक्तम् ॥

अत एव आनन्दातिशयकारिणो मद्यादेरेव सर्वशास्त्रेषु परं माहात्म्यमुक्तमित्याह

अतः कुलक्रमोत्तीर्ण-
त्रिकसारमतादिषु ॥ १६९ ॥

मद्यकादम्बरीशीधु-
द्रव्यादेर्महिमा परम् ।

आदिशब्देन मांसमैथुनादि । तदुक्तं

'न नद्यो मधुवाहिन्यो न पलं पर्वतोपमम् ।
स्त्रीमयं न जगत्सर्वं कुतः सिद्धिः कुलागमे ॥'

इति ॥

ननु यदि एवं तत् कथं श्रुतिस्मृत्यादौ मद्यादेरशुद्धत्वमुक्तमित्याह

लोकस्थितिं रचयितुं
मद्यादेः पशुशासने ॥१७०॥
प्रोक्ता ह्यशुद्धिस्तत्रैव
तस्य क्वापि विशुद्धता ।

ननु लोकस्थितिमेव रचयितुं मद्यादेरत्र अशुद्धिरुक्ता न तत्त्वत इत्येव कुत इत्याशङ्क्य उक्तं तत्रैव तस्य क्वापि विशुद्धतेति। क्वापीति सौत्रामण्याम् ॥

न केवलं मद्यादेर्लोकस्थितावशुद्धस्यापि शुद्धिरुक्ता, यावदन्यदप्येवंप्रकारं बहुतरमित्याह

पञ्चगव्ये पवित्रत्वं
सोमचर्णनपात्रयोः ॥१७१॥
विधिश्चावभृथस्नानं
हस्ते कृष्णविषाणिता ।
न पत्न्या च विना यागः
सर्वदैवततुल्यता ॥ १७२ ॥
सुराहुतिर्ब्रह्मसत्रे
वपान्त्रहृदयाहुतिः ।

चर्णनमभिषवः । कृष्णविषाणितेति कृष्णस्य कृष्णसारस्य विषाणं कण्डूयनादौ विनियुक्तमस्यास्तीति । सर्वदैवततुल्यतेति शाब्दी हि देवता वेदवादिनां, न तत्र विशेषः श्रूयते इति । यत् श्रुतिः

'कृष्णविषाणया कण्डूयतीति, पत्नीयजमानावादधीयातामिति, सुराग्रहाञ्जुहोतीति, ब्राह्मणो ब्राह्मणमालभेतेति, वपया प्रातःसवेन चरन्तीति, हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति च ॥'

ननु मायापदानिरूढेषु पाशवेषु शास्त्रेषु अद्वयनयोचितं कथमेवं स्यादित्याशङ्क्य आह

पाशवेष्वपि शास्त्रेषु
तद्दर्शि महेशिना ॥१७३॥
घोरान्ध्यहैमननिशा-
मध्यगाचिरदीप्तिवत् ।

ननु पाशवे शासने शुद्ध्यशुद्ध्योर्विभाग उक्तः, इह तु तदविभाग इति किमनयोः कल्पयोर्युज्येतेत्याशङ्क्य आह

भक्ष्यो हंसो न भक्ष्योऽसा-
विति विप्रतिपत्तिषु ॥१७४॥
स्मार्तेषु विजयत्येको
यः शिवाभेदशुद्धिकः ।

भक्ष्य इति । यत् श्रुतिः

'हंसो वृको वृषदंशस्ते ऐन्द्राः ।'

इति । अभक्ष्य इति यत्स्मृतिः

'कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् ।'

इति अभक्ष्यप्रकरणे । विप्रतिपत्तिष्विति श्रुतेः ॥

तद्विजये निमित्तमाह

अज्ञत्ववेदादर्शित्व-
रागद्वेषादयो ह्यमी ॥ १७५ ॥
मुनीनां वचसि स्वस्मि-
न्प्रामाण्योन्मूलनक्षमाः ।

ननु किं नाम एषामज्ञत्वादि यत् स्ववचःप्रामाण्योन्मूलनायामपि क्षमते इत्याशङ्क्य आह

वेदेऽपि यदभक्ष्यं त-
द्भक्ष्यमित्युपदिश्यते ॥१७६॥

वेदेऽपि हि प्रदर्शितदृशा स्मृत्यादिनिषिध्यमानं हंसादि भक्ष्यतया श्रूयते इत्येषां वेदादर्शित्वं तदज्ञानं तन्नान्तरीयकं रागादि चेति अप्रमाणमेव तद्वचः ॥ १७६ ॥

ननु एवमपि भक्ष्यत्वाभक्ष्यत्वयोः समुच्चयविकल्पौ स्यातामित्याशङ्क्य आह

न विधिप्रतिषेधाख्य-
धर्मयोरेकमास्पदम् ।

अथ अश्वमेधादावेव राजन्यादिनैव तद्भक्ष्यमन्यथा तु अभक्ष्यमित्युच्यते, तर्हि विषयभेदेन

व्यवस्थायां शुद्ध्यशुद्धिविभागो न दुष्यतीत्याह

अथ तत्र न तद्भक्ष्यं

तदा तेन तथा ततः ॥१७७॥

एवं विषयभेदान्नो

शिवोक्तेर्बाधिका श्रुतिः।

तत्रेति अश्वमेधादन्यत्र । तथेति भक्ष्यम् । तत इति श्रुतेः ॥

ननु मा भूद्विषयभेदे शिवोक्तेः श्रुतिर्बाधिका समाने तु विषये को बाधविरोध इत्याशङ्क्य आह

क्वचिद्विषयतुल्यत्वा-

द्बाध्यबाधकता यदि ॥१७८॥

तद्बाध्या श्रुतिरेवेति

प्रागेवैतन्निरूपितम् ।

प्रागिति चतुर्थाह्निके । यदुक्तं तत्र

'वैदिक्या बाधितेयं चेद्विपरीतं न किं भवेत् ।
सम्यक्चेन्मन्यसे बाधो विशिष्टविषयत्वतः ॥
अपवादे न कर्तव्यः सामान्यविहिते विधौ ।
शुद्ध्यशुद्धी च सामान्यविहिते तत्त्वबोधिनि ॥
पुंसि ते बाधिते एव तथा चात्रेति वर्णितम् । (२३२)

इति ॥

प्रकृतं ब्रूमहे कृत्वा
न्यासं देहार्घपात्रयोः ॥१७९॥
सामान्यमर्घपात्राम्भो-
विप्रुड्भिः प्रोक्ष्य चाखिलम् ।
यागोपकरणं पश्चा-
द्बाह्ययागं समाचरेत् ॥१८०॥

प्रकृतमिति प्रक्रान्तं बाह्ययागादि। सामान्यमिति विशिष्टस्य वक्ष्यमाणत्वात्। बाह्ययागमिति बहिरर्चेत्यनुजोद्देशोद्दिष्टम् ॥ १८० ॥

तदेव आह

प्रभामण्डलके खे वा
सुलिप्तायां च वा भुवि ।
त्रिशूलार्कवृषान्दिक्स्था
मातरः क्षेत्रपं यजेत् ॥१८१॥
योगिनीश्च पृथङ्मन्त्रै-
र्नमोनामयोजितैः ।

एकोच्चारेण वा बाह्य-
परिवारेतिशब्दिताः ॥१८२॥
तारो नाम चतुर्थ्यन्तं
नमश्चेत्यर्चने मनुः ।

प्रभामण्डले इति आयतनादौ । खे इति स्वदेहादौ । भुवीति स्थण्डिलादौ । एकोच्चारेणेति संक्षिप्तदीक्षादौ ॥

बाह्ययागमुपसंहरंस्तदनन्तरोद्दिष्टं द्वारान्तरमभिधत्ते

एवं बहिः पूजयित्वा
द्वारं प्रोक्ष्य प्रपूजयेत्॥१८३॥
त्रिशिरःशासनादौ च
स दृष्टो विधिरुच्यते।
गणेशलक्ष्म्यौ द्वारोर्ध्वे
दक्षे वामे तयोः पुनः॥१८४॥
मध्ये वागीश्वरीं दिण्डि-
महोदरयुगं तथा ।

क्रमात्स्वदक्षवामस्थं
　तथैतेन क्रमेण च ॥ १८५ ॥
एकैकं पूजयेत्सम्यङ्
　नन्दिकालौ त्रिमार्गगाम् ।
कालिन्दीं छागमेषास्यौ
　स्वदक्षाद्वाःस्थशाखयोः १८६
अधोदेहल्यनन्तेशा-
　धारशक्तीश्च पूजयेत् ।
द्वारमध्ये सरस्वत्या
　महास्त्रं पूजयेदमी ॥ १८७ ॥
पञ्चाधारगताः सर्वेऽ-
　प्युदिता विघ्ननाशकाः ।
पूजने पूर्ववन्मन्त्रो
　दीपकद्वयकल्पितः ॥ १८८ ॥
अर्घपुष्पसमालम्भ-
　धूपनैवेद्यवन्दनैः ।

पूजां कुर्यादिहार्घश्चा-
प्युत्तमद्रव्ययोजितः ॥१८९॥
एकोच्चारेण वा कुर्याद्-
द्वाःस्थदैवतपूजनम् ।
रहस्यपूजां चेत्कुर्या-
त्तद्बाह्यपरिवारकम् ॥ १९० ॥
द्वाःस्थांश्च पूजयेदन्त-
र्देवाग्रे कल्पनाक्रमात् ।
क्षिप्त्वास्त्रजप्तं कुसुमं
ज्वलद्वेश्मनि विघ्ननुत्॥१९१॥
प्रविश्य शिवरश्मीद्ध-
दृशा वेश्मावलोकयेत् ।
दिशोऽस्त्रेण च बध्नीया-
च्छादयेद्वर्मणाखिलाः॥१९२॥
तत्रोत्तराशाभिमुखो
मुमुक्षुस्तादृशाय वा ।

विशेत्तथा ह्यघोराग्निः
पाशान्प्लुष्यति बन्धकान् १९३

स विधिरिति द्वारपूजालक्षणः, तमेवाह गणेशेत्यादि । तदुक्तं तत्र

'संपूज्य द्वार ऊर्ध्वे तु गणेशं दक्षिणे तथा ।
वामे श्रियं च वागीशीं मध्ये संचिन्त्य पूजयेत् ॥'

इति । स्वेति साधकाभिप्रायेण । एतेनेति दक्षवामात्मनैव, द्वाराभिप्रायेण पुनरत्र विपर्ययः । तदुक्तं तत्र

'ततो मूले उत्तरतो नन्दिरुद्रं च जाह्नवीम् ।
महाकालं सदंष्ट्रं च यमुनां चैव दक्षिणे ॥'

इति । अध इति अधरोडम्बरे । द्वारमध्ये इति ऊर्ध्वोडम्बरे । उत्तमद्रव्ययोजित इति नतु अष्टभिरङ्गैः । एकोच्चारेणेति ओं सर्वद्वारपालेभ्यो नमः इति । कल्पनाक्रमादिति नतु तन्त्रप्रक्रियावत्साक्षात् । क्षिप्त्वेति अर्थात् नाराचमुद्रया । शिवरश्मीद्धदृक्त्वं परवृत्त्यवलम्बनात् । अवलोकयेदिति गुणाधानाय, पुनःप्रवेशरोधाय दिशो बध्नीयात् छादयेच्चेति उक्तम् । तादृशायेति मुमुक्षवे अर्थात्

दीक्षाकाले, बुभुक्षुविषयं पुनरेतदन्यथेति अर्थ-सिद्धम् । यदुक्तं

'पूर्वास्यः सौम्यवक्त्रो वा........ ।' (मा०वि०८।१८)

इति ॥ १९३ ॥

ननु अस्मिन् संविदद्वयवादे दिगेव नाम का यस्या अपि उत्तरादिविभागो भवेदित्याशङ्क्य आह

यद्यप्यस्ति न दिङ्नाम
काचित्पूर्वापरादिका ।
प्रत्ययो हि न तस्याः स्या-
देकस्या अनुपाहितेः॥१९४॥

अनेन च प्रवेशानन्तर्येण दिक्स्वरूपमुपक्रान्तम् । ननु उक्तमेव हि काणादैः

'केवलवृक्षादिप्रत्ययविलक्षणपूर्वादिप्रत्ययानुमेया दिगस्ति।'

इति । सा च एका सर्वत्र तत्प्रत्ययाविशेषात् । ननु यद्येवं, तत् कथमनुपाहितरूपाया एकस्यास्तस्याः पूर्वापरादिको भेदो भवेदित्याह पूर्वेत्यादि ॥ १९४ ॥

अथ उपाधिरेव तादृक् कश्चिदस्तु यः पूर्वादि-

व्यवहार्य इत्युच्यते, तदुपाधिसंज्ञितं वस्त्वन्तरमेव तथा स्यात् न दिङ् नाम पूर्वादिप्रत्ययपात्रतामनुभवेदित्याह

उपाधिः पूर्वतादिष्ट
इति चेत्तत्कृतं दिशा ।

एवमपि अस्मत्समीहितस्य पूर्वादिव्यवहारस्य सिद्धेरस्तु एतदिति चेत्, नेत्याह

उपाधिमात्रं तु तथा
वैचित्र्याय कथं भवेत् ॥१९५॥

तथेति दिक्पौर्वापर्याद्यात्मना ॥ १९५ ॥

ननु तर्हि भावस्वभावाधिकदिक्कालापह्नववादिभिः सौगतैरेव जितमित्याह

तस्मात्संवित्प्रकाशोऽयं
मूर्त्याभासनभागतः ।
पूर्वादिदिग्विभागाख्य-
वैचित्र्योल्लेखदुर्मदः ॥१९६॥

एतदेव उत्तरमवरोहक्रमेण विभज्य दर्शयति

तत्र यद्यत्प्रकाशेन
सदा स्वीकरणे क्षमम् ।
तदेवोर्ध्वं प्रकाशात्म
स्पर्शायोग्यमधः पुनः ॥१९७॥
किंचित्प्रकाशता मध्यं
ततो वै दिक्समुद्भवः ।
किंचित्प्रकाशयोग्यस्य
संमुखं प्रसरत्पुरः ॥१९८॥
पराङ्मुखं तु तत्पश्चा-
दिति दिग्द्वयमागतम् ।
प्रकाशः संमुखं वस्तु
गृहीत्वोद्रिक्तरश्मिकः ॥१९९॥
यत्र तिष्ठेद्दक्षिणं त-
त्प्रकाशस्यानुकूल्यतः ।
दक्षिणस्य पुरःसंस्थं
वाममित्युपादिश्यते ॥२००॥

तत्प्रकाशितमेयेन्दु-
स्पर्शसौम्यं तदेव हि ।

इह खलु परप्रकाशवपुषः परमेश्वरस्यापि

'स यदास्ते चिदाह्लादमात्रानुभवतल्लयः ।
तदेच्छा तावती तावज्ज्ञानं तावत्क्रिया हि सा ॥'
(शि० दृ० १ । ३)

इत्यादिनीत्या परापरतदुभयदशावेशभाजः परांशे विश्वस्य प्रकाशैकमयत्वादूर्ध्वत्वम्, अपरांशे प्रकाशस्पर्शायोग्यत्वादधस्त्वम्, तदुभयांशे कथंचित्प्रकाशाप्रकाशसंस्पर्शात् दशान्तरालतया मध्यत्वं यत एव दिशां समुद्भव इति। तत्र किंचित्प्रकाशौन्मुख्ययोग्यतया प्रस्फुरत् विश्वं पुरः प्रमुखे अञ्चतीति प्राचीत्युच्यते, किंचिदप्रकाशसंस्पर्शात्तु तदेव विमुखमिव पराञ्चतीति पश्चादिति चेति तावदनपह्नवनीयं दिग्द्वयम् । स एव किंचित्प्रकाशः स्वसंस्पृष्टं विश्वमवमृश्य यस्मिन्नात्मनि स्वप्रकाशमये पारिपूर्ण्यौचिते वर्तते, सैव प्रकाशानुगुण्याद्दक्षिणा दिगिति; किंचिदप्रकाशः पुनः कथंचिदुद्रिक्तः तथाविधप्रकाशांशसमस्कन्धतया तदादिष्ट इव मेयप्रा-

धान्यादैन्दवसंस्पर्शाप्यायिततया प्रकाशप्राति-
कूल्यवमनात् वामाभिधानभाजनम् ॥

ननु एवमौत्तराधर्ययोगात् मध्यविभागाच्च परशिवपदे, तदौचित्याच्च उत्तरदशास्वपि षडेव दिशः स्युरित्याशङ्क्य आह

एवमाशाचतुष्केऽस्मि-
न्मध्यविश्रान्तियोगतः॥२०१॥
चतुष्कमन्यत्तेनाष्टौ
दिशास्तत्तदधिष्ठिताः ।

चतुष्कमन्यदिति पूर्वदक्षिणदक्षिणापराप-रोत्तरोत्तरपूर्वलक्षणम् । तत्तदधिष्ठिता इति तेन तेन संमुखपराङ्मुखोद्रिक्तानुद्रिक्तप्रकाशाप्रकाशांशेन अधिष्ठिताः स्वात्मनि विश्रान्तिसारतया अवमृष्टा इत्यर्थः ॥

अमुष्यैव दिग्विभागस्य शास्त्रलोकप्रसिद्ध-स्तद्विभागः प्रपञ्च इत्युपसंहारदिशा प्रदर्शयति

एवं प्रकाशमात्रेऽस्मि-
न्वरदे परमे शिवे ॥ २०२ ॥

दिग्विभागः स्थितो लोके
　　शास्त्रेऽपि च तथोच्यते ।

तदेवमयं दिग्विभागोऽस्मिन्प्रकाशैकरूपे परानुग्रहपरे परमेश्वरे

'स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥ (ई०प्र०१।५।१०)

इत्याद्युक्तयुक्त्या स्वात्ममयतया स्थितः सन् शास्त्रे लोके च तथोच्यते तावत्पर्यन्तमूर्ध्वादि-शब्दव्यपदेशपात्रतया प्रस्फुरित इत्यर्थः ॥

तत्र शास्त्रीयं दिग्विभागमाह

क्रमात्सदाशिवाधीशः
　　पञ्चमन्त्रतनुर्यतः ॥ २०३ ॥
ईशानघोरवामाख्य-
　　सद्योऽधोभेदतो दिशः ।

शिवशक्तिदशानन्तरं भगवान् पञ्चमन्त्रतनुः सदाशिवनाथो भवति यस्मादीशानादिवक्त्रभेदतः षोढा दिशः समुल्लसन्तीति वाक्यार्थः ॥

एतदेव विभजति

ईश ऊर्ध्वं प्रकाशत्वा-
त्पूर्वं वक्त्रं प्रसारि यत्॥२०४॥
पुरुषो दक्षिणाचण्डो
वामा वामस्तु सौम्यकः ।
पराङ्मुखतया सद्यः
पश्चिमा परिभाष्यते॥२०५॥
पातालवक्त्रमधर-
मप्रकाशतया स्थितेः ।

यत् यस्मादीशः प्रकाशैकरूपत्वादूर्ध्वा दिगुच्यते, तत्पुरुषः प्रकाशौन्मुख्येन प्रसरणात् पूर्वा, अघोरः प्रसृतप्रकाशोद्रेकानुकूल्याद्दक्षिणा, वामदेवस्तत्प्रातिकूल्यात् मेयेन्दुसंस्पर्शप्रधाना वामा उत्तरा, सद्योजातः प्रकाशवैमुख्यात् पश्चिमा, पिचुवक्त्रं प्रकाशसंस्पर्शायोग्यत्वादधरा चेति ॥

ननु अत्र भूतव्याप्त्या वक्त्रभेदः समाम्नातः, तत् क इव अयं षोढा तद्विभाग इत्याशङ्क्य आह

खमरुद्वह्निजलभू-
खानि वक्त्राण्यमुष्य हि २०६

मुख्यत्वेन खमेवोर्ध्वं
प्रकाशमयमुच्यते ।
तदेव मुख्यतोऽधस्ता-
दप्रकाशं यतः स्फुटम् ॥२०७॥

तमःप्रकाशाश्रयो हि आकाश इत्याशयः ॥

ननु विरोधिनोः प्रकाशाप्रकाशयोरेकनिषेधे तदितरविधेर्नान्तरीयकत्वात् कोऽवकाशो दिक्चतुष्टयस्येत्याशङ्क्य आह

मध्ये तु यत्प्रकाशं त-
न्न प्रकाश्यं न चेतरत् ।
प्रकाशत्वाद्दिश्यमान-
मतोऽस्मिन्दिक्चतुष्टयम् २०८

मध्ये पुनर्न प्रकाशो, नापि तदभावः, किंतु किंचित्प्रकाशविषयीकृतं प्रकाश्यं तत एव संमुखप्रसरणाद्युपाधिवैचित्र्यात् भेदेन परामृश्यमानमिति स्थित एव अत्र पूर्वादिदिग्विभाग इति ॥ २०८ ॥

प्रकृतमेव उपसंहरति

पञ्चमन्त्रतनुर्नाथ
इत्थं विश्वदिगीश्वरः ।

इत्थमिति वक्त्रव्याप्त्या प्रागुक्तमध्यविश्रान्ति-योग्यतया च ॥

एतदेव कारणान्तरेषु अतिदिशति

ततोऽपीशस्तथा रुद्रो
विष्णुर्ब्रह्मा तथा स्थितः॥२०९

तथेति सादाशिवेन क्रमेण ॥२०९॥

ननु तथेति किं सर्वातिदेश एव, नेत्याह

ऊर्ध्वाभिव्यक्त्ययोग्यत्वा-
द्विष्णोर्धातुश्च पञ्चमम् ।
न वक्त्रं तौ भेदमयौ
सृष्टिस्थितिप्रभू यतः ॥२१०॥

भेदप्रधानतया परसंविदद्वयपरामर्शकौशल-शून्यतयेति आशयः ॥२१०॥

ननु एवं पञ्चवक्त्रायोगे तन्मूलो दिग्विभाग एव न स्यादित्याशङ्क्य आह

दिग्विभागस्तु तज्ज्ञोऽस्ति
वदनानां चतुष्टयात् ।

ऊर्ध्ववक्त्राभावेऽपि तत्समुत्थ ऊर्ध्वाधरात्मा वदनचतुष्टयनान्तरीयकतया दिग्विभेदो विद्यते इति युक्त एव अतिदेशः ॥

ननु वदनचतुष्टयापेक्षयापि दिग्विभागो भवेत्, तदधराधरस्य पूर्वपूर्वत्र अवस्थानादूर्ध्ववक्त्रयोगिनि रुद्रादौ ब्रह्मविष्णवोरपि संभवात् किं तद्वदनचतुष्टयनान्तरीयको दिग्विभागः, उत पञ्चमवक्त्रोदञ्चित इत्याशङ्क्य आह

पञ्चमस्य युजित्वे तौ
परित्यक्तनिजात्मकौ ॥२११॥

परित्यक्तनिजात्मकाविति तदेकलीनावित्यर्थः ॥ २११ ॥

एवं शास्त्रीयं दिग्विभागमभिधाय, लौकिकमपि अभिधत्ते

ततो ब्रह्माण्डमध्येऽपि
ज्ञानशक्तिर्विभो रविः ।

दिशां विभागं कुरुते
प्रकाशघनवृत्तिमान् ॥२१२॥

तदेव दर्शयति

तथाहि विषुवद्योगे
यतः पूर्वं प्रदृश्यते ।
तत्पूर्वं यत्र तच्छाया
तत्पश्चिममुदाहृतम् ॥२१३॥
तस्मिञ्जिगमिषोरस्य
यत्सव्यं तत्तु दक्षिणम् ।
तत्रैष चण्डतेजोभि-
र्भाति जाज्वल्यमानवत् २१४
तत्पुरोवर्ति वामं तु
तद्भासा खचितं मनाक् ।
तत एव हि सौम्यं त-
न्नचापि ह्यप्रकाशकम् ॥२१५॥
यत्रासावस्तमभ्येति
तत्पश्चिममिति स्थितिः ।

तत्रैव पश्चिमे येषां
प्राक्प्रकाशावलोकनम् २१६

तदेव पूर्वमेतेषां
यथाध्वनि निरूपितम् ।

प्रदृश्यते इति रविः । तस्मिन्निति गमनेच्छाविषये पश्चिमे । तेनापि अत्र गच्छतो यत् सव्यं तत्तेजःसंपत्त्यानुकूल्यात् दक्षिणं तच्छब्दव्यपदेश्यमित्यर्थः । अत एव उक्तं तत्रैष जाज्वल्यमानवद्भाति क्रमात् क्रमं तेजःप्रकर्षातिशयात् अत एव पराशिवदशायामपि

'प्रकाश उद्रिक्तरश्मिको यत्र तिष्ठते ।' (श्लो० ११९)

इत्यादि उक्तम् । तत्पुरोवर्तीति तस्य दक्षिणस्य पुरोवर्ति समस्कन्धतया स्थितमित्यर्थः । तत इति मनाक् तद्भासा खचितत्वात् । तत्रैवेति सूर्यास्तमयस्थाने । येषामिति द्वीपान्तरवासिनाम् । अत एव अन्येषामपि प्राग्भावो यः सुराष्ट्राणां, मालवानां स दक्षिण इति व्यत्ययदर्शनं संमतम् । अध्वनीति भुवनाध्वनि । तदुक्तं तत्र

'सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकस्तु दक्षिणः ।' (८।११०)

इति ॥

ननु यदि एवं, पश्चिमापि दिक् पूर्वा भवेत् पूर्वापि पश्चिमा । तत्

'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रेयः प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते पराङ्मुखः ॥'

इत्याद्युक्त्या प्रतिनियतफलप्रदत्वमासां कथं संगच्छते इत्याशङ्क्य आह

सा सा दिक्च तथा तस्य
फलदापि विपर्यये ॥ २१७ ॥
विचित्रे फलसंपत्तिः
प्रकाशाधीनिका यतः ।

एवं पश्चिमपूर्वाद्यात्मनि विचित्रेऽपि विपर्यये सा सा पूर्वापरादिरूपा च दिक् तस्य तत्तद्द्वीपनिवासिनो जनस्य तथा प्रतिनियतत्वेन फलप्रदा यतः प्रकाशमात्राधीनफलसंपत्तिस्तत्स्फारसारा च दिगिति ॥

ननु पर एव प्रकाशो दिग्विभागासूत्रणाय प्रगल्भते इति उक्तं, तत् कथं रविरपि तथा कुर्यादित्याशङ्क्य आह

इत्थं सूर्याश्रया दिक्स्या-
त्सा विचित्रापि तादृशी २१८

अधिष्ठिता महेशेन
चित्रतद्रूपधारिणा ।

इत्थमुक्तेन प्रकारेण सूर्याश्रयापि दिक् संभाव्यते यतः प्रतिनियतरूपत्वाभावात् चित्रा तादृशी सूर्याश्रयापि परसूक्ष्मस्थूलात्मतया चित्रं तासां दिशां रूपं धारयता महेश्वरेण अधिष्ठिता परप्रकाशभित्तिलग्नैवेत्यर्थः ॥

न केवलं विभोर्ज्ञानशक्तिरूपं रविमधिकृत्य दिशः प्रविभज्यन्ते, यावत् संकुचितात्मस्वभावं साधकमपीत्याह

किं वातिबहुना योऽसौ
यष्टा तत्संमुखादितः ॥२१९॥

दिशोऽपि प्रविभज्यन्ते
प्राक्सव्योत्तरपश्चिमाः ।

अत्रापि परमेश्वर एव अधिष्ठातेत्याह

स्वानुसारकृतं तं च
दिग्विभागं सदा शिवः॥२२०॥
अधितिष्ठत्यर्कमिव
स विचित्रवपुर्यतः ।

न केवलमेतत्परमेश्वर एव अधितिष्ठति, यावत् तच्छक्त्यंशरूपः शक्रादिर्लोकपालवर्गोऽपीत्याह

स्वोत्था अपि दिशः स्वेशाः
शक्राद्या ह्यधिशेरते ॥२२१॥
ते हि प्रकाशशक्त्यंशाः
प्रकाशानुविधायिनः ।

न केवलं स्वोत्था एव दिश एवं, यावत् सौर्योऽपीति अपिना कटाक्षितम् ॥

प्रकाशशक्त्यंशत्वमेव एषां दर्शयति

प्रकाशस्य यदैश्वर्यं
स इन्द्रो यत्तु तन्महः॥२२२॥
सोऽग्निर्यन्तृत्वभीमत्वे
यमो रक्षस्तदूनिमा ।

प्रकाश्यं वरुणस्तच्च
चाञ्चल्याद्वायुरुच्यते ॥२२३॥
भावसञ्चययोगेन
वित्तेशस्तत्क्षये विभुः ।
अदृष्टविग्रहोऽनन्तो
ब्रह्मोर्ध्वे बृंहको विभुः॥२२४॥
प्रकाशस्यैव शक्त्यंशा
लोकपास्तेन कीर्तिताः ।

'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्य इन्द्र इति। यन्तृत्वं यमयतीतिव्युत्पत्त्या यमः। तदूनिमा इति तस्य प्रकाशस्य प्रकाशोद्रेकादूनिमा गुणीभाव इत्यर्थः। अत एव उक्तं प्रकाश्यं वरुण इति। तदिति प्रकाश्यम्। तत्क्षये इति तस्य भावसंचयस्य क्षये स्वरूपप्राधान्ये इत्यर्थः। अदृष्टविग्रह इति अधोऽवस्थानात्। प्रकाशशक्त्यंशत्वादेव च एषां परानुग्रहकर्तृत्वमित्याह लोकपा इत्यादि ॥

ननु परमशिवात्प्रभृति सदाशिवादिक्रमेण तत्तदाश्रयावलम्बनादनियतरूपा दिगिति उ-

क्तम्, तत् वयं पुनः कतरां तामाश्रयामहे इति न जानीम इत्याशङ्क्य आह

इत्थं स्वाधीनरूपापि
दिक्सौरी तूपदिश्यते ॥ २२५ ॥
तत्र सर्वो हि निष्कम्पं
प्रकाशत्वं प्रपद्यते ।

इत्थमुक्तेन प्रकारेण प्रतिनियतत्वाभावात् स्वतन्त्ररूपापि दिक् सौरी एव उपदिश्यते ग्राह्यतया उच्यते यतः सर्वोऽयं लोकस्तत्र निष्कम्पं प्रकाशत्वं प्रपद्यते दृढं प्रतिपत्तिभाग्भवेदित्यर्थः॥

ननु दिशामिन्द्रादयोऽधिष्ठातार इति उक्तम्। ते च पारमेश्वरैन्द्र्यादिशक्तिस्वभावाः । ताश्च व्यापिका इति कथमासां नियतदिगाधिपत्येन तदुचितफलप्रदत्वं स्यादित्याशङ्कां दृष्टान्तोपदर्शनेन उपशमयति

सर्वगोऽप्यनिलो यद्व-
द्व्यजनेनोपवीजितः ॥ २२६ ॥
प्रबुद्धः स्वां क्रियां कुर्या-
द्धर्मनिर्णोदनादिकाम् ।

तद्वत्सर्वगताः सर्वा
ऐन्द्याद्याः शक्तयः स्फुटम् २२७
साधकाश्वाससंबुद्धा-
स्तत्तत्स्वेष्टफलप्रदाः ।

साधकाश्वाससंबुद्धा इति इयमेव पूर्वा दिगित्येवमाद्यात्मना साधकस्य आश्वासेन संबुद्धा नैयत्येन अभिव्यक्ता इत्यर्थः ॥

न केवलमियं सूर्याश्रया दिगैन्द्याद्याभिः पारमेश्वरीभिः शक्तिभिरेव अधिष्ठिता तत्फलप्रदा, यावत् कारणपञ्चकेनापीत्याह

एवं सौरी दिगीशान-
ब्रह्मविष्णवीशसौशिवैः॥ २२८
अधिष्ठिता समाश्वास-
दार्ढ्यात्तत्तत्फलप्रदा ।

ईशानो रुद्रः । ईश ईश्वरः ॥

ननु यष्टापि यत्संमुखः, सा पूर्वा दिगिति उक्तं; तदस्य उत्तराभिमुखत्वं न कदाचिदपि भवेदिति

'उत्तराशाभिमुखो विशेत्' ( श्लो० १९३ )

इति कथमुक्तमित्याशङ्क्य आह

साधको यत्र वा क्षेत्रं
मण्डलं वेश्म वा भजेत् २२९
स्थितस्तदनुसारेण
मध्यीभवति शंकरः ।

यत् नाम हि क्षेत्रादि यष्टा भजेत्, तत्र परप्रकाशात्मा शंकरः साधकाभिप्रायमाश्रित्य स्थितो मध्यीभवति तत्कार्यकारितया मध्यतामेतीत्यर्थः। चित्प्रकाश एव हि मध्यमिति उच्यते यतः सर्वत एव इतरप्रविभागः प्रवर्तते ॥

अत एव आह

स हि सर्वमधिष्ठाता
माध्यस्थ्येनेति तस्य यः ॥२३०
सौरः प्रकाशस्तत्पूर्व-
मित्थं स्याद्दिग्व्यवस्थितिः ।

सर्वमिति पूर्वापरादि । यथाहि लङ्घयितुमिष्टापि स्वच्छाया पुरः पुर एव भवति, तथा

पूर्वादितया अभिमतोऽपि परमेश्वरो मध्यतामेव एतीति अभिप्रायः। तस्येति सर्वाधिष्ठातुः शंकरस्य। सौर इति सूर्योदयरूप इत्यर्थः ॥

अतश्च

'पूर्वास्यः सौम्यवक्त्रो वा........।' (मा० वि० ८।१८)

इति युक्तमुक्तमित्याह

तन्मध्यस्थितनाथस्य
ग्रहीतुं दक्षिणं महः ॥ २३१ ॥
उदङ्मुखः स्यात् पाश्चात्यं
ग्रहीतुं पूर्वतोमुखः ।

एतच्च मुमुक्षुबुभुक्षुविषयमिति अनन्तरमेव दर्शितम्। तदुक्तं

'प्रागाशास्थे भोगदायि पश्चाद्वक्त्रं तु संमुखम् ।
सौम्यास्ये भैरवीयं तु संसारप्लोषभीषणम् ॥'

इति ॥

ननु एवमुपविश्य किं कुर्यादित्याशङ्क्य आह

उपविश्य निजस्थाने
देहशुद्धिं समाचरेत् ॥२३२॥

निजेति मुमुक्षुतादिसमुचिते ॥ २३२ ॥

अनेन च दिक्स्वरूपानन्तरोद्दिष्टं देहप्राणादिशोधनमुपक्रान्तम् । तदेव आह

अङ्गुष्ठाग्रात्कालवह्नि-
ज्वालाभास्वरमुत्थितम् ।
अस्त्रं ध्यात्वा तच्छिखाभि-
र्बहिरन्तर्दहेत्तनुम् ॥ २३३ ॥

ननु अत्र दाहो नाम किमुच्यते इत्याशङ्क्य आह

दाहश्च ध्वंस एवोक्तो
ध्वंसकं मन्त्रसंज्ञितम् ।
तेजस्तथाभिलापाख्य-
स्वविकल्परसोम्भितम् ॥ २३४ ॥

ध्वंस एवेति नतु काष्ठवत् भस्मीभावः । मन्त्रसंज्ञितं च तेजः कीदृगित्याह तथेति तत्तत्क्रमिकवर्णात्मका येऽभिलापाः शब्दाः, तदाख्यस्य स्वस्य प्रमातृस्वातन्त्र्यात्मनो विकल्पस्य यो रसो जीवितायमानत्वेन सारभूतो विमर्शस्तेन उम्भितं तदेकघटितमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

ननु ध्वंसो नाम अभावः, स च न दृश्यमानस्य देहस्य लक्ष्यते । तत् कथं तनुं दहेदिति प्रत्यक्षविरुद्धमुक्तमित्याशङ्क्य आह

तेन मन्त्राग्निना दाहो
देहे पुर्यष्टके तथा ।
देहपुर्यष्टकाहन्ता-
विध्वंसादेव जायते ॥२३५॥

तेनेति एवंविधेन ॥ २३५ ॥

ननु सत्यपि अहन्ताया विध्वंसे न देहस्य दाहं पश्यामस्तत्सद्भावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्याशङ्क्य आह

नहि सद्भावमात्रेण
देहोऽसावन्यदेहवत् ।
अहन्तायां हि देहत्वं
सा ध्वस्ता तद्दहेद्ध्रुवम् ॥२३६॥

अयं च अत्र प्रयोगः—असौ विवादास्पदीभूतः साधकदेहो देहो न भवति अहन्तानास्पदत्वात् । यत् यदीयाहन्तानास्पदीभूतः, स तस्य

देहो न भवति अहन्तानास्पदत्वात्। यत् यदीयाहन्तानास्पदं, तत् तदीयदेहो न भवति यथा अन्यदेहः। यो यद्देहः, स तदहन्तास्पदं यथा पामरदेहः। अयं च देहो न अस्य अहन्तास्पदं, तस्मात् न देह इति॥ २३६ ॥

एवमनात्मस्वभावे देहादौ तदनुवेधमपि अवधूय पराहंपरामर्शमये सत्यरूपे चिदात्मनि विश्राम्येदित्याह

तद्देहसंस्कारभरो
भस्मत्वेनाथ यः स्थितः।
तं वर्मवायुनाधूय
तिष्ठेच्छुद्धचिदात्मनि॥२३७॥

तत्र अस्य विश्रान्त्या किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तस्मिन्ध्रुवे निस्तरङ्गे
समापत्तिमुपागतः।
संविदः सृष्टिधर्मित्वा-
दाद्यामेति तरङ्गिताम्॥२३८

सैव मूर्तिरिति ख्याता
तारसद्बिन्दुहात्मिका ।

सैवेति आद्या तरङ्गिता। मूर्तिरिति देहप्राणाद्यात्मनः परिमितस्य मातुः शुद्धशरीरसृष्ट्युदये 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इति पाठादपरिमितीकरणात्मकसमुच्छ्रायप्राप्तिः । यदुक्तम्

'अनन्तो भैरवोच्छ्रायो मूर्तिरेषा परा मता ।
यस्यास्तु न्यासमात्रेण अणुत्वं प्रविलीयते ॥'

इति । तारः प्रणवः, सद्बिन्दुहात्मिकेति हमितिरूपेत्यर्थः । तदुक्तं

'ततोऽस्य योजयेच्छक्तिं सोऽहमित्यपराजिताम् ।'

इति ॥

इदानीं विशेषन्यासवैचित्र्यमभिधातुमाह

ततो नवात्मदेवेन
न्यासस्तत्त्वोदयात्मकः २३९
अङ्गवक्त्राणि तस्यैव
स्वस्थानेषु नियोजयेत् ।
अथ मातृकया प्राग्व-
त्तत्तत्त्वस्फुटतात्मकः ॥२४०॥

त्रितत्त्वन्यासता चास्य
पृष्ठे कक्ष्यात्रयागते ।
ततोऽघोराष्टकन्यासः
शिरस्तच्चरणात्मकम् ॥२४१॥
ततोऽपि शिवसद्भाव-
न्यासः स्वांगस्य संयुतः ।
इत्थं कृते पञ्चकेऽस्मि-
न्यत्तन्मुख्यतया भवेत् २४२
उपास्यमर्च्यं तत्साङ्गं
षष्ठे न्यासे नियोजयेत् ।
तेनात्र न्यासयोग्योऽसौ
भगवान्रतिशेखरः ॥२४३॥
ऊर्ध्वे न्यास्यो नवाख्यस्य
मुख्यत्वेऽन्योन्यधामता ।

तत्त्वोदयात्मक इति न्यासफलमुक्तम् । त्रितत्त्वेति शिवविद्यात्मलक्षणम्, अन्यथा हि एतन्मते श्रीरतिशेखरभैरवस्य न्यासविधौ विवर्जितत्वं न

स्यात् । अस्य पृष्ठे इति मातृकान्यासस्य उपरि । कक्ष्यात्रयागते इति शिखाहृत्पादलक्षणकक्ष्या-त्रयमागत्येत्यर्थः । अत्र पक्षे च

'.................मूर्त्यङ्गसंयुताः ।' (श्लो० २४७)

इति मूर्तिः सत्ता सद्भाव इत्यर्थः । उर्ध्वे इति न्यासपञ्चकस्य । ननु य एव मुख्यतया उपास्यः स एव षष्ठे न्यासे योज्य इति उक्तम् । तत् कथमिह इदानीमेव तत्र रतिशेखरो न्यास्य इति उच्यते इत्याशङ्क्य आह नवाख्यस्येत्यादि तेन प्रथमन्यासस्थाने रतिशेखरो योज्यः, षष्ठे तु नवात्मेति ॥

एवमियमेव अन्यत्रापि वार्तेत्याह

एवं भैरवसद्भाव-
नाथे मुख्यतया यदि ॥२४४॥
उपास्यता तत्तत्स्थान
प्राङ्न्यास्यो रतिशेखरः ।

नच एतत् स्वोपज्ञमेव अस्माभिरुक्तमित्याह

इत्थं श्रीपूर्वशास्त्रे मे
संप्रदायं न्यरूपयत् ॥२४५॥

 

शंभुनाथो न्यासविधौ
देवो हि कथमन्यथा ।
न्यास विवर्ज्यतेऽमुष्मि-
न्नङ्गान्यप्यस्य सन्ति हि २४६

शंभुनाथ इति श्रीलक्ष्मणगुप्तमते हि अन्यथा न्यासविधिरित्याशयः । श्रीशंभुनाथस्य पुनरेवं न्यासाभिधाने कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्य आह देवो हीत्यादि । देवो रतिशेखरः कथं विवर्ज्यते इति वर्जयितुं न न्याय्य इत्याशङ्क्य उक्तमङ्गान्यप्यस्य सन्ति हीति श्रीभैरवसद्भावादिभैरवान्तरसमानन्यायत्वादिति अभिप्रायः ॥२४६॥

श्रीलक्ष्मणगुप्तः पुनरेतदन्यथा व्याचख्यावित्याह

मूर्तिः सृष्टिस्त्रितत्त्वं चे-
त्यष्टौ मूर्त्यङ्गसंयुताः ।
शिवः साङ्गश्च विज्ञेयो
न्यासः षोढा प्रकीर्तितः २४७
अस्योपरि ततः शाक्तं
न्यासं कुर्याच्च षड्विधम् ।

मूर्तिः साङ्गवक्त्रो नवात्मा शाक्तन्यासे यदुपरि साङ्गवक्त्रा परापरा । सृष्टिर्मातृका यदुपरि मालिनी । त्रितत्त्वं भैरवसद्भावरतिशेखरनवात्मरूपं यदुपरि परादित्रितयम् । अष्टावघोराद्या यदुपरि अघोर्याद्यष्टकम् । मूर्त्यङ्गेति मूर्तेर्नवात्मनोऽङ्गानि यदुपरि विद्याङ्गपञ्चकम् । शिवो भैरवसद्भावः साङ्गवक्त्रो यदुपरि साङ्गवक्त्रो मातृसद्भावः। एतच्च उभयथापि उपसंहरति न्यासः षोढा प्रकीर्तित इति । न्यासशब्दः काकाक्षिन्यायेन योज्यः । अस्येति शांभवस्य न्यासस्य ॥

तदेव आह

परापरां सवक्त्रां प्रा-
　क्ततः प्रागिति मालिनीम् २४८
पश्चात्परादित्रितयं
　शिखाहृत्पादगं क्रमात् ।
ततः कवक्त्रकण्ठेषु
　हृन्नाभीगुह्यऊरुतः ॥२४९॥
जानुपादेऽप्यघोर्याद्यं
　ततो विद्याङ्गपञ्चकम् ।

ततस्त्वावाहयेच्छक्तिं
मातृसद्भावरूपिणीम् ॥२५०॥
योगेश्वरीं परां पूर्णां
कालसंकर्षिणीं ध्रुवाम् ।

यदा पुनरेतदेव शास्त्रानुसारेण साधयितु-मिष्टं, तदा अयं विशेष इत्याह

अङ्गवक्त्रपरीवार-
शक्तिद्वादशकाधिकाम् ॥२५१॥
साध्यानुष्ठानभेदेन
न्यासकाले स्मरेद्गुरुः ।

ननु अस्मिन्दर्शने त्रिकमेव परमार्थ इति किमनेन चतुर्थेन रूपेण उपदिष्टेनेत्याशङ्क्य आह

परैव देवीत्रितय-
मध्ये याभेदिनी स्थिता २५२
सानवच्छेदचिन्मात्र-
सद्भावेयं प्रकीर्तिता ।
सारशास्त्रे यामले च
देव्यास्तेन प्रकीर्तितः ॥२५३॥

मूर्तिः सवक्त्रा शक्तिश्च
　　शक्तित्रयमथाष्टकम् ।
पञ्चाङ्गानि परा शक्ति-
　　र्न्यासः शाक्तोऽपि षड्विधः २५४
यामलोऽयं महान्यासः
　　सिद्धिमुक्तिफलप्रदः ।

प्रकीर्तितेति अर्थात् भगवता श्रीकण्ठनाथेन । देव्या इति प्रष्टृत्वेन स्थितायाः । यदभिप्रायेणैव प्राक्

'तत्सारं तच्च हृदयं स विसर्गः परः प्रभुः ।
देव्यायामलशास्त्रे सा कथिता कालकर्षिणी ॥
महाडामरके यागे श्रीपरामस्तके स्थिता ।
श्रीपूर्वशास्त्रे सा मातृसद्भावत्वेन वर्णिता ॥' (३।७१)

इत्यादि उक्तम् । अत एव शाक्तोऽपि न्यासः बोद्धेत्याह तेनेत्यादि तेन परादेव्या एव अनवच्छिन्नचिन्मात्ररूपतया पृथगुपदेशेन हेतुना शाक्तोऽपि न्यासः षड्विधः प्रकीर्तित इति संबन्धः। मूर्तिरिति तात्स्थ्यात् परापराशक्तिर्मालिनी ॥

ननु अयं शैवः शाक्तो वा न्यासः किमिति यौगपद्येनैव क्रियते इत्याशङ्क्य आह

मुक्त्येकार्थी पुनः पूर्वं
शाक्तं न्यासं समाचरेत् २५५

यदुक्तं

'वामो वायं विधिः कार्यो मुक्तिमार्गावलम्बिभिः।'

इति ॥२५५॥

अत्रैव व्याख्यानान्तरमपि अस्तीत्याह

गुरवस्त्वाहुरित्थं य-
न्न्यासद्वयमुदाहृतम् ।
मुमुक्षुणा तु पादादि
तत्कार्यं संहृतिक्रमात् ॥२५६

नच अत्रैव अयं क्रम इत्याह

यावन्तः कीर्तिता भेदाः
शंभुशक्त्यणुवाचकाः ।
तावत्स्वप्येषु मन्त्रेषु
न्यासः षोढैव कीर्तितः॥२५७

किंत्वावाह्यस्तु यो मन्त्रः
स तत्राङ्गसमन्वितः ।

षष्ठः स्यादिति सर्वत्र
षोढैवायमुदाहृतः ॥ २५८ ॥

इह नाम केचन शांभवादिभेदभिन्नास्तन्त्रान्तरीया मन्त्राः। तेषामपि अयमेव वीर्यरूपतया उक्तेन क्रमेण न्यासः कार्यः, किंतु य एव यत्र उपास्यत्वेन आवाह्यो मन्त्रः, स एव षष्ठे स्थाने योज्यो येन अयं सर्वत्र शास्त्रे तत्तदभीष्टफलप्रदः षोढैव न्यास उक्तः स्यात्। यदभिप्रायेण अनन्तरमेव

'तेन भ्रष्टे विधौ वीर्ये स्वरूपे वानया परम् ।'
मन्त्रा न्यस्ताः पुनर्न्यासात्पूर्यन्ते तत्फलप्रदाः॥ (श्लो० १३५)

इति उक्तम् ॥ २५८ ॥

ननु एवं स्वात्मनि भैरवीभावः कृतो भवेत् भैरवस्य संनिधिनिमित्तमवश्यप्रदर्शनीया मुद्राः यत्

'एता मुद्रा महादेवि भैरवस्य प्रदर्शयेत् ।
आवाहने पूजनान्ते तथा चैव विसर्जने ॥'

इत्यादि उक्तं, तत् किमावाहनादाविह तद्दर्शनं कार्यं न वेत्याशङ्क्य आह

मुद्राप्रदर्शनं पश्चा-
त्कायेन मनसा गिरा ।

मनसेति

'…………मुद्राख्याः शिवशक्तयः ।'

इत्याद्यनुसंधानमयेनेत्यर्थः । यदुक्तं

'मनोजा गुरुवक्त्रस्था वाग्भवा मन्त्रसंभवा ।
देहोद्भवाङ्गविक्षेपैर्मुद्रेयं त्रिविधा स्मृता ॥'

इति ॥

ननु इह देहशुद्धिमात्रं कर्तुं प्रक्रान्तं, तच्च एकतरेणापि न्यासेन सिध्येदिति अस्य षोढात्वे कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्य आह

पञ्चावस्था जाग्रदाद्याः
षष्ठ्यनुत्तरनामिका ॥ २५९ ॥
षट्कारणषडात्मत्वा-
त्षट्त्रिंशत्तत्त्वयोजनम् ।
एवं षोढामहान्यासे
कृते विश्वमिदं हठात् ॥ २६० ॥
देहे तादात्म्यमापन्नं
शुद्धां सृष्टिं प्रकाशयेत् ।

एवमपि षण्णामवस्थानां प्रत्येकं षट्कारणाधिष्ठानेन षडात्मतया षट्त्रिंशत्तत्त्वयोगानुसन्धानेनेत्यर्थः । यदुक्तमनेनैव अन्यत्र

'तत्र च पञ्च अवस्था जाग्रदाद्याः, षष्ठी च अनुत्तरा नाम स्वभावदशानुसंधेयेति षोढा न्यासो भवति, तत्र कारणानां ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवानाश्रितरूपाणां प्रत्येकमधिष्ठानात् षट्त्रिंशत्तत्त्वकलापस्य लौकिकतत्त्वोत्तीर्णस्य भैरवभट्टारकाभेदवृत्तेर्न्यासे पूर्णत्वात् भैरवीभावः ।'

इति ॥

का नाम अस्याः शुद्धतेत्याशङ्क्य आह

मूर्तिन्यासात्समारभ्य
या सृष्टिः प्रसृतात्र सा ॥२६१
अभेदमानीय कृता
शुद्धा न्यासबलक्रमात् ।

इह

'तस्मिन्ध्रुवे निस्तरङ्गे समापत्तिमुपागतः ।
संविदः सृष्टिधर्मित्वादाद्यामेति तरङ्गिताम् ॥
सैव मूर्तिरिति ख्याता.........।' ( श्लो० २३८ )

इत्याद्युपक्रमेण मूर्तिन्यासात् प्रभृति साधकदेहस्य या सृष्टिः प्रसृता, सा अत्र न्यासबलक्रमा-

दभेदमानीय कृता शुद्धा भैरवीभावावष्टम्भस्व-
भावेत्यर्थः ॥

अतश्च देहदाहानन्तरमेव यष्टा तदुत्तीर्णे शुद्धचिदात्मनि शिवे रूढ इति किमस्य पुनः शुद्धदेहस्पृष्ट्येति चोदयन्तो दूरं निरस्ता इत्याह

तेन येऽचोदयन्मूढाः
पाशदाहविधूनने ॥ २६२ ॥
कृते शान्ते शिवे रूढः
पुनः किमवरोहति ।
इति ते दूरतो ध्वस्ताः
परमार्थं हि शांभवम् ॥२६३॥
न विदुस्त स्वसंवित्ति-
स्फुरत्तासारवर्जिताः ।

शांभवपरमार्थावेदनमेव उपपादयति

न खल्वेष शिवः शान्तो
नाम कश्चिद्विभेदवान् ॥२६४

सर्वेतराध्वव्यावृत्तो
घटतुल्योऽस्ति कुत्रचित् ।

ननु यदि एवंविधो न शिवस्तत्कतर इत्याशङ्क्य आह

महाप्रकाशरूपा हि
येयं संविद्विजृम्भते ॥२६५॥
स शिवः शिवतैवास्य
वैश्वरूप्यावभासिता ।

विजृम्भते इति विश्वेन रूपेण अवभासते इत्यर्थः। एतावदेव हि शिवस्य शिवत्वं—यत् तेन तेन रूपेण अवभासते इति उक्तं वैश्वरूप्यावभासितैव अस्य शिवतेति ॥

एवंस्वभावत्वादेव च अस्य न अत्र परापेक्षेत्याह

तथाभासनयोगोऽतः
स्वरसेनास्य जृम्भते ॥२६६॥

ननु यदि एवं भेदेनैव अयमवभासते, तत् सदैव संसारः स्यात्, नतु कदाचिदपि कैवल्यमित्याशङ्क्य आह

भास्यमानोऽत्र चाभेदः
स्वात्मनो भेद एव च ।

अत्रेति स्वारसिके तथाभासने ॥

एतन्निबन्ध एवच बन्धमोक्षविभाग इत्याह

भेदे विजृम्भते माया
मायामातुर्विजृम्भते ॥२६७॥
अभेदे जृम्भतेऽस्यैव
मायामातुः शिवात्मता ।

ननु कथमस्य मायाप्रमातृत्वे सति अभेदो यन्नान्तरीयकं शिवात्मत्वं स्यादित्याशङ्क्य आह

मायाप्रमाता तद्रूप-
विकल्पाभ्यासपाटवात् ॥२६८
शिव एव तदभ्यास-
फलं न्यासादि कीर्तितम् ।

ननु यदि एवं, तत् किमनेन न्यासादिनेत्याशङ्क्य आह तदभ्यासफलमिति तदभ्यास एव फलं प्रयोजनमस्येत्यर्थः ॥

ननु एवमभ्यासमात्रादेव कथं शिवत्वं भवेदित्याशङ्कां गर्भीकृत्य दृष्टान्तयति

यथाहि दुष्टकर्मास्मी-
त्येवं भावयतस्तथा ॥२६९॥
तथा शिवोऽहं नान्योऽस्मी-
त्येवं भावयतस्तथा ।

यथाहि दुष्टं कर्म करोमीत्येवं भावयतस्तथा दुष्टकर्मत्वं भवेत्, नतु सुकृतकर्मत्वं; तथा शिवोऽहमद्वितीयोऽहमित्यादि भावयतस्तथा शिवत्वमेवेत्यर्थः ॥

ननु प्राग्विकल्पाभ्यासपाटवात् निर्विकल्पकता भवतीत्युक्तं, तत् कथमिह शिवत्वं भवेदित्युच्यते इत्याशङ्क्य आह

एतदेवोच्यते दार्ढ्यं
विमर्शहृदयङ्गमम् ॥२७०॥
शिवैकात्म्यविकल्पौघ-
द्वारिका निर्विकल्पता ।

एतदेव शिवोऽहमित्याद्यात्मकविकल्पाभ्यासस्वभावभावनापर्यन्तोपरतं शिवत्वं निर्विकल्पताविमर्शैकसतत्त्वं दार्ढ्यं च उच्यते सर्वत्र तथा अभिधीयते इत्यर्थः ॥

एतदेव व्यतिरेकद्वारेण दर्शयति

अन्यथा तस्य शुद्धस्य
विमर्शप्राणवर्तिनः ॥२७१॥
कथं नामाविमृष्टं स्या-
द्रूपं भासनधर्मणः ।

यदि हि एतदविकल्पात्मपरामर्शमयं शिवत्वं भावनालभ्यं न भवेत्, तत् विकल्पकलङ्कोन्मुक्तस्य सहजविमर्शात्मनः स्वप्रकाशस्य तस्य कथं नाम अविमृष्टं रूपं स्यात् सततविमृष्टं भवेदित्यर्थः ॥

यदि हि एवं न भवेत्, तत् देहादिप्रमातारोऽपि कथं न शिवात्मना प्रस्फुरेयुरित्याह

तेनातिदुर्घटघटा-
स्वतन्त्रेच्छावशादयम् ॥२७२॥

भानपि प्राणबुद्ध्यादिः
स्वं तथा न विकल्पयेत् ।

तेन शिवत्वस्य भावनालभ्यत्वेन हेतुना भानान्यथानुपपत्त्या शिवात्मना भानपि अयं देहादिः प्रमाता तत्तद्दुर्घटकारिपरमेश्वरेच्छामहिम्ना तथा शिवात्मना स्व न विकल्पयेत् विमृशेदित्यर्थः । घटनं घटेति भिदादित्वादङ् ॥

ननु अस्य मा भूदेवं परामर्शः, प्रत्युत विपरीतपरामर्शयोगोऽस्तीत्याह

प्रत्युतातिस्वतन्त्रात्म-
विपरीतस्वधर्मताम् ॥२७३॥
विनाश्यनीशायत्तत्व-
रूपां निश्चित्य मज्जति ।

आयत्तत्वं पारतन्त्र्यम् ॥

एवं शिवत्वस्य भावनालभ्यत्वमेव युक्तमिति उपसंहरति

ततः संसारभागीय-
तथानिश्चयशातिनीम् ॥२७४

नित्यादिनिश्चयद्वारा-
मविकल्पां स्थितिं श्रयेत् ।

तथेति विपरीतस्वधर्मतया, अत एव उक्तं नित्यादिनिश्चयद्वारामिति, आदिशब्दादीशत्वानायत्तत्वादि ॥

ननु सर्वैरेव

'करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापिवा ।' (शि०दृ०७।६)

इत्यादि उक्तं, तत् किमिह भावनापर्यवसायिन्यासादिना अभिहितेनेत्याशङ्क्य आह

ये तु तीव्रतमोद्रिक्त-
शक्तिनिर्मलताजुषः ॥२७५॥
न ते दीक्षामनुन्यास-
कारिणश्चेति वर्णितम् ।

वर्णितमिति द्वितीयाह्निके ॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेव आह

एवं विश्वशरीरः स-
न्विश्वात्मत्वं गतः स्फुटम् २७६
न्यासमात्रात् तथाभूतं
देहं पुष्पादिनार्चयेत् ।

पृथगङ्गैर्विस्तरेण
संक्षेपान्मूलमन्त्रतः ॥२७७॥
धूपनैवेद्यतृप्त्याद्यै-
स्तथा व्याससमासतः ।

पृथगिति अङ्गवक्त्रादिभेदेन ॥

ननु इदं न्यासादि सर्वं करकार्यं, तत् करेण तावत् केन एतत् क्रियते इति न जानीम इत्याशङ्क्य आह

संसारवामाचारत्वा-
त्सर्वं वामकरेण तु ॥२७८॥
कुर्यात्तर्पणयोगं च
दैशिकस्तदनामया ।

वामः संसारविपरीतो लोकबाहिष्कृतो मुक्त्यनुगुणो रहस्य आचारः ॥

अत एव आगमोऽप्येवमित्याह

वामशब्देन गुह्यं श्री-
मतङ्गादावपीरितम् ॥२७९॥

यदुक्तं तत्र

'रहस्योक्त्या स्मृतं वामं पत्युस्तेजः क्रियात्मकम् ।' (१।४।२५)

इति उपक्रम्य

'यतस्तस्मात्स भगवान् वामगुह्यः प्रभाष्यते ।' (१।४।२८)

इति । आदिशब्देन श्रीनन्दिशिखादि । यदुक्तं तत्र

'वामं गुह्यं समाख्यातममृतं खेचरीप्रियम् ।
रहस्यं सर्वभूतानां वामशब्देन कीर्त्यते ॥'

इति ॥ २७९ ॥

न केवलमत्रैव वामशब्दस्य रहस्यार्थाभिधायित्वं, यावदन्यत्रापीत्याह

वामाचारपरो मन्त्री
याग कुर्यादिति स्फुटम् ।
श्रीमद्भर्गशिखाशास्त्रे
तथा श्रीगमशासने ॥२८०॥

यदुक्तं तत्र

'वामाचारपरो मन्त्री ततो यागं समाचरेत् ।'

इति । ननु भवतु नाम एतत्, तर्पणं तु वामकरानामिकया कार्यमित्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य आह तथेत्यादि ॥ २८० ॥

तदेव पठति

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं
सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ।
तत्फलं कोटिगुणित-
मनामातर्पणात्प्रिये ॥२८१॥

अनामेति अर्थादङ्गुष्ठयुक्ता । तदुक्तं तत्रैव

'वामपाणौ जपन्त्याश्च तुम्बरोश्चापि मेलके ।
दातव्यं विप्रुषामात्रमुपर्युपरि कल्पितम् ॥'

इति । श्रीसंकर्षणीयामले

'इत्येतत्परमानन्दं महासर्वमनुत्तमम् ।
योगिनीवल्लभं भद्रे अर्घपात्रे प्रपूजयेत् ॥
तेनैकविप्रुषामात्रतर्पणं सर्वदा स्मृतम् ।
वामहस्तेन कर्तव्यमनामाङ्गुष्ठयोगतः ॥'

इति । नवनित्याविधानेऽपि

'अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु तर्पयेत्परमेश्वरीः ।'

इति । अन्यत्र पुनर्मध्यमाङ्गुष्ठयोगेनापि तर्पणमुक्तम् । तथाच द्वादशसाहस्रे श्रीमदानन्देश्वरे

'दिव्यं तेजः सुगन्धाढ्यं प्रददेत्मातृमण्डले ।
मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन वामहस्तेन भैरवि ॥
तदा सिद्धिं लभेताशु तन्त्रोक्तां नात्र संशयः ।'

इति । भूतक्षोभेऽपि

'मुद्रां कापालिनीं बद्ध्वा दक्षहस्तेन साधकः ।
पात्रं तदुपरि स्थाप्यं मध्यमाङ्गुष्ठयोगतः ॥
क्षिप्त्वैकं त्रिमुखं वक्त्रे तर्पयेद्देवतागणम् ।'

इति । श्रीपञ्चामृतेऽपि

'तर्जनी शत्रुविजये मध्यमा तर्पणे स्मृता ।
अनामा शोषणे योज्या कनीया हीनकर्मसु ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मध्यमाङ्गुष्ठयोगतः ।
तर्पयेद्देवदेवेशं मातृचक्रं विशेषतः ।
सर्वकर्मसु सामर्थ्यान्मध्यमा तु प्रशस्यते ॥'

इति । तथा

'अङ्गुष्ठो भैरवः साक्षाच्चामुण्डा मध्यमा भवेत् ।
उभयोः संगमो ह्येष सर्वसिद्धिकरः परः ॥'

इति । तदेवं यत् शास्त्रमधिकृत्य साधकस्य मद्य-संस्कारश्चिकीर्षितः, तदनुसारेणैव तर्पणमपि तेन कार्यमिति विषयविभागः ॥ २८१ ॥

ननु एवं वामशब्दस्य रहस्यार्थाभिधायित्वं सिद्धं, वामकरत्वे पुनः किं प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

श्रीमन्नन्दिशिखायां च
श्रीमदानन्दशासने ।

तदुक्तं स्रुक्च पूर्णायां
स्रुवश्चाज्याहुतौ भवेत् ॥२८२॥
शेषं वामकरेणैव
पूजाहोमजपादिकम् ।

इह पूर्णायामाज्याहुतौ स्रुक् स्रुवश्च अर्थादुभाभ्यां कराभ्यां ग्राह्यौ । यदुक्तं

'पूर्णाहुतिप्रयोगं तु कथयाम्यधुना तव ।
ऋजुकाय ऋजुग्रीवः समपादो व्यवस्थितः ॥
नाभिस्थाने स्रुचो मूलमुत्तानाग्रमुखं समम् ।
स्रुच्युपरि स्रुवं देवि कृत्वा चैवमधोमुखम् ॥
पुष्पं दत्त्वा स्रुगग्रे तु दर्भेण सहितौ करौ ।
मुष्टिना चैव हस्ताभ्यां गृहीत्वा यत्नतोऽपिच ॥
अग्रतो दाक्षिणं हस्तं वामं वै पृष्ठतः प्रिये ।
मुष्टिभ्यां संगृहीत्वा वै उत्तानकरयोगतः ॥'

इति । अन्यत् पुनः शिष्टं पूजादिकं कर्म वामकरेणैव कार्यं भवेदिति वाक्यार्थः ॥

ननु एवं देहस्य यजनेन किं स्यादित्याशङ्क्य आह

एवमानन्दसंपूर्णं
सर्वौन्मुख्यविवर्जितम् ॥२८३॥

याागेन देहं निष्पाद्य
भावयेत शिवात्मकम् ।

ननु कथमिदमनात्मरूपं देहादि शिवात्मकतया भावनीयमित्याशङ्क्य आह

गलिते विषयौन्मुख्ये
पारिमित्ये विलापिते ॥२८४॥
देहे किमवशिष्येत
शिवानन्दरसादृते ।

अतश्च एवमभ्याससहितः साधकः शिव एव भवेदित्याह

शिवानन्दरसापूर्णं
षट्त्रिंशत्तत्त्वनिर्भरम् ॥२८५॥
देहं दिवानिशं पश्य-
न्नर्चयन्स्याच्छिवात्मकः ।

ननु यदि एवं देहदर्शनादिनैव साधकस्य शिवैकात्म्यमुदियात्, तत् किमस्य बाह्येन लिङ्गादिना स्यात्। बाढमित्याह

विश्वात्मदेहविश्रान्ति-
तृप्तस्तल्लिङ्गनिष्ठितः ॥२८६॥
बाह्यं लिङ्गव्रतक्षेत्र-
चर्यादि नहि वाञ्छति ।

यस्य पुनरेवं विश्रान्तिर्न स्यात्, तं प्रति एतत् बाह्यमुच्यते इत्याह

तावन्मात्रात्त्वविश्रान्तेः
संविदः कथिताः क्रियाः २८७
उत्तरा बाह्ययागान्ताः
साध्या त्वत्र शिवात्मता ।

ननु आसां बाह्यानां क्रियाणामपि कथनेन कोऽर्थ इत्याशङ्क्य उक्तं साध्या त्वत्र शिवात्मतेति । तुर्हेतौ ॥

इदानीं विशेषन्यासवैचित्र्यानन्तरोद्दिष्टं विशेषार्घपात्रमभिधातुमाह

ततोऽर्घपात्रं कर्तव्यं
शिवाभेदमयं परम् ॥२८८॥

आनन्दरससंपूर्णं
विश्वदैवततर्पणम् ।
यथैव देहे दाहादि-
पूजान्तं तद्वदेव हि ॥२८९॥
अर्घपात्रेऽपि कर्तव्यं
समासव्यासयोगतः ।

आनन्दरसो मद्यादिरूपः ॥

ननु स्वात्मनोऽर्घपात्रस्य वा पूजायामुपयुक्तं द्रव्यजातं कस्मादिह न उक्तमित्याशङ्कां प्रदर्श्य दूषयति

कानि द्रव्याणि यागाय
को न्वर्घ इति नोदितम् ॥२९०
सिद्धिकामस्य तत्सिद्धौ
साधनैव हि कारणम् ।
मुक्तिकामस्य नो किंचि-
न्निषिद्धं विहितं च नो ॥२९१॥

यदेव हृद्यं तद्योग्यं
शिवसंविदभेदने ।
कृत्वार्घपात्रं तद्विप्रुट्-
प्रोक्षितं कुसुमादिकम् ॥ २९२
कृत्वा च तेन स्वात्मानं
पूजयेत्परमं शिवम् ।

इह खलु पूजादिनिमित्तं नियतं किंचित् द्रव्यं न उदितं यतः सिद्धिकामस्य तावत् तस्यां शान्त्यादिरूपतया नियतायां सिद्धौ संपादनैव प्रतिनियतद्रव्योपयोगे कारणं यत् शान्तिमारभमाणेन साधकेन सितमेव, नतु रक्तं, द्रव्यादि उपादेयम्, एवं वश्यादौ रक्तमेव, नतु सितमिति; मुक्तिकामस्य तु न किंचिदपि विहितं निषिद्धं वेति तं प्रति कतरत् द्रव्यमभिदध्मो यतस्तस्य यदेव हृदयहारि, तदेव शिवसंविदैकात्म्यापत्तिरूपायां मुक्तावुपाय इति ॥

ननु अन्यैः 'कृत्वार्घपात्रम्' इत्यादि उपक्रम्य 'तत्स्थैः कुसुमैः स्वमभ्यर्च्य चात्मानम्' इत्या-

दिदृशा अर्घपात्रसंभूतैरेव कुसुमैः स्वात्मादिपूजनं कार्यमिति उक्तं, तत् कथमिह तद्विप्रुट्प्रोक्षितेन अवान्तरेण कुसुमादिना तदभिधीयते इत्याशङ्क्य आह

अर्घपात्रार्चनादत्त-
पुष्पसंकीर्णताभयात् ॥ २९३ ॥
नार्घपात्रेऽत्र कुसुमं
कुर्याद्देवार्चनाकृते ।
अर्घपात्रे तदमृती-
भूतमम्ब्वेव पूजितम् ॥ २९४ ॥
मन्त्राणां तृप्तये याग-
द्रव्यशुद्ध्यै च केवलम् ।
एवं देहं पूजयित्वा
प्राणधीशून्यविग्रहान् ॥ २९५ ॥
अन्योन्यतन्मयीभूतान्
पूजयेच्छिवतादृशे ।

तदिति अर्घपात्रे देवाद्यर्चननिमित्तं कुसुमानामकार्यत्वात् । यदुक्तं

'द्रव्यमम्बु समाख्यातं कुलोच्छुष्मादिभेदगम् ।'

इति । अन्योन्यतन्मयीभूतानिति परस्परावियोगात् ॥

कथं च एषां प्राणादीनां त्रयाणामपि विग्रहाणां पूजा कार्येत्याशङ्क्य आह

तत्र प्राणाश्रये न्यासे
बुद्ध्या विरचिते सति ॥२९६॥
शून्याधिष्ठानतः सर्व-
मेकयत्नेन पूज्यते ।

इह संकुचितो हि आत्मा शून्यप्रमातृतावलम्बनद्वारेण बुद्धिमधिष्ठाय प्राणे षोढा न्यासं विदध्यादिति त्रयाणामपि अपृथक्प्रयत्नं पूजा सिध्येदिति वाक्यार्थः ॥

पूजनं च अध्वन्यासपुरःसरमेव अत्र स्यादिति मनोयागमुपक्रममाणः प्रथममासनपक्षं दर्शयितुं प्राणे तत्तत्तत्त्वविभागोद्दङ्कनेन अध्वानमेव न्यसितुं निरूपयति

न्यस्येदाधारशक्तिं तु
नाभ्यधश्चतुरङ्गुलाम् ॥२९७॥
धरां सुरोदं तेजश्च
मेयपारप्रतिष्ठितेः ।
पोतरूपं मरुत्कन्द-
स्वभावं विश्वसूत्रणात् ॥२९८॥
प्रत्येकमङ्गुलं न्यस्ये-
च्चतुष्कं व्योमगर्भकम् ।
ईषत्समन्तादमल-
मिदमामलसारकम् ॥२९९॥
ततो दण्डमनन्ताख्यं
कल्पयेल्लम्बिकावधि ।
तन्मात्रादिकलान्तं त-
दूर्ध्वे ग्रन्थिर्निशात्मकः ॥३००॥
तत्र मायामये ग्रन्थौ
धर्माधर्माद्यमष्टकम् ।

वह्निप्रागादि माया हि
　　तत्सूतिर्विभवस्तु धीः ॥३०१॥
मायाग्रन्थेरूर्ध्वभूमौ
　　त्रिशूलाधश्चतुष्किकाम् ।
शुद्धविद्यात्मिकां ध्याये-
　　च्छदनद्वयसंयुताम् ॥ ३०२ ॥
तच्च तत्त्वं स्थितं भाव्यं
　　लम्बिकाब्रह्मरन्ध्रयोः ।

आधारशक्तिरिच्छात्मा पर्यन्तवर्तिनी पारमेश्वरी धारिका शक्तिर्यस्यां धरादि विश्वमाध्रियते। यदुक्तं

'यदिदं हि पृथिव्यादि क्रमेणाधारयोगि तत् ।
पर्यन्ते धृतिरूपायां शिवशक्तौ व्यवस्थितम् ॥
सा सर्वतत्त्वसविधे प्रथमांशे व्यवस्थिता ।
पर्यन्तभागिन्याधारशक्तिः शास्त्रेषु कथ्यते ॥'

इति । पोतस्य समुत्तरणरूपत्वात् पारप्रतिष्ठानमुचितं, तेजसश्च निखिलमेयपरिच्छित्तौ सहकारित्वमिति उक्तं मेयपारप्रतिष्ठितेरिति । विश्वसूत्रणादिति मरुदेव हि

'प्राक् संवित्प्राणे परिणता ।'

इतिरीत्या प्रथमं विश्वमासूत्रयेदित्याशयः । व्योमगर्भकमिति व्यापकतया व्योम्नः सर्वान्तरालवर्तित्वात् । इदमाधारशक्तिभित्त्यनुस्यूतं धरादिकमाप्रकाश्यरूपत्वादीषत् तत्त्वेऽपि परमेश्वरशक्तिस्वभावतया च समन्तादमलं सकलधारणसामर्थ्ययोगि सारभूततया च सारकमिति उक्तमामलसारकमिति । तदुक्तम्

'आदावाधारशक्तिं तु नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ।
धरां सुरोदं पोतं च कन्दश्चेति चतुष्टयम् ॥
एकैकाङ्गुलमेतत् स्याच्छूलस्यामलसारकम् ।' मा०वि०८।५५

इति । अनन्ताख्यमिति तद्रुद्राधिष्ठितत्वात् । लम्बिकावधीति तालुरन्ध्रान्तम् । वह्निप्रागादीति । यदुक्तं

'धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च क्रमान्न्यसेत् ।
सितरक्तपीतकृष्णा आग्नेयादीशदिग्गताः ॥
पादकाः सिंहरूपास्ते त्रिनेत्रा भीमविक्रमाः ।' (स्व० २।६२)

इति,

'अधर्माज्ञानावैराग्यमनैश्वर्यं तु प्राग्दिशः ।
उत्तरान्तं निवेश्यं तु गात्रकाः सितवर्णकाः ॥' (स्व० २।६४)

इति च । ननु धर्मादयोऽष्टौ बुद्धिधर्माः, तत् कथमिह मायायामुच्यन्ते इत्याशङ्क्य उक्तं माया हि तत्सूतिर्विभवस्तु धीरिति । चतुष्किकामिति चतुरश्रपीठिकाप्रायमसूरकरूपाम् । छदनद्वयेति अधः स्वरूपाच्छादकं मायारूपं छदनम्, ऊर्ध्वे तु मायाच्छादकं विद्यारूपम् । तदुक्तं

'स्मृताधश्छदनं माया विद्या तूत्तरमेव हि ।'

इति । लम्बिकाब्रह्मरन्ध्रयोरिति अर्थात् मध्ये यदुक्तं

'करवलम्बिकयोर्मध्ये तत्तत्त्वमनुचिन्तयेत् ।' (मा०वि०८।६१)

इति ॥

ननु किमेतदागमत एव सिद्धमुत अन्यत्रापि तल्लिङ्गमस्तीत्याशङ्क्य आह

प्रकाशयोगो ह्यत्रैवं
　　दृक्श्रोत्ररसनादिकः ॥३०३॥
दक्षान्यावर्ततो न्यस्ये-
　　च्छक्तीनां नवकद्वयम् ।
विद्यापद्मेऽत्र तच्चोक्त-
　　मपि प्राग्दर्श्यते पुनः ॥३०४॥

वामा ज्येष्ठा रौद्री
कालो कलबलविकरिके बलमथनी ।
भूतदमनी च मनोन्म-
निका शान्ता शक्रचापरुचिरत्र स्यात् ॥
विम्वी ज्ञप्तिकृतीच्छा
वागीशी ज्वालिनी तथा वामा ।
ज्येष्ठा रौद्रीत्येताः
प्राग्दलतः कालदहनवत्सर्वाः ॥३०६॥
दलकेसरमध्येषु
सूर्येन्दुदहनत्रयम् ।
निजाधिपैर्ब्रह्मविष्णु-
हरैश्चाधिष्ठितं स्मरेत् ॥३०७॥

शुद्धविद्याविजृम्भितमेव हि आलोचनात्मकं निर्विकल्पकं ज्ञानमिति उक्तमसकृत्, अत एव लोकस्य अत्र अभिघातवैचित्र्यादिन्द्रियवध-वैचित्र्यमिति सौश्रुताः । दक्षान्यावर्तत इति दक्षिणावर्तेन वामादिनवकम्, वामावर्तेन

विभ्व्यादिनवकं न्यस्येदित्यर्थः । विद्याशब्देन अत्र तद्दशाधिशायी ईश्वर उच्यते । अत्रेति ब्रह्मरन्ध्राधः । यदुक्तं

'पद्माकृति कखतत्त्वमैश्वरं चिन्तयेत्ततः ।
कर्णिकाकेसरोपेतं सबीजं विकसत्सितम् ॥
पूर्वपत्रादितः पश्चाद्वामादिनवकं न्यसेत् ।
वामा ज्येष्ठा च रौद्री च काली चेति तथापरा ॥
कलविकरणी चैव बलविकरणी तथा ।
बलप्रमथनी चान्या सर्वभूतदमन्यापि ॥
मनोन्मनी च मध्ये तु भानुमार्गेण विन्यसेत् ।
विभ्वादिनवकं चान्यद्विलोमात्परिकल्पयेत् ॥
विभुर्ज्ञानी क्रिया चेच्छा वागीशी ज्वालिनी तथा ।
वामा ज्येष्ठा च रौद्री च सर्वाः कालानलप्रभाः ॥

( मा० वि० ८।६६ )

इति । प्रागिति भुवनाध्वनि । पुनर्दर्श्यते इति प्रतीतिदार्ढ्याय । शक्रचापेति । यदुक्तं

'वामां पूर्वदले न्यस्येत्.......................।' (स्व० २।६८)

इति उपक्रम्य

'शक्रचापनिभं देवि ध्यातव्यं शक्तिमण्डलम् ।'(स्व० २।७१)

इति । प्राग्दलत इति उपरीति शेषः ॥३०७॥

ननु मायान्तर्वर्तिनो ब्रह्मादय इति कथमेषां तद्दशाधिशायित्वं स्यादित्याशङ्क्य आह

मायोत्तीर्णं हि यद्रूपं
ब्रह्मादीनां पुरोदितम् ।
आसनं त्वेतदेव स्या-
न्नतु मायाञ्जनाञ्जितम् ॥३०८

पुरेति भुवनाध्वनि ॥ ३०८ ॥

ईश्वरसदाशिवयोः पुनर्मायोत्तीर्णमेव सदातनं रूपमस्तीति अनयोरिह अविशेषेणैव न्यास इत्याह

रुद्रोर्ध्वे चेश्वरं देवं
तदूर्ध्वे च सदाशिवम् ।
न्यस्येत्स च महाप्रेत
इति शास्त्रेषु भण्यते ॥३०९॥

अधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदोपचारादत्र रुद्रशब्देन माया उच्यते । स इति सदाशिवः ॥३०९॥

तस्य च महत्त्वे प्रेतत्वे च किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

समस्ततत्त्वव्याप्तृत्वा-
न्महाप्रेतः प्रबोधतः ।

प्रकर्षगमनाच्चैष
लीनो यन्नाधरं व्रजेत् ॥३१०॥

समस्तानि तत्त्वानि शक्त्यन्तानि पञ्चत्रिंशत्, अतश्च सदाशिवोऽत्र अनाश्रितभट्टारक उच्यते । अयं हि तस्यैव परं रूपमिति सर्वत्र उद्घोष्यते । प्रबोधत इति प्रकर्षेणैति गच्छति बुध्यत इति । प्रकर्षगमनादिति प्रकृष्टमूर्ध्वं स्थानं गच्छतीति यतोऽयं प्राप्तो न अधरं गच्छेत् परमेव शिवमुपाश्रयतीत्यर्थः ॥ ३१० ॥

ननु सर्व एव शुद्धविद्यादशामधिशयानो न अधरं पदमासादयतीति सर्वत्र उक्तं, तत् कथमसावेव प्रेत इत्याशङ्क्य आह

विद्याविद्येशिनः सर्वे
ह्युत्तरोत्तरतां गताः ।
सदाशिवीभूय ततः
परं शिवमुपाश्रिताः ॥३११॥

सर्वे एव हि मन्त्रमन्त्रेश्वरादयो

'निर्वात्यनन्तनाथस्तद्धामाविशति सूक्ष्मरुद्रस्तु ।'

इत्यादिदृशा उत्तरोत्तरतां गताः सन्तः सदाशिवतामासाद्य अनन्तरं परं शिवमुपाश्रिता इति एषामन्तरा अस्ति अधराधरपदस्पर्शः ॥३११॥

अयं पुनरेवं नेत्याह

अतः सदाशिवो नित्य-
मूर्ध्वदृग्भास्वरात्मकः ।
कृशो मेयत्वदौर्बल्या-
त्प्रेतोऽट्टहसनादितः ॥३१२॥

अतोऽधरपदागमनात् हेतोरयं सदाशिवः परप्रकाशोन्मुखतया नित्यमूर्ध्वदृक्, अत एव प्रकाशैकरूपतया भास्वरात्मकः, अत एव मेयसंस्कारस्यापि अपचयात् कृशः, अत एव नादामर्शतया प्रहसद्रूपत्वेन प्रेतस्तत्सदृश इत्यर्थः । स हि अट्टहासवशेन संजातनाद इव लोके सदा भवेदिति भावः । यदुक्तं

'ईश्वरं च महाप्रेतं प्रहसन्तं सचेतनम् ।
कालाग्निकोटिवपुषं..........॥' ( मा० वि० ८।६८ )

इति ॥ ३१२ ॥

एवमियता वामदक्षिणोभयात्मकतन्त्रान्तरसंसिद्धमासनमुक्तम्, इदानीं तु तदुत्तीर्णव्याप्तिकत्रिकार्थसंसूचकमासनक्रममभिधातुमाह

तस्य नाभ्युत्थितं मूर्ध-
रन्ध्रत्रयविनिर्गतम् ।
नादान्तात्म स्मरेच्छक्ति-
व्यापिनीसमनोज्ज्वलम् ३१३
अरात्रयं द्विषट्कान्तं
तत्राप्यौन्मनसं त्रयम् ।
पङ्कजानां सितं सप्त-
त्रिंशदात्मेदमासनम् ॥३१४॥

तस्य सदाशिवात्मनो महाप्रेतस्य नाभेस्तदवस्थाया जन्माधारभूमेरारभ्य उत्थितं शक्तिव्यापिनीसमनालक्षणेन शून्यात्मना मूर्धरन्ध्रत्रयेण विनिर्गतम्, अत एव त्रिवलयात्मकत्वात् नादान्तात्मकमरात्रयं द्विषट्कान्तं स्मरेत् द्वादशान्तपर्यन्तप्राप्तं ध्यायेदित्यर्थः । नाभ्युत्थितमित्यनेन च स्वरसत एव इदं सर्वेषां नित्योदित-

मिति प्रकाशितम्। औन्मनसमिति अत्र हि गलितत्वेऽपि भेदस्य कथंचित्संस्कारमात्रेण अस्ति अवस्थानम्। सितमिति एषणीयाद्युपरागशून्यत्वात्। अत एव उक्तम्

'उन्मनातः परं तत्त्वमनाख्यं यत्प्रकाशते।'

इति। सप्तत्रिंशदात्मेति सप्तत्रिंशत् तत्त्वानि सप्तत्रिंशत्तत्त्वात्मकं सप्तत्रिंशं तत्त्वं वा आत्मा प्रमातृरूपतया भित्तिभूतः पारमार्थिकः स्वभावो यस्य, तत् तथोक्तम्। इयत्पर्यन्तं हि सर्वतत्त्वानां भेदप्राणतया प्रमेयरूपत्वेन परस्मिन्प्रमातरि विश्रान्तिर्भवेदिति भावः। तदुक्तं

'तस्य नाभ्युत्थितं शक्तिशूलशृङ्गत्रयं स्मरेत्।
कखत्रयेण निर्यातं द्वादशान्तावसानकम्॥
चिन्तयेत्तस्य शृङ्गेषु शाक्तं पद्मत्रयं ततः।
सर्वाधिष्ठायकं शुक्लमित्येतत्परमासनम्॥' (मा०वि०८।७०)

इति॥ ३१४॥

ननु प्राक् पूजकस्य तावत् षोढान्यासक्रमेण षट्त्रिंशत्तत्त्वमयत्वमेव कार्यमिति उक्तं, पूज्यस्यापि एवं वक्ष्यते इति अधस्पदतास्पदस्यापि एतद्रूपत्वमेव उच्यमानं कथङ्कारं संगच्छतां नामेत्याशङ्क्य आह

अत्र सर्वाणि तत्त्वानि
भेदप्राणानि यत्ततः ।
आसनत्वेन भिन्नं हि
संविदो विषयः स्मृतः ॥३१५॥
एतान्येव तु तत्त्वानि
लीनानि परभैरवे ।
तादात्म्येनाथ सृष्टानि
भिदेवार्च्यत्वयोजने ॥३१६॥
श्रीमद्भैरवबोधैक्य-
लाभस्वातन्त्र्यवन्ति तु ।
एतान्येव तु तत्त्वानि
पूजकत्वं प्रयान्त्यलम् ॥३१७॥

आसनत्वेनेति अर्थादुक्तानि । संविद इति पूर्वं सप्तत्रिंशदात्मतया उक्तायाः । विषय इति आलम्बनमाश्रय आधार इति यावत् । भिदेव सृष्टानीति । यदुक्तं

'स्वांतन्त्र्यामुक्तमात्मानं स्वातन्त्र्यादद्वयात्मनः ।
प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेत् ॥' (ई० प्र० १।४७)

इति । अर्च्यत्वयोजने इति पूज्यत्वयोगनिमित्तमित्यर्थः। बोधैक्यलाभेति अत्र हि अशुद्धदेहदाहादिपुरःसरीकारेण शुद्धशरीरोत्पादाभिनिवेशस्यैव तरतमभावो भवेदिति भावः ॥

एतदेव अधिकावापेन उपसंहरति

पूजकः परतत्त्वात्मा
पूज्यं तत्त्वं परापरम् ।
सृष्टत्वादपरं तत्त्व-
जालमासनतास्पदम् ॥३१८॥

ननु यदि एवमपरं तत्त्वजालमासनत्वेन उक्तं, तत् कथमिति एतत्परमासनामिति आसनस्य परत्वमिह अभिहितमित्याशङ्कां गर्भीकृत्य अन्यस्मात् शास्त्रगणादस्य उत्कर्षं प्रतिपादयति

विद्याकलान्तं सिद्धान्ते
वामदक्षिणशास्त्रयोः ।
सदाशिवान्तं समना-
पर्यन्तं मतयामले ॥ ३१९ ॥

उन्मनान्तमिहाख्यात-
मित्येतत्परमासनम् ।
अर्चयित्वासनं पूज्या
गुरुपङ्क्तिस्तु भाववित् ॥३२०॥

भाववदिति । यद्वक्ष्यति

'गणपतिगुरुपरमाख्याः परमेष्ठी पूर्वसिद्धवाक्क्षेत्रपतिः
इति सप्तकमाख्यातं गुरुपाङ्क्तिविधौ प्रपूज्यमस्मद्गुरुभिः॥' १६।१०

इति ॥ ३२० ॥

आसनार्चने च तन्त्रान्तरीयमवशिष्टं किंचि-
द्वक्तुमाह

तत्रासने पुरा मूर्ति-
भूतां सार्धाक्षरां द्वयीम् ।
न्यस्येद्व्याप्तृतयेत्युक्तं
सिद्धयोगीश्वरीमते ॥ ३२१ ॥

तत्र एवमुक्ते आसने पुरा अग्रकोटावौन्म-
नसे पङ्कजत्रये पूज्यतया मूर्तिभूतामपि सार्धा-
क्षरां द्वयीमपराभट्टारिकामधस्तनसमस्ताध्वग-
र्भीकारात्मना व्यापकत्वेन न्यस्येत् तद्वाचकतया
योजयेदित्यर्थः ॥ ३२१ ॥

तत्रत्यमेव ग्रन्थमर्थद्वारेण पठति

सदाशिवं महाप्रेतं
मूर्तिं सार्धाक्षरां यजेत् ।
परत्वेन परामूर्ध्वे
गन्धपुष्पादिभिस्त्विति ॥३२२
विद्यामूर्तिमथात्माख्यां
द्वितीयां परिकल्पयेत् ।

यदुक्तं तत्र

'ऊर्ध्वतश्च भवेत्पद्मं विद्येश्वरदलच्छदम् ।
ईश्वरं कर्णिकामूले सादाख्यं प्रेतरूपिणम् ॥
सार्धाक्षरद्वयीं देवीं मूर्तिभूतां प्रदापयेत् ।
स्वमन्त्रोच्चारमार्गेण अङ्गषट्कसमन्विताम् ॥
उर्ध्वतस्तु परादेवीं परत्वेन प्रदापयेत् ।
ततस्तु गन्धपुष्पैस्तु दीपधूपपवित्रकैः ॥
वस्त्रै रत्नादिभिर्भक्त्या पूजयेत विधानवित् ।'

इति । अत्र च सार्धाक्षरामिति पठित्वा द्वयीं मातृकां मालिनीं च न्यस्येदिति न वाच्यम् । एवं हि अत्र औन्मनसस्य पङ्कजत्रयस्य वाचकमभिहितं स्यात् । 'अथात्माख्यां द्वितीयां परिकल्पयेत्' इत्यत्र च तृतीयां चतुर्थीं वेति

पाठो भवेत्, सिद्धातन्त्रे च सैकार्णेत्यादिना वक्ष्यमाणेन ग्रन्थेन च पौनरुक्त्यं प्रसजेदिति अलं गुर्वागमसंप्रदायशून्यैः सह संलापेन ॥

इदानीं सर्वस्यैव मन्त्रचक्रस्य पूजामभिधातुमाह

मध्ये भैरवसद्भावं
　　दक्षिणे रतिशेखरम् ॥३२३॥
नवात्मानं वामतस्त-
　　द्देवीवद्भैरवत्रयम् ।
मध्ये परां पूर्णचन्द्र-
　　प्रतिमां दक्षिणे पुनः ॥३२४॥
परापरां रक्तवर्णां
　　किंचिदुग्रां न भीषणाम् ।
अपरां वामशृङ्गे तु
　　भीषणां कृष्णपिङ्गलाम् ॥३२५
प्राग्वद्विधात्र षोढैव
　　न्यासो देहे यथा कृतः ।

ततः सांकल्पिकं युक्तं
वपुरासां विचिन्तयेत् ॥३२६॥
कृत्यभेदानुसारेण
द्विचतुःषड्भुजादिकम् ।
कपालशूलखट्वाङ्ग-
वराभयघटादिकम् ॥ ३२७॥
वामदक्षिणसंस्थान-
चित्रत्वात्परिकल्पयेत् ।

प्राग्वदिति नवात्मपरादिक्रमेण । सांकल्पिकमिति संकल्पः साधकसंबन्ध्याशयविशेषः, अत एव उक्तं कृत्यभेदानुसारेणेति । वामदक्षिणेति तेन वामे कपालं, दक्षिणे शूलमित्यादिसंनिवेशचित्रत्वम् ॥

ननु एवमासां कृत्यभेदानुसारेण परिकल्पयेदिति कस्मादुक्तमित्याशङ्क्य आह

वस्तुतो विश्वरूपास्ता
देव्यो बोधात्मिका यतः॥३२८

अनवच्छिन्नचिन्मात्र-
सारा: स्युरपवृक्तये ।
सर्वं ततोऽङ्गवक्त्रादि
लोकपालास्त्रपश्चिमम् ॥३२९॥
मध्ये देव्यभिधा पूज्या
त्रयं भवति पूजितम् ।

तत इति वपुश्चिन्तनाद्यनन्तरम् । ननु एतत् मध्ये एव कस्मात्पूज्यमित्याशङ्कय उक्तं त्रयं भवति पूजितमिति । अत्र हि कृतं पूजनं सर्वत्रापि भवेदिति भावः । तदुक्तं

' एवं मध्ये सदा पूजां शूलपद्मस्य कारयेत् । '

इति ॥

देव्यभिन्नत्वमेव एषां दर्शयति

ततो मध्यगतात्तस्मा-
द्बोधराशेः सदैवतात् ॥३३०॥
अङ्गादि निःसृतं पूज्यं
विस्फुलिङ्गात्मकं पृथक् ।

तत इति देव्यभिन्नतया एषां पूज्यत्वात् ॥

ननु एतत् मध्यगाया एव देव्याः कस्माद-भिन्नतया पूज्यत्वेन उक्तमित्याशङ्क्य आह

मध्यगा किल या देवी
सैव सद्भावरूपिणी ॥३३१॥
कालसंकर्षिणी घोरा
शान्ता मिश्रा च सर्वतः ।
सिद्धातन्त्रे च सैकार्णा
परा देवीति कीर्तिता ॥३३२॥

सेति मध्यगा देवी ॥ ३३२ ॥

न केवलमेकार्णैव मध्यगा परा देवी, याव-न्मातृकेति मालिनीति चोच्यते इत्याह

परा तु मातृका देवी
मालिनी मध्यगोदिता ।

अत्रैव अर्थद्वारेण श्रीसिद्धातन्त्रग्रन्थं पठति

मध्ये न्यस्येत्सूर्यरुचिं
सर्वाक्षरमयीं पराम् ॥३३३॥
तस्याः शिखाग्रे त्वेकार्णां
तस्याश्चाङ्गादिकं त्विति ।

यदुक्तं तत्र

'मध्यमे विन्यसेद्देवीं सर्वाक्षरमयीं शुभाम् ।
स्फुरत्सूर्यायुतप्रख्यां द्योतयन्तीमिदं जगत् ॥
तस्याः शिखाग्रे विन्यस्येत्परामेकाक्षरां शुभाम् ।
उत्कृष्टस्फटिकप्रख्यां समन्तादमृतस्रवाम् ॥
आप्यायनकरीं देवीं परां सिद्धिप्रदायिकाम् ।
न्यस्त्वा तस्याः शिखाग्रे तु ततोऽङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥'

इति ॥

ननु एतत् मध्ये एव पूज्यमिति किमागमत एव सिद्धमुत अत्र युक्तिरपि काचित् स्यादित्याशङ्क्य आह

ततो विश्वं विनिष्क्रान्तं
　　पूजितं दक्षिणोत्तरे ॥३३४॥
स्यादेव पूजितं तेन
　　सकृन्मध्ये प्रपूजयेत् ।

ततो मध्यत एव विनिष्क्रान्तमिदं तत्तन्मन्त्राद्यात्मकं विश्वमर्थात् तत्र पूजितं तत्स्फारमात्रात्मनि उत्तरे दक्षिणेऽपि पूजितं स्यादेवेति मध्ये एव सकृत्पूजयेदिति वाक्यार्थः ॥

न केवलं श्रीसिद्धातन्त्रे एव सद्भावरूपिण्या मध्यगाया देव्या एवंरूपत्वमुक्तं, यावदन्यत्र अपीत्याह

श्रीदेव्यायामले चोक्तं
याो डामरसंज्ञिते ॥ ३३५ ॥

तदेव पठति

नासाग्रे त्रिविधं कालं
कालसंकर्षिणी सदा ।
मुखस्था श्वासनिःश्वास-
कलनी हृदि कर्षति ॥ ३३६ ॥
पूरकैः कुम्भकैर्धत्ते
ग्रसते रेचकेन तु ।
कालं संग्रसते सर्वं
रेचकेनोत्थिता क्षणात् ॥ ३३७ ॥
इच्छाशक्तिः परा नाम्ना
शक्तित्रितयबोधिनी ।
याज्या कर्षति यत्सर्वं
कालाधारप्रभञ्जनम् ॥ ३३८ ॥

इह खलु मुखस्था कालसंकर्षिणी भगवती सदा पार्श्ववाहद्वयात्मश्वासनिःश्वाससंकलनेन हृदि मध्यधाम्नि नासायाः शक्तेरग्रे त्रिविधं प्राणापानोदानलक्षणं कालं कर्षति तेन रूपेण संचारयति । यतो रेचकेन संहरति, पूरकेण प्रवेशं ददाति, कुम्भकेन धारयति, ऊर्ध्वरेचकेन च तत्तत्कारणपदोल्लङ्घनक्रमेण उत्थिता सती सर्वं कालं क्षणादेव सम्यगनवच्छिन्नमेव स्वरूपतापादनक्रमेण संहरतीति ।

'.................सेच्छायाः प्रथमा तुटिः ।'

इत्युक्तया परा इयमिच्छाशक्तिरिच्छाद्यात्मनः शक्तित्रितयस्य उत्पत्तिभूः प्रक्रान्तेन कालसंकर्षिणीलक्षणेन नाम्ना याज्या यदियं सर्वं प्राणादिपञ्चकात्मकं कालाधारं प्रभञ्जनं कर्षयति अन्तर्बहीरूपतया समुल्लासयतीत्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'अयं पथद्वये कालः स्थूलश्चरति योगिनाम् ।
सव्यापसव्ये मध्ये च शक्तित्रयविभूषितः ॥
सा ग्रसेत्त्रिविधं कालं कालसंकर्षिणी तथा ।'

इति,

'कालसंकर्षिणी नाम्ना कालं मुखबिले स्थितम् ।
श्वासनिःश्वासकलनी तस्य संकर्षणं हृदि ॥

पूरकेण समन्तात्तु कुम्भकेन च धारयेत् ।
रेचकेनोत्थिता देवी कालं संग्रसते क्षणात् ॥ '

इति,

' इच्छाशक्तिः परा नाम्ना शक्तित्रितयबोधिनी ।
याज्या कर्षयते सर्वं कालाधारप्रभञ्जनम् ॥ '

इति च ॥ ३३८ ॥

इदानीमुक्तस्य अस्य पूज्यचक्रस्य संकलनाक्रमेण आसनात् प्रभृति स्वदर्शनसमुचितं सतत्त्वमभिधत्ते

इह किल दृक्कर्मेच्छाः
शिव उक्तास्तास्तु वेद्यखण्डनके ।
स्थूले सूक्ष्मे क्रमशः
सकलप्रलयाकलौ भवतः ॥ ३३९ ॥
शुद्धा एव तु सुप्ता
ज्ञानाकलतां गताः प्रबुद्धास्तु ।
प्रविभिन्नकतिपयात्मक-
वेद्यविदो मन्त्र उच्यन्ते ॥ ३४० ॥
भिन्ने त्वखिले वेद्ये
मन्त्रेशास्तन्महेशास्तु ।

भिन्नाभिन्ने तदियान्
सुशिवान्तोऽध्वोदितः प्रेते ॥ ३४१ ॥
ता एव गलति भेद-
प्रसरे क्रमशो विकासमायान्त्यः ।
अन्योन्यासंकीर्णा-
स्त्वरात्रयं गलितभेदिकास्तु ततः ३४२
पद्मत्रय्यौन्मनसी
तदिदं स्यादासनत्वेन ।

उक्ता इति मुख्यतः । सूक्ष्मे इति प्रलयाकलो वेद्यभागस्य संस्कारमात्रावशेषत्वात् । शुद्धा इति कथंचिद्वेद्यकालुष्यापगमात् । सुप्ता इति अप्रबुद्धाः । कतिपयात्मकेति नतु अखिलम्, तथात्वे हि आसां मन्त्रेशत्वं स्यात् । भिन्नाभिन्ने इति इदन्ताया अहन्तायां विश्रान्तेः । इयानिति अर्थात् भेदप्रधानः । गलतीति नतु गलिते, तथात्वे हि आसां पद्मत्रयत्वं न स्यात् । विकासमायान्त्य इति शूलस्य विवृताकारत्वात् । अत एव उक्तं अन्योन्यासंकीर्णा इति ॥

ननु एवमिच्छाज्ञानक्रियाणामासनतया आधारत्वमेव उक्तं स्यात्, आधेयस्तु किं तदतिरिक्तः पूज्यतया उपगन्तव्यो न वेत्याशङ्क्य आह

ता एवान्योन्यात्मक-
भेदावच्छेदनाजिहासुतया ॥ ३४३ ॥

किल शक्तितद्वदादि-
प्रभिदा पूज्यत्वमायाताः ।

ता एव दृक्कर्मेच्छाः परस्परव्यावृत्तिरूपभेदसंस्पर्शपरिजिहीर्षव इति शक्त्यादित्रितयात्मना पूज्यदशामधिशेरते इति वाक्यार्थः ॥

ननु आसामात्मत्वेऽपि सकलादौ प्रस्फुटतया तथात्वं न लक्षितम्, इह तु स्फुटमेव तत् लक्ष्यते इत्यत्र किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

भेदगलनाद्यकोटे-
रारभ्य यतो निजं निजं रूपम् ॥ ३४४ ॥

बिभ्रति तास्तु त्रित्वं
तासां स्फुटमेव लक्ष्येत ।

संभाव्यवेद्यकालु-
ष्ययोगतोऽन्योन्यलब्धसंकरतः ३४५

प्राक् प्रस्फुटं त्रिभावं
नागच्छन्नत्र तु तथा न ।

भेदगलनाद्यकोटेरिति अरात्रयात्मिकायाः । अन्योन्यलब्धसंकरत इति वेद्यकालुष्यवशेन हि आसां परस्परस्य परभागो न भवेदिति भावः । प्रागिति सकलादौ प्रमातरि ॥

एवमासामत्यन्तमेव भेदग्लपनेनापि त्रित्वं न स्यादित्याह

अन्योन्यात्मकभेदा-
वच्छेदनकलनसंग्रासिष्णुतया ।

स्वातन्त्र्यमात्रसारा
संवित्सा कालकर्षिणी कथिता ॥ ३४६ ॥

एता अन्योन्यात्मकत्वेन भेदसंस्पर्शकलनस्य सम्यक् गन्धमात्रपरिहारेण अपि ग्रसनशील-तया गर्भीकृतेच्छाद्यवान्तरस्वरूपत्वात् स्वात-न्त्र्यमात्रसारा परप्रमातृरूपा संवित् कालकर्षिणी

कथिता सर्वत्र तथा व्यपदिश्यते इत्यर्थः । तेन आसामन्योन्यासंकीर्णत्वे गलद्भेदतायामरात्रयत्वं, गलितभेदतायां पद्मत्रयत्वम्, अन्योन्यात्मकत्वे गलद्भेदतायां शक्त्यादित्रयत्वं, गलितभेदतायां तु एवंरूपत्वमिति ॥ ३४६ ॥

न केवलमियं भेदावच्छेदनात्मनः कालस्य ग्रसिष्णुतया एवमुक्ता, यावत् बहिःसंकर्षणादपीत्याह

सैव च भूयः स्वस्मा-
त्संकर्षति कालमिह बहिष्कुरुते ।
संकर्षिणीति कथिता

ननु इह अनन्तरमेव

'मध्यगा किल या देवी सैव सद्भावरूपिणी ।
कालसंकर्षिणी............................ ॥' ( ३३२ )

इत्यादि उक्तं, तदत्र मातृसद्भावशब्दस्य अपि प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

मातृष्वेतेषु सद्भावः ॥ ३४७ ॥

तत्त्वं सत्ता प्राप्ति-
र्मातृषु मेयोऽनया संश्च ।

विश्वजननीषु शक्तिषु
परमार्थो हि स्वतन्त्रतामात्रम् ॥३४८

सैव च एतेषु समनन्तरोक्तेषु सकलादिषु सप्तसु मातृषु सता पारमार्थिकेन रूपेण भवनं, तत्त्व, सतो भावः सत्ता प्रमातृतात्मत्वस्वरूप-प्रतिलम्भात् प्राप्तिश्चेति । तथा अनया परामर्श-मात्रसारया संविदा मातृषु जडोऽपि मेयो भावः सन् विश्रान्त इति । तथा सैव आसां स्वातन्त्र्यशक्तावेव विश्रान्तेरुक्तत्वात् विश्वसूति-हेतुभूतासु मातृषु इच्छादिशक्तिषु स्वतन्त्रता-मात्ररूपः परमार्थ इति ॥ ३४८ ॥

ननु एतदपि आसनवदिच्छाद्यात्मकमेवेति कथं नाम पूज्यं स्यादित्याशङ्क्य आह

एषणविदिक्रियात्मक-
मेतत्पूज्यं यतोऽनवच्छिन्नम् ।
यस्मिन्सर्वावच्छे-
दादिशोऽपि स्युः समाक्षिप्ताः॥३४९॥

अनवच्छिन्नमिति विशुद्धविमर्शमयप्रकाश-रूपमित्यर्थः । यस्मिन्निति एषणविदिक्रियात्म-

नि अनवच्छिन्ने रूपे । समाक्षिप्ता इति अकिं-
चित्कर्य इत्यर्थः ॥३४९॥

ननु प्रकाशमात्रस्यैव पूज्यत्वमस्तु, किं विम-
र्शरूपतयेत्याशङ्क्य आह

अविकल्पमिह न याति हि
पूज्यत्वं

पूज्यत्वं न यातीति निर्विमर्शस्य प्रकाशस्य
जडप्रायत्वात् ॥

ननु अत्र भवतु विमर्शमयत्वं, तत्र तु किं
विशुद्धतयेत्याशङ्क्य आह

नच विकल्प एकत्र ।
बहवो धर्मास्तस्माद्
यो धर्मस्तावतो धर्मान् ॥ ३५० ॥
आक्षिपति तत्र रूढः
सर्वोत्कृष्टोऽधरस्थितास्त्वन्ये ।

विमर्श एव हि आश्यानतया भेदप्राणत्वा-
दविशुद्धतामधिशयानो विकल्प इति उच्यते ।
स च यदाभासविमर्शनशीलस्तदतिरिक्तमाभा-
सान्तरं

'तदतत्प्रतिभाभाजा मात्रैवातद्व्यपोहनात् ।
तन्निश्चयनमुक्तो हि विकल्पो घट इत्ययम् ॥' (ई०प्र०१।६।३)

इत्यादिनीत्या न स्पृशत्येव । तदिच्छाज्ञानक्रियादिसकलधर्माविभागस्वभावं रूपमेकैकधर्मपरामर्शिना विकल्पेन कथं परामृश्यते इति न विकल्पात्मकाविशुद्धविमर्शमयप्रकाशदशावेशिपूज्यत्वं युज्यते । तस्मात् यैव विशुद्धविमर्शमयस्वातन्त्र्यलक्षणा शक्तिरिच्छाज्ञानक्रियाद्यनन्तभेदभिन्नाः शक्तीराक्षिप्य वर्तते, तत्रैव विश्राम्यन् परः प्रकाशः सर्वोत्कृष्टतया पूज्यः । अन्ये तत्तदवच्छेदभाजः प्रकाशाः पुनरपकृष्टतया अधरस्थिता आसनदशामधिशेरते इत्यर्थः ॥

एतच्च गुरुशास्त्रसंप्रदायेन अस्माभिरुक्तमित्याह

इति भैरवपरपूजा-
तत्त्वं श्रीडामरे महायागे ॥ ३५१ ॥
स्वयमेव सुप्रसन्नः
श्रीमान् शंभुर्ममादिक्षत् ।

ननु भवतु नाम एवं, तत्रापि मनोयागे एव किमङ्गादि मध्ये पूज्यमुत सर्वत्रापीत्याशङ्क्य आह

बाह्ययागे तु पद्मानां
त्रितयेऽपि प्रपूजयेत् ॥३५२॥
असम्भ्रान्तं परिवारौघ-
मिति नो दैशिकागमः ।

कथंच एतदित्याशङ्क्य आह

अग्नीशरक्षोवाय्वन्त-
दिक्षु विद्याङ्गपञ्चकम् ॥३५३॥
शक्त्यङ्गानि शिवाङ्गानि
तथैवात्र पुनर्द्वये ।
अस्त्रं न्यस्येच्चतुर्दिक्कं
मध्ये लोचनसंज्ञकम् ॥३५४॥
पत्राष्टकेऽष्टकयुग-
मघोरादेः स्वयामलम् ।
तथा द्वादशकं षट्कं
चतुष्कं मिश्रितं द्विशः ॥३५५॥
सर्वशो द्विगुणादीत्थ-
मावृतित्वेन पूजयेत् ।

लोकपालांस्ततः सास्त्रा-
न्स्वदिक्षु दशसु क्रमात् ॥ ३५६ ॥
इत्थं त्रिशूलपर्यन्त-
देवीतादात्म्यवृत्तितः ।
तिष्ठन्नत्रार्पयन्विश्वं
तर्पयेद्देवतागणम् ॥ ३५७ ॥
ततो जपं प्रकुर्वीत
प्रतिमन्त्रं द्विपञ्चधा ।

अन्तोऽन्तकः, तद्दिक् दक्षिणा । यदुक्तं

'विद्याङ्गपञ्चकं पश्चादाग्नेय्यादिषु विन्यसेत् ।
अग्नीशरक्षोवायूनां दक्षिणे च यथाक्रमम् ॥' (मा०वि०८।७६)

इति । तथैव आग्नेय्यादिक्रमेण । अत्र द्वये इति शक्तिशिवाङ्गलक्षणे । चतुर्दिक्कमिति पूर्वं हि दक्षिणस्यामेव दिशीति व्यतिरेकार्थः । मध्ये लोचनसंज्ञकमिति सर्वशेषः । मिश्रितमिति यामलरूपतया । द्विश इति द्वौ वारौ, तेन द्वादशकस्य द्विगुणत्वे चतुर्विंशतिरित्यादिः क्रमः । सर्वश इति सर्वेण अष्टकाद्यात्मना प्रकारेण यत् यत् पूज्यं, तत् तत् द्विगुणरूपमेवेत्यर्थः । एतच्च

प्रागेव संवादितम्। सास्त्रानिति हस्तगतास्त्रान्। यदुक्तं

'लोकपाला भवन्त्येवं ह्रस्वास्त्राः संप्रकीर्तिताः।
तेषां हस्तगताः पूज्या........................॥'

इति। त्रिशूलपर्यन्तदेवीति विश्रान्तिस्थानत्वात् मातृसद्भावरूपा। द्विपञ्चधेति दशधा॥

एतदेव व्याप्तिमुखेन अपि घटयति

एकैकस्य त्र्यात्मकत्वा-
दभेदाच्चापि सर्वशः ॥३५८॥

एकैकस्मिन्मन्त्रे त्रितयं प्रत्येकमन्तःकृतत्रितयमस्तीति प्रतिमन्त्रं सार्वात्म्यात् नवत्वं स्वरूपस्थित्यविभागात्मना च एकत्वमिति दशधात्वम्॥ ३५८॥

नाभिहृत्कण्ठतालूर्ध्व-
कुण्डे ज्वलनवत्स्मरन्।
मन्त्रचक्रं तत्र विश्वं
ज्वह्वन्संपादयेद्धुतिम् ॥३५९॥
दीक्षाकर्मणि कर्तव्ये
दीक्षां येनाध्वना गुरुः।

चिकीर्षुर्देह एवादौ
भूयस्तं मुख्यतोऽर्पयेत् ॥ ३६० ॥

ज्वलनवदिति अतिदीप्ततया । तदुक्तं

'.........................जपं पश्चात्समारभेत् ।
स्वरूपे तल्लयो भूत्वा एकैकां दशधा स्मरेत् ॥
ज्वलत्पावकसंकाशां ध्यात्वा स्वाहान्तमुच्चरेत् ।
सकृदेकैकशो मन्त्री होमकर्मप्रसिद्धये ॥' (मा०वि०८।७८)

इति । दीक्षाकर्मणीति न तु नित्यमात्रे । येनेति तत्त्वाद्यन्यतमेन । तमिति शोध्यतया अभिमतमध्वानम् ॥ ३६० ॥

ननु एवं कृते किं स्यादित्याशङ्क्य आह

द्वादशान्तमिदं प्राग्रं
त्रिशूलं मूलतः स्मरन् ।
देवीचक्राग्रगं त्यक्त-
क्रमः खेचरतां व्रजेत् ॥ ३६१ ॥
मूलाधाराद्द्विषट्कान्त-
व्योमाग्रापूरणात्मिका ।
खेचरीयं खसंचार-
स्थितिभ्यां खामृताशनात् ३६२

इदमुक्तस्तत्त्वं मूलाधारादारभ्य द्वादशान्तं यावदतितीक्ष्णमूलप्रान्तकोटिविनिविष्टदेवीचक्रं त्रिशूलमनुध्यायन् निरावरणपदविश्रान्त्या त्यक्तक्रमः खेचरतां व्रजेत् परबोधगगनचारी भवेदित्यर्थः। यदियमेव मूलाधारादारभ्य तालु-भ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रलक्षणेषु खेषु सम्यक् दण्डाकार-तया ऊर्ध्वचरणात्, तत्रैव निरोधात्मना च अव-स्थानेन द्वादशान्ते चतुश्चतुरङ्गुलीनव्याप्त्या स्थितानां शक्तिव्यापिनीसमनात्मनां व्योम्ना-मापूरणात्मिका तदैकात्म्यमापन्ना, अत एव खामृतस्य परबोधानन्दस्य चरेर्भक्षणार्थतया चरणात् खेचरी तदाख्या महामुद्रा इत्यर्थः। यदुक्तं

'बद्ध्वा पद्मासनं योगी नाभावक्षेश्वरं न्यसेत् ।
दण्डाकारं तु तं तावन्नयेद्यावत्कखत्रयम् ॥
निगृह्य तत्र तत्तूर्णं पूरयेत्खत्रयेण तु ।
एतां बद्ध्वा महावीरः खे गतिं प्रतिपद्यते ॥' (मा०वि०७।१५)

इति। अतश्च इत्थं त्रिशूलव्याप्तिमजानानस्य खेचरीमुद्राबन्धेऽपि नैव परस्वरूपलाभो भवेदि-ति अत्र तात्पर्यम्। यदुक्तं

'इत्थमेतदविज्ञाय शक्तिशूलं वरानने ।
बद्ध्वापि खेचरीं मुद्रां नोत्पतत्यवनीतलात् ॥'(मा०वि०८।८१)

इति ॥ ३६२ ॥

अत्रैव देवीत्रयप्राधान्येन अपि व्याप्तिं दर्शयति

अमुष्माच्छाम्भवाच्छूला-
ह्रासयेच्चतुरङ्गुलम् ।
शाक्ते ततोऽप्याणवे त-
त्रिशूलत्रितयं स्थितम् ॥ ३६३ ॥

अमुष्मादिति पराप्राधान्येन द्वादशान्तावस्थितात्, शाक्ते इति ब्रह्मरन्ध्राद्ष्टाङ्गुलान्तव्याप्तिके परापराप्रधाने, ततोऽपि आणवे तत् चतुरङ्गुलं ह्रासयेदिति संबन्धः । तेन ब्रह्मरन्ध्रोपरि चतुरङ्गुलान्तमपराप्रधानमाणवं शूलम् । तदुक्त

'इत्येतच्छाम्भवं प्रोक्तमष्टान्तं शाक्तमिष्यते ।
तुर्यान्तमाणवं विद्यादिति शूलत्रयं मतम् ॥'(मा०वि०८।८२)

इति ॥ ३६३ ॥

एवमपि अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तत्त्रिशूलत्रयोर्ध्वोर्ध्व-
देवीचक्रार्पितात्मकः ।
किं किं न जायते किं वा
न वेत्ति न करोति वा ॥३६४॥

किं किं न जायते इति विश्वात्मक एव संपद्यते इत्यर्थः ॥ ३६४ ॥

अत्रैव पृथग्यागे विशेषान्तरमाह

एकैकामथवा देवीं
मन्त्रं वा पद्मगं यजेत् ।
यामलैक्याङ्गवक्त्रादि-
सदसत्ताविकल्पतः ॥ ३६५ ॥

मन्त्रमिति नवात्माद्यन्यतमम् । तच्च अत्र पद्मं दलव्याप्तपार्श्वाराद्वयमासनत्वेन चिन्त्यम् । यागश्च अत्र यामलक्रमेण, एकवीरतया वा, अङ्गवक्त्रादियोगेन, तदयोगेन वा,—इति विकल्पार्थः ॥

एवं

'............शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ।'

इत्यादिदृशा प्राणादावात्मनि शिवीभावं भावयित्वा बाह्ययागं कुर्यादित्याह

इत्थं प्राणाद्व्योमपद-
पर्यन्तं चेतनं निजम् ।
शिवीभाव्यार्चनायोगा-
त्ततो बाह्यं विधिं चरेत् ॥३६६॥

इत्थमिति अन्तर्यागक्रमेण । व्योमेति शून्यम् ॥

ननु अन्तश्चेत् यागः कृतः, तत् किं बाह्येनेत्याशङ्क्य आह

बहिर्यागस्य मुख्यत्वे
सिद्ध्यादिपरिकल्पिते ।
अन्तर्यागः संस्क्रियायै
ह्यन्यथार्चयिता पशुः ॥३६७॥
यस्तु सिद्ध्यादिविमुखः
स बहिर्यजति प्रभुम् ।
अन्तर्महायागरूढ्यै
तयैवासौ कृतार्थकः ॥३६८॥

मुख्यत्वे हेतुः सिद्ध्यादिपरिकल्पते इति । संस्क्रियायै इति प्राणादेः । अन्यथेति यदुक्तं

'अकृत्वा मानसं यागं योऽन्यं यागं समारभेत्।
अशिवः स तु विज्ञेयो न मोक्षाय विधीयते ॥' (स्व० ३।३२)

इति। तथैवेति अन्तर्महायागरूढ्या। देहस्य हि न्यासादिना शिवीभावो वृत्तः, प्राणबुद्धिशून्यानां तु अन्तर्यागेनेति किमवशिष्यते यद्बहिर्यागेन कार्यमिति ॥ ३६८ ॥

इह आरुरुक्षूणां बाह्यक्रमेण आन्तरीयवृत्तिरूढिर्जायते इति क्षेत्रग्रहाद्युपक्रमं बाह्ययागं वक्तुमाह

कृत्वान्तर्यागमादाय
धान्याद्यस्त्रेण मन्त्रितम् ।
दिक्षु क्षिपेद्विघ्ननुदे
संहृत्यैशीं दिशं नयेत् ॥ ३६९ ॥
निरीक्षणं प्रोक्षणं च
ताडनाप्यायने तथा ।
विगुण्ठनं च संस्काराः
साधारास्त्रिशिरोमते ॥ ३७० ॥
गोमूत्रगोमयदधि-
क्षीराज्यं मन्त्रयेन्मुखैः ।

ऊर्ध्वान्तैरङ्गषट्केन
　　कुशाम्ब्वेतेन चोक्षयेत् ॥३७१

भूमिं शेषं च शिष्यार्थे
　　स्थापयेत्पञ्चगव्यकम् ।

पञ्च गव्यानि यत्रास्मि-
　　न्कुशाम्बुनि तदुच्यते ॥३७२॥

पञ्चगव्यं जलं शास्त्रे
　　बाह्याशुद्धिविमर्दकम् ।

लौकिक्यामविशुद्धौ हि
　　मृदितायामथान्तरीम् ॥३७३॥

अशुद्धिं दग्धुमास्थेयं
　　मन्त्रादि यदलौकिकम् ।

अत्र च

'तिला लाजा यवाश्चैव दूर्वाः सिद्धार्थकाः शुभाः।
कुसुमानि च शुक्लानि सप्सुगन्धीनि भूरिशः ॥
ईषच्चन्दनपङ्केन मिश्रोऽयं विकिरः शुभः ।'

इति धान्यादि ज्ञेयम् । मन्त्रितमिति सप्तधा ।

यदुक्तं

'शिवाम्भसास्त्रयुक्तेन विकिराण्यभिमन्त्रयेत् ।
सप्तकृत्वोऽस्त्रमन्त्रेण स्थित्वा मध्ये तु प्राग्दिशः ॥
ऊर्ध्वाधो विकिरेद्धान्यान्यस्त्रभूतानि चिन्तयेत् ।
चामरेण सुशुभ्रेण अस्त्रमन्त्रेण संहरेत् ॥
ऐशान्यभिमुखान्येव नैर्ऋताद्यावदैश्वरम् ।'

इति । साधारा इति सर्वकर्मसु । संवादितं च एतत् स्नानप्रकरणे । मन्त्रयेदिति अर्थात् पृथक् पृथक् पात्रस्थम् । ऊर्ध्वान्तैरिति तेन गोमूत्रं सद्योजातेन, यावदीशानेन आज्यमिति क्रमः । एतेनेति गोमयादिसंयोजितेन । भूमिमित्यनेन पञ्चगव्यानन्तरं भूगणेशास्त्राणां पूजनमुपक्रान्तम् । पञ्चगव्यशब्दं व्युत्पादयति—पञ्च गव्यानीत्यादि । गोभ्यो हितानि गव्यानि पञ्च गव्यानि समाहृतानि विद्यन्ते यस्मिन् कुशाम्बुनि, तत् तथेति । आस्थेयमिति अनुसन्धातव्यमित्यर्थः॥

अत एव आह

फादिनान्तां स्मरेद्देवीं
पृथिव्यादिशिवान्तगाम् ३७४

संहारक्रमस्य हि आन्तरीमशुद्धिं दग्धुमौचित्यमिति एवमुक्तम् ॥३७४॥

पुष्पाञ्जलिं क्षिपेन्मध्ये
　धूपगन्धासवादि च ।
तथैव दद्याद्यागौको-
　मध्ये तेनाशु विग्रहम् ॥३७५
समस्तं देवताचक्र-
　मधिष्ठातृ प्रकल्प्यते ।
अनन्तनाले धर्मादि-
　पत्रे सद्वैद्यकर्णिके ॥ ३७६ ॥
षड्गुत्थे गन्धपुष्पाद्यै-
　र्गणेशं ह्यैशगं यजेत् ।
उत्थितं विघ्नसंशान्त्यै
　पूजयित्वा विसर्जयेत् ॥३७७॥

... .................
　...................... ।

ततः कुम्भं परामोदि-
　द्रवद्द्रव्यप्रपूरितम् ॥ ३७८ ॥

पूजितं चर्चितं मूल-
मनुना मन्त्रयेच्छतम् ।
असिना कर्करीं पूर्व-
मस्त्रयागो न चेत्कृतः ॥३७९॥
तमैशान्यां यजेत्कुम्भं
वामस्थकलशान्वितम् ।
ततः सौरदिगाश्रित्या
सास्त्रांल्लोकेश्वरान्यजेत् ॥३८०॥
गन्धपुष्पोपहाराद्यै-
र्विधिना मन्त्रपूर्वकम् ।
ततः शिष्योऽसिकलशी-
हस्तो धारां प्रपातयन् ॥३८१
गुरुणा कुम्भहस्तेना-
नुव्रज्यो वदता त्विदम् ।
भो भोः शक्र त्वया स्वस्यां
दिशि विघ्नप्रशान्तये ॥३८२॥
सावधानेन कर्मान्तं
भवितव्यं शिवाज्ञया ।

त्र्यक्षरे निर्ऋतिप्राये
नाम्नि भोःशब्दमेककम् ३८३
अपासयेद्यतो मन्त्र-
श्छन्दोबद्धोऽयमीरितः ।
तत ऐश्यां दिशि स्थाप्यः
स कुम्भो विकिरोपरि ॥३८४
दक्षिणे चास्त्रवार्धानी
स्थाप्या कुम्भस्य सांप्रतम् ।

दद्यादित्यत्र च्छेदः । तेनेति पुष्पाञ्जलिक्षेपादिना हेतुना । तदुक्तं

'वास्तुयागं ततः कुर्यान्मालिन्युच्चारयोगतः ।
पुष्पैरञ्जलिमापूर्य फकारादि समुच्चरन् ॥
ध्यात्वा शक्त्यन्तमध्वानं नकारान्ते विनिक्षिपेत् ।' मा.वि.८।८९

इति । सद्वैद्यकर्णिके इति सती शुद्धविद्यैव वैद्यं कर्णिका यत्र तस्मिन्विद्यापद्मरूपे इत्यर्थः । षडुत्थे इति । यदुक्तं

'दत्त्वानन्तं तथा धर्मं ज्ञानं वैराग्यमेव च ।
ऐश्वर्यं कर्णिकां चेति षडुत्थमिदमासनम् ॥'(८।९३)

इति । ऐशगमिति

'.................... ऐशीं दिशं नयेत् ।'(३६९)

इति तत्रैव कर्मणः प्रक्रान्तत्वात् । उत्थितमिति विघ्नौघनिवारणोद्युक्तत्वात् । तदुक्तं

'ग्लूँ इत्यनेन विघ्नेशं गन्धधूपादिभिर्यजेत् ।
तस्याङ्गानि गकारेण षड्दीर्घह्रस्वयोगतः ॥
त्रिनेत्रमुदितं ध्यात्वा गजास्यं वामनाकृतिम् ।' (८।९२)

इति । सिद्धिकामस्येति न मुमुक्षोः । यदुक्तं

'........सिद्धिकामस्तु महास्त्रमनुपूजयेत् ।' (८।९२)

इति । आशेति आशासु सास्त्रेण मात्रष्टकेन आवृतं युक्तमित्यर्थः । तदुक्तं

'अस्योपरि न्यसेद्ध्यात्वा खड्गखेटकधारिणम् ।
विकरालं महादंष्ट्रं महोग्रं भ्रुकुटीमुखम् ॥
स्वाङ्गषट्कसमोपेतं दिङ्मातृपरिवारितम् ।
स्वार्णैरेवाङ्गषट्कं तु फट्कारपरिदीपितम् ॥
तद्रूपमेव संचिन्त्य ततो मात्रष्टकं न्यसेत् ।
इन्द्राणीं पूर्वपत्रे तु सवज्रां युगपत्स्मरेत् ॥
आग्नेयीं शक्तिहस्तां च याम्यां दण्डकरां ततः ।
नैर्ऋतीं वारुणीं चैव वायवीं च विचक्षणः ॥
खड्गपाशध्वजैर्युक्तां चिन्तयेद्युगपत्प्रिये ।
कौवेरीं मुद्गरकरामीशानीं शूलसंयुताम् ॥' (८।९८)

इति । पश्चादिति अस्त्रयागस्य । होमोऽपि अत्र तत्संख्याक एव अर्थाक्षिप्तः । यदुक्तं

'आदौ च कलशं कुर्यात्सहस्रादिकमन्त्रितम् ।
सहस्रं होमयेत्तत्र ततो जप्त्वा विसर्जयेत् ॥
शतमष्टोत्तरं पूर्णं ........................ ।' (८।१००)

इति । तत इति अस्त्रकलशपूजाद्यनन्तरम् । परामोदीति अनेन प्राधान्यात् मताद्युक्तम् । चर्चितमिति चूतपल्लवादिभिः । असिना कर्करीं शतं मन्त्रयेदिति संबन्धः । तदुक्तं

'तत्रादौ कुम्भमादाय हेमादिमयमव्रणम् ।
सर्वरत्नौषधीगर्भं गन्धाम्बुपरिपूरितम् ॥
चूतपल्लववक्त्रं च स्रक्सूत्रकृतकण्ठकम् ।
रक्षोघ्नतिलकाक्रान्तं सितवस्त्रयुगावृतम् ॥
शताष्टोत्तरसंजप्तं मूलमन्त्रप्रपूजितम् ।
वार्धान्यपि तथाभूता किंतु सास्त्रेण पूजिता ॥' (८।१०२)

इति । न चेत्कृत इति मुमुक्षुविषये । तत्र हि तदेव कर्करीत्वेन पूज्यं भवेदिति भावः । वामस्थकलशेति । यदुक्तं

'वामभागे तु कुम्भस्य ................ ।' (स्व० ३।७७)

इत्यादि उपक्रम्य

'संप्रोक्ष्य च शिवाम्भोभिर्वार्धानीं मङ्गलान्विताम् ।
कुम्भवच्चर्चयित्वा तमासनस्योपरि न्यसेत् ॥' (स्व० ३।७८)

इत्यन्तम् । धारां प्रपातयन्निति सौरदिगाश्रित्या पूर्वादिक्रमेण । इदमिति वक्ष्यमाणम् । निर्ऋ-

तिप्राये इति तेन नैर्ऋते भोरित्यादि पठनीयम्। छन्दोबद्ध इति छन्दोभङ्गे हि मन्त्र एव अयं न भवेदिति भावः। दक्षिणे इति कुम्भस्य। तदुक्तं

'नीत्वा तत्रासने पूर्वं मूर्तिभूतं घटं न्यसेत्।
तस्य दक्षिणदिग्भागे वार्धानीं विनिवेशयेत्॥' (८।१०७)

इति॥

ननु एवं कुम्भपूजनेन किं स्यादित्याशङ्क्य आह

कुम्भस्थाम्बुसमापत्ति-
बृंहितं मन्त्रवृन्दकम्॥३८५॥
तेजोमात्रात्मना ध्यातं
सर्वमाप्याययेद्विधिम्।
अतः कुम्भे मन्त्रगणं
सर्वं संपूजयेद्गुरुः॥ ३८६॥
पूर्वेण विधिनास्त्रं च
कर्कर्यां विघ्ननुद्यजेत्।
मध्येगृहं ततो गन्ध-
मण्डले पूजयेद्गुरुः॥ ३८७॥

त्रिकं यामलतैक्याभ्या-
मेकं वा मन्त्रदैवतम् ।

सर्वं विधिमिति वक्ष्यमाणम् । अत इति सर्वविध्याप्यायकारित्वात् । पूर्वेण विधिनेति षोढान्यासादिना । मध्येगृहमिति गृहमध्ये ब्रह्मस्थाने इत्यर्थः । तदुक्तं

'गन्धमण्डलकं कृत्वा ब्रह्मस्थाने विचक्षणः ।
तत्र संपूजयेत्षट्कं त्रिकं वाप्येकमेव वा ॥' (८।१०९)

इति ॥

इदानीं वह्निकार्यमभिधातुमुपक्रमते

अग्निकार्यविधानाय
ततः कुण्डं प्रकल्पयेत् ॥३८८॥
शुद्धमन्त्रादिसंजल्प-
संकल्पोत्थमपूर्वकम् ।

एवं मण्डलपूजानन्तरमग्निकर्म विधातुमद्वयमयतया शुद्धस्य अत एव मन्त्रादिरूपस्य

'क्रिया कुण्डलिनी कुण्डं………………… ।'

इत्याद्यनुसंध्यात्मनः संजल्पस्य प्ररोहात्मकात्

संकल्पादुत्थितम् । अत एव अलौकिकत्वादपूर्वं कुण्डं प्रकल्पयेत् बहिरेवमनुसन्दध्यादित्यर्थः॥

ननु सर्वत्रैव कुण्डस्य उल्लेखसेककुट्टनाद्यात्मना संस्कारजातेन बहिः प्रकल्पनमुक्तम्, इह पुनरेवं कस्मादभिधीयते इत्याशङ्क्य आह

शिवस्य या क्रियाशक्ति-
स्तत्कुण्डमिति भावनात् ३८९
परमः खलु संस्कारो
विनाप्यन्यैः क्रियाक्रमैः ।

एतदेव अन्यत्र अपि अतिदिशति

एवं देहे स्थण्डिले वा
लिङ्गे पात्रे जलेऽनले ॥३९०॥
पुष्पादिषु शिशौ मुख्यः
संस्कारः शिवताद‍ृशे ।

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

उक्तं श्रीयोगसंचारे
तथाहि परमेशिना ॥ ३९१ ॥

तदेव पठति

चतुर्दशविधे भूते
पुष्पे धूपे निवेदने ।
दीपे जपे तथा होमे
सर्वत्रैवात्र चण्डिका ॥३९२॥

जुहोति जपति प्रेङ्खे
पूजयेद्विहसेद्व्रजेत् ।
आहारे मैथुने सैव
देहस्था कर्मकारिणी ॥३९३॥

प्रेङ्खे इति दीप्यते इत्यर्थः । एवं परैव संवित् तेन तेन रूपेण परिस्फुरतीति सर्वत्र अनुसन्धातव्यमिति अत्र तात्पर्यम् ॥ ३९३ ॥

येषां पुनरेवं संवित्प्ररोहो नास्ति, तान्प्रति अयं बाह्यः क्रियाक्रम इत्याह

तादृशीं ये तु नो रूढां
संवित्तिमधिशेरते ।
अक्रमात्तत्प्रसिद्ध्यर्थं
क्रमिको विधिरुच्यते ॥३९४॥

एवं चैषां सिद्धिः स्यादित्याह

अहं शिवो मन्त्रमयः
संकल्पा मे तदात्मकाः ।
तज्जं च कुण्डवह्नयादि
शिवात्मेति स्फुटं स्मरेत् ३९५
अत एव हि तत्रापि
दार्ढ्यादार्ढ्यावलोकनात् ।
क्रियमाणे कृते वापि
संस्क्रियाल्पेतरापिवा ॥३९६॥

तत्रापीति क्रमिके विधौ । अल्पतरेति । उक्तं च एतत् प्राक्

'क्रियया सिद्धिकामो यः स क्रियां भूयसीं चरेत् ।'(१४३)

इत्यादि बहुप्रकारम् ॥ ३९६ ॥

एतदेव दृष्टान्तमुखेन हृदयङ्गमयति

यथाहि कश्चित्प्रतिभा-
दरिद्रोऽभ्यासपाटवात् ।

वाक्यं गृह्णाति कोऽप्यादौ
तथात्राप्यवबुध्यताम् ॥३९७॥

तत्र कुण्डस्य तावत्संस्कारानाह

उल्लेखसेककुट्टन-
लेपचतुर्मार्गमक्षवृतिपरिकलनम् ।
स्तरपरिधिविष्टरस्थिति-
संस्कारा दशास्त्रतः कुण्डगताः ॥३९८

उल्लेखः खननम् । सेक आप्यायनम् । कुट्टनं निविडतापादनम् । लेपः समीकरणम् । समध्यग्रन्थि दार्भमासनं विष्टरः ॥ ३९८ ॥

अन्यत् स्वयमेव विषमत्वात् व्याचष्टे

मध्यग्रहणं दर्भ-
द्वयेन कुशसंवृतिश्च भित्तीनाम् ।
प्राङ्मुखरेखात्रितयो-
र्ध्वरेखिकाः कुशसमावृतिश्च बहिः ॥

शस्तलताश्चतुरश्रं
दशलोकेशार्चनासनाविधिश्च ।
सद्मासादनमस्त्रा-
ग्नितेजसा रक्षणं च कुण्डस्य ४००
भूमेः शिवाग्निधृत्यै
शक्तिर्विघ्नापसारणं चार्थाः ।
ततस्तु पूजिते कुण्डे
क्रियाशक्तितया स्फुटम् ॥ ४०१॥
मातृकां मालिनीं वापि
न्यस्येत्संकल्परूपिणीम् ।

दर्भद्वयेन प्रागुदङ्मुखेन चतुष्पथाकारेण चतुर्मार्गम् । कुण्डभित्तीनामन्तरूर्ध्वमुखैः कुशैः परितः संवरणमक्षवाटः । कुशाग्रेण पूर्वापरायत-रेखात्रयमध्ये दाक्षिणोत्तरायता रेखा वज्रीकरणम् । कुण्डबहिस्तेजःपुञ्जमयैः कुशैरास्तरणं स्तरः । पूर्वादिदिक्पूज्यानां ब्रह्मविष्णुसदाशिव-शिवानामाधारशक्तिरूपाः शस्ता यज्ञकर्मवृक्षो-

त्था हस्तमात्राः सत्वचश्चतस्त्रः शाखाः परिधयः। तत्र द्वे पूर्वानने, द्वे सौम्यानने याभिः कुण्ड-बहिश्चतुरश्रसंनिवेशो जायते । एषां यथायोगं प्रयोजनमाह दशेत्यादि । लोकेशेति उपलक्षणं, तेन ब्रह्मादीनामपि । तदुक्तं

'.................ब्रह्माणं पूर्वविष्टरे ।' (स्व० २।२२०)

इति । सद्मासादनमिति वागीश्या हि गुप्त्यर्थ-मववरकप्रायमक्षवाटेन गृहं परिकल्प्यते इत्ये-तदस्य प्रयोजनम् । रक्षणमिति अस्त्रमन्त्रस्य । शिवाग्निधृत्यै शक्तिरिति उल्लेखादीनां चतुर्णां वज्रीकरणस्य च । विघ्नापसारणं स्तराणाम् । दशेत्यनेन निरीक्षणादीनां पञ्चानां संस्काराणां नेह परिगणनमिति कटाक्षितम् । ते हि सर्व-कर्मसु साधारणा इति उक्तम् । पूजिते इति ओं क्रियाशक्त्यात्मने कुण्डाय नमः इति प्रयो-गेण । संकल्परूपिणीमिति वागीश्वरीरूपाम् ॥

अत एव आह

संकल्पदेव्या यत्सृष्टि-

धाम त्र्यश्रं क्रियात्मकम् ॥४०२॥

ज्ञानशुक्रकणं तत्र
त्रिः प्रक्षोभ्य विनिक्षिपेत् ।

साच अर्थादृतुमती । तदुक्तं

'नीलोत्पलदलाभासामृतुमच्चारुलोचनाम् ।
ध्यात्वा चैवंविधां देवीं स्थापयेत्कुण्डमध्यतः ॥'

इति । तन्न्यासे च ओं ह्रीं भगवति मालिनि इदं स्थानमधितिष्ठ नमः इति, ओं भगवन् शब्दराशे इदं स्थानमधितिष्ठ नमः इति च प्रयोगः । त्र्यश्रं सृष्टिधामेति वह्निजननानुगुण्यादुक्तम् । त्रिः प्रक्षोभ्येति कुण्डबाह्ये योनिक्षोभार्थम् । यदुक्तं

'.................. विद्यामों ह्रीमिति न्यसेत् ।
शिवमोमिति विन्यस्य संपूज्य द्वितयं पुनः ॥
ताम्रपात्रे शरावे वा आनयेज्जातवेदसम् ।
शिवशुक्रमिति ध्यात्वा विद्यायोनौ विनिक्षिपेत् ॥' (८।११३)

इति । तथा

'ध्रुवेण कुण्डबाह्ये तु त्रिधा भ्राम्यावतारयेत् ।'

इति ॥

एतदेव व्याप्तिगर्भीकारेण प्रपञ्चयति

इच्छातः क्षुभितं ज्ञानं
विमर्शात्मक्रियापदे ॥ ४०३ ॥
रूढं ज्ञत्वादिपञ्चाङ्ग-
विस्पष्टं जाज्वलीत्यलम् ।

इह परानन्दोल्लासचमत्कारमयादौत्सुक्यात् जातक्षोभं सत् ज्ञानं स्वविमर्शनमात्रसारायां स्वातन्त्र्यलक्षणायां क्रियायां विश्रान्तं

'सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः परमेश्वरः ।
स एवाहं शैवधर्मा इति दार्ढ्याच्छिवो भवेत् ॥'

इति भङ्ग्या सर्वज्ञत्वादिभिरनन्तशक्तित्वस्य स्वतन्त्रतयैव स्वीकारात् पञ्चभिर्गुणैर्विस्पष्टं जाज्वलीति सर्वपरप्रमातृतयैव प्रस्फुरतीत्यर्थः । अथच परस्पराभिषङ्गानुबन्धिनोऽभिलाषादुल्लसितं वीर्यरूपं संकल्परूपिण्या वागीश्वर्याः क्रियात्मके सृष्टिधामनि अलं प्राप्तप्ररोहं सत् सर्वज्ञत्वादिरूपैः पञ्चभिर्विद्याङ्गैः संस्कार्यतया परामृष्टं जाज्वलीति गर्भाधानक्रमेण नामकरणपर्यन्तं बहिः सिद्धिमियादित्यर्थः ॥

अत एव आह

तेनाङ्गपञ्चकैरेव
हुतिं दद्यात्सकृत्सकृत् ॥४०४॥
जन्माद्यखिलसंस्कार-
शुद्धोऽग्निस्तावता भवेत् ।

जन्मादीति जन्मन आदिर्गर्भाधानादिरखिलसंस्कारस्तच्च आदिर्यस्य नामकरणादेरिति एकशेषः, तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणाख्यस्य संस्कारपञ्चकस्य अनेन सिद्धिरिति । तदुक्तं

'ततस्त्वाहुतयः पञ्च विद्याङ्गैरेव होमयेत् ।
जननादि ततः कर्म सर्वमेवं कृते कृतम् ॥' (८।११४)

इति ॥

ननु एतावतैव कथमेवं स्यादित्याशङ्क्य आह

पञ्चाङ्गमेव पृथ्व्यादि-
रूपं कठिनतादिकाः ॥४०५॥
शक्तीर्दधद्वह्निगताः
कुर्याद्गर्भादिकाः क्रियाः ।

ननु अन्येऽपि वक्राभिघारादयः संस्कारविशेषा अवशिष्यन्ते इति किमिह ते न उक्ता इत्याशङ्क्य तत्पूर्णतासंपत्त्यर्थमाह

ततोऽखिलाध्वसद्देवी-
चक्रगर्भां परापराम् ॥४०६ ॥
स्मरन्पूर्णाहुतिवशा-
त्पूरयेदग्निसंस्क्रियाः ।

पूरणे हेतुरखिलाध्वसद्देवीगर्भामिति ॥

एवं संस्कृतेऽग्नौ शिवत्वमापादयितुमाह

तथा मन्त्रेशयुक्सत्य-
संकल्पमहसा ज्वलन् ४०७
वह्निस्तच्छिवसंकल्प-
तादात्म्याच्छिवतात्मकः ।

तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण मन्त्रैरीशेन च युक्तस्य तदैक्यमापन्नस्य आचार्यस्य यः संकल्पितार्थसंपत्त्या सत्यः शिवो भवति एवमात्मा संकल्पः, तस्य महसा माहात्म्येन ज्वलन् यथायथमुत्कर्षासादनेन दीप्यन् वह्निस्तेन संकल्प्य-

मानेन शिवेन तादात्म्याच्छिवात्मकस्तद्धमैव भवेदित्यर्थः ॥

एतच्च अस्माभिर्गुरुपरम्परोपनतमभिहितमिति विवेचनयोग्यमित्याह

इत्येतत्संस्क्रियातत्त्वं
श्रीशंभुर्मे न्यरूपयत् ॥४०८॥
मयापि दर्शितं शुद्ध-
बुद्धयः प्रविविञ्चताम् ।

अत एव अत्र विप्रतिपन्ना दूरं निरस्ता इत्याह

तेनात्र ये चोदयन्ति
यथा बालस्य संस्क्रिया ॥४०९॥
वह्नौ वह्नेस्तथान्यत्रे-
त्यनवस्थैव संस्कृतेः ।
ते निरुत्थानविहता
नयेऽस्मिन्गुरुदर्शने ॥ ४१० ॥

अन्यत्रेति अन्यस्मिन् वह्नौ । अनवस्थेति अन्योऽपि हि वह्निः किमसंस्कृतः संस्कृतो वा ।

तत्र असंस्कृतत्वे अस्य होमायोग्यत्वम् । संस्कारोऽपि अस्य किं स्वत्र परत्र वा । स्वत्र चेत् प्रथममेव तथा अस्तु किं वह्न्यन्तरापेक्षणेन, परत्र तु पुनरेवं चिन्तायामपर्यवसानमेवेति । निरुत्थानविहता इति नहि अस्मिन्नये वह्न्यन्तरापेक्षा काचिदस्ति युज्यते वेति भावः ॥४१०॥

इदानीमनन्तरकरणीयमाह

जातेऽग्नौ संस्कृते शैवे
　　शब्दराशिं च मालिनीम् ।
पितरौ पूजयित्वा स्वं
　　शुद्धं धाम विसर्जयेत् ४११
शुद्धाग्नेर्भागमादाय
　　चर्वर्थं स्थापयेत्पृथक् ।

एवमपि दृढप्रतिपत्तिपवित्रीकृतान्प्रति बाह्यसंस्कारानिरपेक्षतया वह्निं संस्कर्तुं युक्त्यन्तरमाह

अथवाग्नेः शिखां वाम-
　　प्राणेनादाय हृज्जुषा ॥४१२॥

चिदग्निनैक्यमानीय
क्षिपेद्धृक्षेण संस्कृताम् ।

शिखामिति अर्थादसंस्कृताम् । आदायेति पूरकभङ्ग्या । क्षिपेदिति रेचकयुक्त्या । संस्कृतामिति हृज्जुषा चिदग्निना सामरस्यापत्तेः । यदुक्तं

'ज्वलितस्याथवा वह्नेश्चितिं वामेन वायुना ।
आकृष्य हृदि संकुम्भ्य दक्षिणेन पुनः क्षिपेत् ॥
पूर्णा च पूर्ववद्दद्याच्छिवाग्नेरपरो विधिः ।' (८।११७)

इति ॥

ननु एवमभिधाने कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्य आह

शिव इत्यभिमानेन
दृढेन हि विलोकनम् ॥४१३॥
सर्वस्य संस्क्रिया तत्त्वं
तत्तस्मै यद्यतोऽमलम् ।

अत्रैव शास्त्रान्तरपक्षमपि आह

नवाहुतीरथो दद्या-
न्नवात्मसहितेन तु ॥ ४१४ ॥

शिवाग्नये तारपूर्वं
स्वाहान्तं संस्क्रिया भवेत् ।
शिवचैतन्यसामान्य-
व्योपरूपेऽनले ततः ॥४१५॥
प्राग्वदाधारमाधेयं
देवीचक्रं च योजयेत् ।

तारः प्रणवः । तत इति एवं संस्कारानन्तरम् ॥

ननु अग्नावेव संस्कारहोमः स्रुवादिभिः कार्यः, तत् प्रथममेषामेव संस्कारः कस्मात् न कृत इत्याह

स्रुवं स्रुचं च संपश्ये-
दधोवक्त्रौ क्रमाद्गुरुः ॥ ४१६ ॥
शिवशक्तितयाभ्यर्च्यौ
तथेत्थं संस्क्रियानयोः ।

संपश्येदिति परदृष्ट्या । एतच्च प्रोक्षणादीनां चतुर्णामपि उपलक्षणं, ते हि सर्वकर्मसु साधारणा इत्युक्तम् । अधोमुखाविति स्रष्ट्युन्मुखता-

भिप्रायेण । इत्थमिति अधोवक्त्रतया संदर्शनादिक्रमेण । तदुक्तं

'...............स्थापयेत्तावधोमुखौ।' (स्व० २।२३१)

इति,

'...............स्रुक्शक्तिस्तु स्रुवः शिवः।'

इति ॥

ननु अनयोरन्यत्र बहुप्रकारं संस्कारजातमुक्तं, श्रीपूर्वशास्त्रे पुनस्तन्नामापि न स्पृष्टं येन निरीक्षणाभ्यर्चनमात्रमेव तत्संस्कारनिमित्तमिह उक्तमिति किमेतदित्याशङ्क्य आह

तत्त्वसंदर्शनान्नान्य-
त्संस्कारस्यास्ति जीवितम् ४१७
इति वक्तुं स्रुवादीशः
श्रीपूर्वे न समस्करोत् ।

इह स्रुक्स्रुवादीनां होमयोग्यत्वमाधातुं हि तत्र तत्र संस्कारजातमुक्तम् । तच्च एतावतैव सिद्धं किमनेन । अस्मद्दर्शने हि शिवतापत्तिरेव परमः संस्कारः। सच अर्घपात्रविप्रुट्प्रोक्षणादिनैव सिध्येदिति उक्तं प्राक् बहुशः। यदागमोऽपि

'कर्तव्या यस्य संशुद्धिरन्यस्याप्यत्र वस्तुनः ।
तस्यानेनैव मार्गेण प्रकर्तव्या विजानता ॥' (८।५१)

इति । एवमाज्यादावपि ज्ञेयम् । अतश्च अत्र शास्त्रान्तरादिह न किंचिदपि अपेक्षणीयमर्घपात्रविप्रुट्प्रोक्षणादिनैव संस्कारसिद्धेस्तदपेक्षाया एव अभावात् । अन्यथा हि सर्वमेव अपेक्षणीयमिति अपर्यवसितमेव अनुष्ठानं स्यात् । यदाहुः

'नच शास्त्रान्तरे कर्तुं युक्तं शास्त्रान्तरश्रुतम् ।
शास्त्रस्यान्यानपेक्षत्वात्पुंबुद्धिप्रभवं हि तत् ॥
सापेक्षत्वेऽप्यपेक्षैव मानं यावदपेक्षते ।
तावदेवान्यतः कार्यं नान्यत्स्यादनवस्थितेः ॥'

इति ॥

एवमग्निगमाधिवसानमभिधाय तर्पणमाह

ततस्तिलैर्मृगीं मध्या-
नामाङ्गुष्ठवशाद्गुरुः ॥ ४१८ ॥
कृत्वा मूलं तर्पयेत
शतेनाज्यस्रुवैस्तथा ।
अङ्गवक्त्रं षडंशेन
शेषांश्चापि दशांशतः ॥४१९॥

सहस्रादिकहोमोऽपि
तृप्त्यै वित्तानुसारतः ।

मृगीं कृत्वेति । यदुक्तम्

'अङ्गुष्ठाग्रसमासक्ते मध्यानामे महेश्वरि ।
तर्जनी च कनिष्ठा च प्रोच्छ्रिते विरले कृते ॥
मृगी नाम महामुद्रा.........................।'

इति । नच होमस्य शतिकत्वमेव नियम इत्याह सहस्रेत्यादि । अत एव तत्र तत्र

'.................वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।'

इति उक्तम् ॥

ननु यदि शतिकेनैव होमेन तर्पणं सिध्येत्, तत् किं वित्तक्षयकारिणा सहस्रादिकेनेत्याशङ्क्य आह

सति वित्तेऽपि लोभादि-
ग्रस्तो बाह्यप्रधानताम् ॥४२०॥
प्रथयंश्चिद्गुणीभावा-
च्छक्तिपातं न विन्दति ।

बाह्यप्रधानतां प्रथयन्निति बाह्ये धनादावाग्रहात् । यथोक्तं

'विभवे सति यो लोभान्न कुर्याद्विधिविस्तरम् ।
नासौ फलमवाप्नोति जातुचित्परमेश्वरि ॥'

इति ॥

ननु एतावतैव शक्तिपातं न विन्दति,—इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

उक्तं स्वच्छन्दतन्त्रे त-
द्दीक्षितोऽपि न मोक्षभाक् ४२१

इह तावत् कृतमकृतं न भवतीति अविवादः । तत् सलोभादेर्दीक्षायां कृतस्य कर्मणः किं फलं स्यादित्याशङ्कते

ननु यत्तस्य दीक्षायां
कृतं कर्मास्य किं फलम् ।

एतदेव प्रतिविधत्ते

तत्राहुर्गमशास्त्रज्ञा
वामाशक्तिमयास्तदा ॥४२२॥
मन्त्रा बध्नन्ति तं सम्य-
ग्भवकारामहागृहे ।

तदेति बाह्यप्रधानतायां चिद्गुणीभावे सतीत्यर्थः ॥

ननु यदि एषां वामा शक्तिरेवं फलदायिनी, तदुदितापि ज्येष्ठा शक्तिः किं व्यर्थैव स्यादित्याशङ्क्य आह

या त्वनुग्राहिका शक्ति-
स्तेषां सा गुरुदीपिता ४२३
शोधयेत स्वशास्त्रस्थ-
निष्कामोल्लङ्घनक्रियाम् ।

या पुनस्तेषां वृत्तदीक्षाणामनुग्राहिका शक्तिः, सा गुरुणा कर्मयोगज्ञानैरुत्तेजिता सती स्वत्र दीक्षाद्यनुष्ठाननिमित्तमात्मीयतां प्रापिते शास्त्रे स्थितस्य विधिनिषेधात्मनः समयस्य निष्काममनिच्छापूर्वं क्रियमाणमुल्लङ्घनं शोधयेत, तथात्वेऽपि

'तस्मादकृतविघातात्कंचित्कालं पिशाचवरराजः ।
भूत्वा विमलात्मासौ व्रजति च समतां परेशेन ॥'

इत्यादिदृशा स्वरूपाभिव्यक्तिपर्यवसानैव स्यात् बाह्यप्रधानतया चिद्गुणीभावेन, वामाशक्त्यधिष्ठाने तु मूलत एव स्वरूपस्य तिरोहितत्वात् न किंचिदपि कुर्यादिति युक्तमुक्तं

'...लोभादिग्रस्तः शक्तिपातं न विन्दति ।' (४२१)

इति । उक्तं च प्राक्

'स हि भेदैकवृत्तित्वं शिवज्ञाने श्रुतेऽप्यलम् ।
नोज्झतीति दृढं वामाधिष्ठितस्तत्पशूत्तमः ॥
शिवेनैव तिरोभाव्य स्थापितो नियतेर्बलात् ।
कथंकारं पतिपदं प्रयातु परतान्त्रितः ॥' (१३।३१६)

इति ॥

एवं होमान्ते तत्पूर्णतासंपत्तये पूर्णाहुतिर्दातव्या,--इति तत्प्रयोगमाह

तत ऊर्ध्वाधरन्यासा-
दन्योन्यौन्मुख्यसुन्दरम् ४२४
स्रुक्स्रुवं शिवशक्त्यात्मा-
दायाज्यामृतपूरितम् ।
समचित्तप्राणतनु-
रैकात्म्यविधियोगतः ॥४२५॥
वामं स्रुग्दण्डगं हस्तं
दक्षिणं सोपयामकम् ।
कण्ठाधोगं विनिक्षिप्य
दृढमापीड्य यत्नवान् ॥४२६॥

अधः कुर्यात्स्रुचं प्राण-
मूर्ध्वोर्ध्वं संनियोजयन् ।
यावद्विषट्कपर्यन्ते
बोधाग्नौ चन्द्रचक्रतः ॥४२७॥
स्रुगग्रात्परमं ह्लादि
पतेदमृतमुत्तमम् ।
तावद्वह्नौ मन्त्रमुखे
वौषडन्तां हुतिं क्षिपेत् ४२८

ऊर्ध्वाधरन्यासादिति शिवशक्त्यात्मेति च यथायोगं, तेन स्रुगूर्ध्वं स्रुवः । यदुक्तं

'नाभिस्थाने स्रुचो मूलमुत्तानाग्रमुखं समम् ।
स्रुच्युपरि स्रुवं देवि कृत्वा चैवमधोमुखम् ॥'

इति । अत एव शक्तिशिवात्मकत्वादनयोरन्योन्यौन्मुख्यमुचितं येन प्रेक्षितफलसंपत्तिः। अत एव अन्योन्यौन्मुख्येन परस्परस्वरूपानुप्रवेशात् स्रुगेकगामित्वेऽपि अविशेषेण उक्तमाज्यामृतपूरितमिति। एवमेवंविधं स्रुक्स्रुवमादाय पराद्वयानुसन्धानादैकध्यापन्नदेहप्राणबुद्ध्यादिराचा-

र्यः स्रुग्वदुत्तानं वामं हस्तं स्रुचो दण्डमूलगं दक्षिणं च सोपयामं स्रुववदधोमुखं स्रुवस्यैव कण्ठादधो वेदिकाकारमग्रपीठं गतं तत्प्रान्तश्लिष्टं कृत्वा एवंसंनिवेशाभ्यां हस्ताभ्यां दृढमापीडय यत्नवान् सावधानः प्राणं हृदयादारभ्य ऊर्ध्वोर्ध्वं सम्यक् तत्तत्पदोल्लङ्घनक्रमेण नियोजयन्नाज्यधारापातमनुसन्धाय स्रुचं शनैः शनैरधः कुर्यात् यावत् द्वादशान्तावस्थिते विश्वप्लोषकारिणि बोधाग्नौ चेतनालक्षणायाः स्रुचः परां काष्ठामधितिष्ठतश्चक्राकारतया परमं ह्लादि अत एव उत्तमममृतं पतेत् बोधाग्न्युपोद्बोधकतया प्रसरेत्, तावत् तदेकमयतानुसन्धानेन सर्वमन्त्राणां तत्तद्द्रव्यकवलीकारकरणतया मुखे बाह्ये वह्नौ तृप्त्याधायकतया वौषडन्तां हुतिं क्षिपेत् पूर्णाहुतिं दद्यादित्यर्थः । उपयाम ऊर्ध्वग्रन्थिज्ञानखङ्गतया प्रतीतो वेण्याकारो दार्भः संनिवेशः । यदाहुः

'दर्भाणां तालमानेन कृता षट्त्रिंशता दलैः ।
सप्तजप्ता शिवास्त्रेण वेणी बोधासिरुत्तमः ॥'

इति ॥ ४२८ ॥

ननु एवमभिसन्धाने क इव अभिप्राय इत्याशङ्क्य आह

य ऊर्ध्वे किल संबोधः
कुण्डे स प्रतिबिम्बितः ।
वह्निः प्राणः स्रुक्स्रुवौ च
स्नेहः संकल्पचिद्रसः ॥४२९॥
इत्थं ज्ञात्वादितः कुण्ड-
स्रुक्स्रुवाज्यमनून्भृशम् ।
द्वादशान्तविबोधाग्नौ
रुद्ध्वा पूर्णाहुतिं क्षिपेत् ४३०

यः किल ऊर्ध्वे स्थितः संबोधः, सोऽर्थादधः कुण्डे प्रतिबिम्बितो वह्निः, यश्च एवंविधः प्राणस्तौ स्रुक्स्रुवौ, यश्च एवं भेदपरामर्शात्मा चिद्रसः, स स्नेह इत्यनुसन्धाय प्रथमं कुण्डादीन् द्वादशान्तविबोधाग्नौ भृशं रुद्ध्वा बिम्बप्राये तत्र तत्र आरोहक्रमेण सामरस्यं प्रापय्य पूर्णाहुतिं क्षिपेत् यथा प्रतिबिम्बप्रायाणां बाह्यानामेषामधोऽध एव अवस्थितिः स्यात् ॥४३०॥

ननु बिम्बस्य ऊर्ध्वोर्ध्वमवस्थाने प्रतिबिम्बस्य अधोऽधः स्थितिर्भवेदिति कोऽयं नय इत्याशङ्कां गर्भीकृत्य दृष्टान्तयति

यथा यथा हि गगन-
मुत्पतेत्कलहंसकः ।
जले बिम्बं ब्रुडत्यस्य
तथेत्यत्राप्ययं विधिः ॥४३१॥

बिम्बमिति प्रतिबिम्बरूपम् ॥ ४३१ ॥

एवमनुसन्धाने प्रकारान्तरमाह

स्वाभाविकं स्थिरं चैव
द्रवं दीप्तं चलं नभः ।
माया बिन्दुस्तथैवात्मा
नादः शक्तिः शिवस्तथा ४३२
इत्थं व्याप्यव्यापकतो
विभेद्याभ्यन्तरान्तरम् ।
तदधःस्थानि पृथ्व्यादि-
मूलान्तानि तथा पुमान् ४३३

अविद्यारागनियति-
कालमायाकलास्तथा ।
अणुर्विद्या तदीशेशौ
सादाख्यं शक्तिकुण्डली ४३४
व्यापिनी समनोन्मन्यं
ततोऽनामनि योजयेत् ।
रेचकस्थो मध्यनाडी-
सन्धिविद्गुरुरित्यदः ॥४३५॥
प्रोक्तं त्रैशिरसे तन्त्रे
परयोजनवर्णने ।

इह खलु पारमेश्वरी स्वरूपगोपनाकारा मायाख्या शक्तिर्व्यापकत्वात् ज्ञत्वकर्तृत्वाद्यात्मकं स्वाभाविकं रूपं व्याप्य आच्छाद्य आस्ते इति एतत्संकोचितः सकलादिरात्मा व्यापकत्वात् स्थिरं पार्थिवं रूपमित्थं वक्ष्यमाणेन क्रमेण व्याप्ता आस्ते। बिन्दुश्च आप्यायकत्वात् द्रवमाप्यं, नादश्च दीप्तमाग्नेयं, स्पर्शप्रधाना शक्तिश्च

चलं वायवीयं, निरावरणत्वाच्छिवश्च नाभस-
मिति । एतत्

'पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
पञ्चैतानि तु तत्त्वानि यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥'

इत्यादिदृशा पृथिव्यादिशक्तिपर्यन्तपञ्चत्रिंशत्त-
त्त्वगर्भीकारेण मध्यनाडीसन्धिवित् तन्मर्मज्ञः,
अत एव ऊर्ध्वरेचकस्थो गुरुः

'............षट्त्यागात्सप्तमे लयः ।' (स्व० ४।२६७)

इति भङ्ग्या तत्तत्पदोल्लङ्घनेन आभ्यन्तरादा-
भ्यन्तरमूर्ध्वमूर्ध्वं विभेद्य अनन्तरमनामानि
अनाख्ये द्वादशान्तावस्थिते परमशिवे सम-
नन्तरोक्तयुक्त्या योजयेदिति । एवं श्रीत्रिशिरो-
भैरवे योजनिकाप्रकरणे विभज्य उक्तम् ॥

एवमेतत् प्रसंगादभिधाय चरुसंसिद्धिं वक्तु-
माह

ततः प्राक्स्थापितान्यस्त-
मन्त्रसंस्कृतवह्निना ॥४३६॥
चरुः साध्योऽथवा शिष्यै-
र्होमेन समकालकः ।

चरौ च वीरद्रव्याणि
लौकिकान्यथवेच्छया ॥४३७॥
चरुसिद्धौ समस्ताश्च
क्रिया हृन्मन्त्रयोगतः ।
ततश्चरुं समादाय
गुरुराज्येन पूरिताम् ॥४३८॥
स्रुचं स्रुवं वा कृत्वैव
भुक्तिमुक्त्यनुसारतः ।
देवानामथ शक्तीनां
यन्त्राणां तु त्रयं त्रयम् ॥४३९॥
सप्तमं मातृसद्भावं
क्रमादेकैकशः पठन् ।
स्वा इत्यमृतवर्णेन
वह्नौ हुत्वाज्यशेषकम् ॥४४०॥
चरौ हेत्यग्निरूपेण
जुहुयात्तत्पुनः पुनः ।

तत इति तर्पणानन्तरम् । अन्यस्तमन्त्रेति, यदुक्तं

'आप्याश्चरुपुरोडाशाः पञ्चसंस्कारसंस्कृते ।
अनाहृतशिवे वह्नौ होमस्त्वावाहिते शिवः ॥'

इति । अतश्च शुद्धाग्नेरिति तत्र उक्तम् । साध्य इति स्वयमाचार्येण । होमेन समकालक इति शिष्याणां होमादावव्यग्रत्वात् । वीरद्रव्याणि सारादिरूपाणि । लौकिकानि क्षीरतण्डुलादि-रूपाणि । इच्छयेति वीराणामवीराणां वा । समस्ताः क्रिया इति स्थाल्यादिग्रहणतदभि-मन्त्रणदर्वीविघट्टनाद्याः। अमृतवर्णेनेति सवयो-राप्यायकारित्वात् । अग्निरूपेणेति हस्य शिवा-भिधायितया प्रमातृरूपत्वात् । पुनः पुनरिति इत्थं प्रत्याहुति प्रयोगः कार्य इत्यर्थः । एवं हि अग्नौ स्वा इति सोमभागः सोमात्मनि चरौ, हा इति अग्निभागश्च न्यस्तो भवेत् येन उभय-मपि अग्नीषोमात्मकं संपद्यते इति । यच्छ्रुतिः

'यो ह वै तद्धविरग्नीषोमाभ्यां जुहोति तस्यैतदमृतीभवति ।'

इति ॥

अत एव आह

भोज्यभोजकचर्वंश्यो-
रित्थमेकानुसन्धितः ॥४४१॥
स्वाहाप्रत्यवमर्शात्स्या-
त्समन्त्रादद्वयं परम् ।

परमद्वयमिति अग्नीषोमैकात्म्यापत्तेः ॥

ननु एवं भोज्यभोजकयोः साम्यमेव उक्तं स्यादिति किमेतदित्याशङ्क्य आह

एष संपातसंस्कार-
श्चरोर्भोक्त्रा ह्यधिष्ठितः ४४२
भोग्यस्य परमं सारं
भोग्यं नर्नर्ति यत्नतः ।

परमं सारमिति भोग्यस्य भोक्तरि विश्रामात्, अत एव नर्नर्ति क्षोभात्मना परिस्फुरतीति उक्तम् ॥

संपातशब्दस्य अन्वर्थतां दर्शयति

सममेकानुसन्धाना-
त्पाततो भोक्तृभोग्ययोः ४४३

अन्योऽन्यत्र च संपाता-
त्संगमाच्चेत्थमुच्यते ।

अत्र तुल्यकालार्थत्वं च अवयवार्थः, संगमार्थत्वं तु समुदायार्थः ॥

एवं संस्कृतं चरुं षोढा विभजति

स्थण्डिले कुम्भकर्कर्यो-
र्भागं भागं निवेदयेत् ॥४४४॥
भागेनाग्नौ मन्त्रतृप्ति-
र्हूयं शिष्यात्मनोरथ ।
इत्थं विहितकर्तव्यो
विज्ञाप्येशं तदीरितः ॥४४५॥
शक्तिपातक्रमाच्छिष्या-
न्संस्कर्तुं निःसरेद्बहिः ।
तत्रैषां पञ्चगव्यं च
चरुं दशनमार्जनम् ॥४४६॥
तस्य पातः शुभः प्राची-
सौम्यैशाप्योर्ध्वदिग्गतः ।

अशुभोऽन्यत्र तत्रास्त्र-
होमोऽप्यष्टशतं भवेत् ४४७
नेत्रमान्त्रितसद्वस्त्र-
बद्धनेत्राननचञ्चलान् ।
अनन्यहृदयीभूता-
न्बलादित्थं निरोधतः ॥४४८॥
मुक्तारत्नादिकुसुम-
संपूर्णाञ्जलिकान्गुरुः ।
प्रवेश्य स्थण्डिलोपान्त
उपवेश्यैव जानुभिः ॥ ४४९ ॥
प्रक्षेपयेदञ्जलिं तं
तैः शिष्यैर्भावितात्मभिः ।
अञ्जलि पुनरापूर्य
तेषां लाघवतः पटम् ॥४५०॥
दृशोर्निवारयेत्सोऽपि
शिष्यो झटिति पश्यति

उक्तं च

'हृदयेन चरोः सिद्धिर्याज्ञिकैः क्षीरतण्डुलैः ।
संपातं सप्तभिर्मन्त्रैस्ततः षड्भागभाजितम् ॥
शिवाग्निगुरुशिष्याणां वार्धानीकुम्भयोः समम् ।'(८।१२२)

इति । विज्ञाप्येति

'गुरुत्वेन त्वयैवाहमाज्ञप्तः परमेश्वर ।
अनुग्राह्यास्त्वया शिष्याः शिवशक्तिप्रचोदिताः ॥
तदेते तद्विधाः प्राप्तास्त्वमेषां कुर्वनुग्रहम् ।
मदीयां तनुमाविश्य येनाहं त्वत्समो भवे ॥(९।३८)

इति । तदीरित इति कुरु एवमिति प्रोक्त इति । तत्रेति बहिः, दद्यादिति शेषः । तस्येति दशनमार्जनस्य । तत्रेति अशुभे । तदुक्तम्

'ऊर्ध्वाननं यदा तिष्ठेद्राज्यं मोक्षमवाप्नुयात् ।
अधोमुखे तु मरणं हृदयेन शतं हुनेत् ॥
पूर्वस्यां योगसंसिद्धिराग्नेय्यां व्याधिमादिशेत् ।
याम्यायां मरणं विद्यान्नैर्ऋत्यां कलहो भवेत् ॥
वारुण्यां धनसंपुष्टिर्वायव्योच्चाटनं भवेत् ।
सौम्यायां सिद्धिमाप्नोति मोक्षमीशानगोचरे ॥'

इति । अनेन च दन्तसंस्कार उक्तः । तैरिति एवं प्रवेशितैः प्रयोज्यकर्तृभिः । लाघवत इति यथा अस्य झटित्येव स्थण्डिलदर्शनं भवेदिति भावः ॥

एवमस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

झटित्यालोकिते मान्त्र-
प्रभावोल्लासिते स्थले ॥४५१॥
तदावेशवशाच्छिष्य-
स्तन्मयत्वं प्रपद्यते ।

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन हृदयङ्गमयति

यथा हि रक्तहृदय-
स्तांस्तान्कान्तागुणान्स्वयम् ॥
पश्यत्येवं शक्तिपात-
संस्कृतो मन्त्रसन्निधिम् ।

स्वयमिति, नतु उपायान्तरापेक्षणेन, तथात्वे हि झटित्येव तद्दर्शनमस्य न स्यात् ॥

ननु लावण्यादयः कान्तागुणा दृश्या इतिताननुरक्तहृदयः पश्यतां नाम, मन्त्राः पुनरदृश्यत्वात् संनिहितत्वेऽपि कथमर्वाग्दृशां चक्षुरादीन्द्रियगोचरतामासादयेयुरित्याशङ्क्य आह

चक्षुरादीन्द्रियाणां हि
सहकारिणि तादृशे ॥४५३॥

सत्यत्यन्तमदृष्टे प्रा-
गपि जायेत योग्यता ।

चक्षुरादीन्द्रियाणां हि तादृशे शक्तिपातलक्षणे सहकारिणि सति प्रागत्यन्तमदृष्टेऽपि अनुभवसंस्काराभावाद्विकल्पस्य ज्ञानस्य अविषयेऽपि मन्त्रादौ दृशिक्रियाकरणायां योग्यता जायेत तथा संभावनीयमित्यर्थः ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

कृतप्रज्ञा हि विन्यस्त-
मन्त्रं देहं जलं स्थलम् ॥४५४॥
प्रतिमादि च पश्यन्तो
विदुः संनिध्यसंनिधी ।

एवं स्वसंवेदनमपि अपह्नुवानान्प्रति आह

न्यस्तमन्त्रांशुसुभगा-
त्किंचिद्भूतादिमुद्रिताः ॥४५५॥
त्रस्यन्तीवेति तत्तच्चि-
दक्षैस्तत्सहकारिभिः ।

लोके हि मन्त्रन्यासाविष्कृततेजःसौभाग्यादाचार्यादेर्भूतादिमुद्रिता जन्तवस्त्रस्यन्त इव दृश्यन्ते इति। एवं तेन शक्तिपातादिना सहकृतैरिन्द्रियैस्तस्य तस्य संनिधानासंनिधानादेश्चित् चेतनवदेवं भवेदित्यर्थः। इयता च मन्त्रावेशलक्षणः पार्यन्तिकसंस्कार उक्तः॥

इदानीं शिवहस्तविधिमभिधत्ते

ततः स दक्षिणे हस्ते
दीप्तं सर्वाध्वपूरितम् ॥४५६॥
मन्त्रचक्रं यजेद्वाम-
पाणिना पाशदाहकम्।
तं शिष्यस्य करं मूर्ध्नि
देहन्यस्ताध्वसंततेः ॥४५७॥
न्यस्येत्क्रमेण सर्वाङ्गं
तेनैवास्य च संस्पृशेत्।

ननु एतत्प्रकृते श्रीपूर्वशास्त्रे न उक्तमिति कुत आनीतमित्याशङ्क्य आह

उक्तं दीक्षोत्तरे चैत-
ज्ज्वालासंपातशोभिना ॥४५८॥
दत्तेन शिवहस्तेन
समयी स विधीयते ।
सायुज्यमीश्वरे तत्त्वे
जीवतोऽधीतियोग्यता ४५९

ज्वालासंपातेति मन्त्रतेजःसांनिध्यात् । यदुक्तं

'शिवहस्ते विभुं ध्यात्वा मन्त्रग्रामं सुजाज्वलम् ।' (स्व० ३।१४२)

इति । ईश्वरे इति विद्यातत्त्वोर्ध्ववर्तिनि, नतु पृथ्वीतत्त्वाधःस्थिते कालाग्निरुद्रे तथाश्रुतेरदर्शनात् । अत्र च उद्द्योतकृदेव कृतश्रम इति किमिह तेन उक्तेन तत एव अवधार्यम् । अधीतिरध्ययनम् । तदुक्तं

'समयी संस्कृतो ह्येवं वाचनेऽस्यार्हता भवेत् ।
श्रवणेऽध्ययने होमे पूजनादौ तथैवच ॥
चर्याध्यानविशुद्धात्मा लभते पदमैश्वरम् ।' (स्व० ४।७९)

इति ॥ २५९ ॥

न केवलमेतदत्रैव उक्तं, यावदन्यत्रापीत्याह

श्रीदेव्यायामले तूक्त-
मष्टारान्तस्त्रिशूलके ।
चक्रे भैरवसन्नाभा-
वघोराद्यष्टकारके ॥ ४६० ॥
बाह्यापरे परानेमौ
मध्यशूलपरापरे ।
ज्वालाकुलेऽरुणे भ्राम्य-
न्मातृप्रणवभीषणे ॥ ४६१ ॥
चिन्तिते तु बहिर्हस्ते
संदृष्टे समयी भवेत् ।
पाशस्तोभाद्यस्तु सद्य
उच्चिक्रमिषुरस्य तम् ॥४६२॥
प्राणैर्वियोजकं मूर्ध्नि
क्षिपेत्संपूज्य तद्बहिः ।
अनेन शिवहस्तेन
समयी भवति स्फुटम् ॥४६३॥

इह अघोराद्यष्टकाधिष्ठितारकस्य प्रत्यरं सर्वतः परिभ्रमत्फेंकाराविकरालस्य भैरवत्रयभूषितनाभेरराबाह्यनेमिलक्षणस्थानद्वयप्रतिबिम्बितापरापरादेवीकस्य सिन्दूरारुणस्य अत एव ज्वालाकुलस्य अष्टारस्य चक्रस्य अन्तर्मध्यशृङ्गावस्थितपरापरे त्रिशूले चिन्तिते बहिरन्तरेवंविधे हस्ते सम्यक् परश्रेयःप्रधानतया दृष्टे पाशस्तोभात्समयी भवेत् तावतैव अस्य समयदीक्षा सिध्येदित्यर्थः । न केवलमनेन समयदीक्षैव भवेत्, यावत् निर्वाणदीक्षापीत्याह यस्त्वित्यादि यः पुनरुत्क्रान्तुमिच्छुस्तं बहिः प्राणोचिते क्षेत्रादौ संपूज्य अस्य तमेव शिवहस्तं प्राणैर्वियोजकं मूर्ध्नि क्षिपेत् तत्संस्पर्शादेव अस्य सद्योनिर्वाणदीक्षा भवेदित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'अष्टारं चक्रमालिख्य नाभिनेमिसमन्वितम् ।
अरकैश्चान्तरालैश्च त्रिशूलोपरिलाञ्छितम् ॥'

इति उपक्रम्य

'.......................नाभिस्थं भैरवं न्यसेत्'।

इति,

'अघोराद्यष्टकं पूज्यं ........................ ।'

इति,

'अराष्टकस्थितास्तास्तु ...................... ।'

इति,

'सिन्दूरारुणसंकाशा शूलस्था तु परापरा ।
अपरा तु परा देवी बाह्यनेमिसमाश्रिता ।'

इति,

'चक्रभैरवमध्यस्थं भ्रमणमरुणप्रभम् ।'

इति,

'करे ध्यात्वा महाचक्रं ज्वालामालासमाकुलम् ।
वामपादं न्यसेत्तत्र शूलदण्डे समन्ततः ।
अरकेषु च सर्वत्र युक्तं दक्षिणजानुना ।'

इति,

'दर्शनात्स्तोभमायाति स्पर्शनान्म्रियते ध्रुवम् ।'

इति च ॥ ४६३ ॥

ननु एवं समयित्वेन अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तस्यैव भाविविधिव-
तत्त्वपाशवियोजने ।
पुत्रकत्वं स च परे
तत्त्वे योज्यस्तु दैशिकैः ४६४

स एव मन्त्रजातिज्ञो
जपहोमादितत्त्ववित् ।
निर्वाणकलशेनादौ
तत ईश्वरसंज्ञिना ॥ ४६५ ॥
अभिषिक्तः साधकः स्या-
द्भोगान्तेऽस्य परे लयः ।

भावीति षोडशाह्निकादौ । स इति पुत्रकः । स एवेति संमयी । भाविविधिवत् तत्त्वपाशवियोजने कृते सतीति अत्रापि संबन्धनीयम्, एवमुत्तरत्रापि । जातीति नमःस्वाहादीनाम् । निर्वाणेति निर्वाणदायी अत्र शिव उच्यते । साधकस्य हि शिवे योजनिकायां कृतायामपि सदाशिवपदे भोगार्थमवस्थानम्, अत एव आह भोगान्तेऽस्य परे लय इति ॥

एतैर्गुणैः समायुक्तो
दीक्षितः शिवशासने ॥४६६॥
चतुष्पात्संहिताभिज्ञ-
स्तन्त्राष्टादशतत्परः ।

दशतन्त्रातिमार्गज्ञ

आचार्यः स विधीयते ४६७

पृथिवीमादितः कृत्वा

निर्वाणान्तेऽस्य योजनाम् ।

अभिषेकविधौ कुर्या-

दाचार्यस्य गुरूत्तमः ॥४६८॥

एतैरिति मन्त्रतन्त्रज्ञत्वाद्यैः। निर्वाणान्ते इति परमशिवपदे, अधिकारार्थं पुनरपरशिवे शिवे अस्य अवस्थानम् । यदुक्तम्

'अधिकारार्थमाचार्ये परापरपदे स्थितिः ।
शिवत्वे साधकानां तु विद्यादीक्षां सदाशिवे ॥
पुत्रके परमे तत्त्वे समयिन्यैश्वरे तथा ।'

इति ॥ ४६८ ॥

ननु एवमभिहिते समयिनः किमुक्तं स्यादित्याशङ्क्य आह

एतैर्वाक्यैरिदं चोक्तं

समयी राजपुत्रवत् ।

सर्वत्रैवाधिकारी स्या-

त्पुत्रकादिपदत्रये ॥ ४६९ ॥

राजपुत्रो हि यथा राज्यादावधिकृतस्तथा अयमपि पुत्रकादौ समयी । समायिदीक्षापूर्वकमेव सर्वा दीक्षा उक्ताः ॥ ४६९ ॥

पुत्रकाचार्ययोरविशेषेऽपि परतत्त्वयोजनिका कथंचिद्भेदमभिधत्ते

पुत्रको दैशिकत्वे तु
तुल्ययोजनिको भवेत् ।
अधिकारी स न पुनः
साधने भिन्नयोजने ॥ ४७० ॥

स इति पुत्रकः । साधने इति दीक्षाप्रतिष्ठादौ यदर्थमेव आचार्यस्य परापरपदे स्थितिरभिहितेत्याह भिन्नयोजने इति ॥ ४७० ॥

ननु समयिनोऽपि पूर्वभाविनी लिङ्गोद्धारदीक्षा संभवति, तत् समयी राजपुत्रवदित्येव कस्मादिह उक्तमित्याशङ्क्य आह

एतत्तन्त्रे समय्यादि-
क्रमादाप्तोत्तरक्रियः ।
आचार्यो न पुनर्बौद्ध-
वैष्णवादिः कदाचन ॥४७१॥

एवं प्रसङ्गान्निर्णीतं
प्रकृतं तु निरूप्यते ।
शिवहस्तविधिं कृत्वा
तेन संप्लुष्टपाशकम् ॥४७२॥

शिष्यं विधाय विश्रान्ति-
पर्यन्तं ध्यानयोगतः ।
ततः कुम्भेऽस्त्रकलशे
वह्नौ स्वात्मनि तं शिशुम् ४७३

प्रणामं कारयेत्पश्चा-
द्भूतमातृबलिं क्षिपेत् ।

आचार्य इति उपलक्षणम्, तेन साधकोऽपि । यद्वक्ष्यति

'प्राग्लिङ्गिनां मोक्षदीक्षा साधिकारविवर्जिता ।
साधकाचार्यतामार्गे न योग्यास्ते पुनर्भुवः ॥' (२२।२९)

इति । अत एव अनन्तरमेव उक्तं

'........दीक्षितः शिवशासने ।' (४६७)

इति । तेनेति शिवहस्तेन ॥



इदानीं शय्यां कल्पयितुमाह

ततः शंकरमभ्यर्च्य
शय्यामस्त्राभिमन्त्रिताम् ४७४
कृत्वास्यां शिष्यमारोप्य
न्यस्तमन्त्रं विधाय च ।
शिष्यहृच्चक्रविश्रान्तिं
कृत्वा तद्द्वादशान्तगः ॥४७५॥
भवेत्क्षीणकलाजालः
स्वरद्वादशकोदयात् ।
ततः प्रवेशप्रोचित-
कलाषोडशकोज्ज्वलः ॥४७६॥
संपूर्णस्वात्मचिच्चन्द्रो
विश्राम्येद्धृदये शिशोः ।
स्वयं व्युत्थानपर्यन्तं
द्वादशान्तं ततो व्रजेत् ॥४७७॥
पुनर्विशेच्च हृच्चक्र-
मित्थं निद्राविधिक्रमः ।

स्वरद्वादशकं सूर्यकलारूपम् । इत्थमिति

शिष्यात्मनोरेवं प्राणप्रवेशनिर्गमलक्षणेन उक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥

ननु एवं सति किं स्यादित्याशङ्क्य आह

आयातनिद्रः शिष्योऽसौ
निर्मलौ शशिभास्करौ ॥४७८॥
हृच्चक्रे प्रतिसंधत्ते
बलात्पूर्णकृशात्मकौ ।

ननु अतोऽपि किं स्यादित्याशङ्क्य आह

हठनिर्मलचन्द्रार्क-
प्रकाशः सत्यमीक्षते ॥४७९॥
स्वप्नं भाविशुभान्यत्व-
स्फुटीभावनकोविदम् ।

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

उक्तं च पूर्णां च कृशां
ध्यात्वा द्वादशगोचरे ॥४८०॥
प्रविश्य हृदये ध्याये
त्सुप्तः स्वाच्छन्द्यमाप्नुयात् ।

आयातनिद्रे च शिशौ
गुरुरभ्यर्च्य शङ्करम् ॥४८१॥
चरुं भुञ्जीत ससखा
ततोऽद्याद्दन्तधावनम् ।
स्वप्याच्च मन्त्ररश्मीद्ध-
हृच्चक्रार्पितमानसः ॥ ४८२ ॥
प्रातर्गुरुः कृताशेष-
नित्योऽभ्यर्चितशंकरः ।
शिष्यात्मनोः स्वप्नदृष्टा-
वर्थौ वित्ते बलाबलात् ॥४८३॥
स्वदृष्टं बलवन्नान्य-
त्संबोधोद्रेकयोगतः ।
बोधसाम्ये पुनः स्वप्न-
साम्यं स्याद्गुरुशिष्ययोः ४८४
देवाग्निगुरुतत्पूजा-
कारणोपस्करादिकम् ।

हृद्या स्त्री मद्यपानं चा-
प्यामममांसस्य भक्षणम् ४८५
रक्तपानं शिरश्छेदो
रक्तविण्मूत्रलेपनम् ।
पर्वताश्वगजप्राय-
हृद्ययुग्याधिरोहणम् ॥४८६॥
यत्प्रीत्यै स्यादपि प्राय-
स्तत्तच्छुभमुदाहृतम् ।
तं ख्यापयेत्तुष्टिवृद्धौ
ह्लादो हि परमं फलम् ४८७॥
अतोऽन्यदशुभं तत्र
होमोऽष्टशतकोऽस्त्रतः ।
अशुभं नाशुभमिति
शिष्येभ्यो कथयेद्गुरुः ४८८
रूढां हि शङ्कां विच्छेत्तु
यत्नः संघटते महान् ।

येषां तु शङ्काविलय-
स्तेषां स्वप्नवशोत्थितम् ४८९
शुभाशुभं न किंचित्स्यात्

उक्तमिति श्रीविज्ञानभैरवे । तत्र च पीनां च दुर्बलां चैवेति पाठः । चरुमिति प्रागात्मनः कृते परिस्थापितम् । विन्ते इति विचारयतीत्यर्थः । अनेन च स्वप्नस्य विचारणमुपक्रान्तम् । अन्यदिति शिष्यदृष्टम् । स्वप्नसाम्यमिति, नतु बलाबलत्वम् । प्राय इति नहि शिरश्छेदादेः प्रीतिकारित्वमस्तीति भावः । तमिति शुभं स्वप्नम् । अत इति उक्तात्स्वप्नात् । अन्यदिति विपरीतं पक्कमांसाशनादि । यदुक्तम्

'एतदेवान्यथाभूतं दुःस्वप्न इति कीर्त्यते ।
पक्कमांसाशनाभ्यंगगर्तादिपतनादिकम् ॥'

इति । अस्रत इति अस्रेण । अशुभाकथने द्वितीयार्धं हेतुः । तेषामिति विलीनशङ्कानाम्, नहि निर्विकल्पस्य शुभाशुभविभाग एव भवेदिति भावः ॥

त्रैगुण्यात्मकत्वाच्च एते स्वप्नेऽपि वैचित्र्यभाजो भवन्ति,—इत्याह

स्युश्चेत्थं चित्रतावशात्।
स्फुटं पश्यति सत्त्वात्मा
राजसो लिङ्गमात्रतः ॥४९०॥
न किंचित्तामसस्तस्य
सुखदुःखाच्छुभाशुभम्।

ननु इह तामसः किंचिदपि न पश्येत्, तत् कुतोऽस्य शुभाशुभनिश्चय इत्याशङ्क्य उक्तं तस्य सुखदुःखाच्छुभाशुभमिति ॥

ननु इह तामसस्य दीक्षाकर्मणि अधिकार एव कुतस्त्य इत्याशङ्कां प्रदर्श्य निराकरोति

नन्वत्र तामसो नाम
कथं योग्यो विधौ भवेत् ४९१
मैव मा विग्रहं कश्चि-
त्क्वचित्कस्यापि वै गुणः।

वैशब्दोऽत्रधारणे, सच सर्वत्र संबन्धनीयः। गुण इति अर्थादुद्रिक्तः ॥

एतदेव दर्शयति

सर्वसात्त्विकचेष्टोऽपि
भोजने यदि तामसः ॥४९२॥
किं ततः सोऽधमः किंवा-
प्युत्कृष्टस्तद्विपर्ययः ।

तत इति भोजनमात्रे तामसत्वात् । तद्विपर्यय इति सर्वत्र तामसत्वे, भोजनमात्रे एव सात्त्विक इति ॥

एतदेव प्रकृते योजयति

आयातशक्तिपातोऽपि
दीक्षितोऽपि गुणस्थितेः ४९३
विचित्रात्मा भवेदेव
मुख्ये त्वर्थे समाहितः ।

गुणस्थितेरिति प्राकृतस्य देहस्य कंचित्कालमवस्थानात् । मुख्ये इति दीक्षालक्षणे ॥

इदानीं सामयं कर्म अभिधातुमाह

ततो गुरुः शिशोर्मन्त्र-
पूर्वकं देवतार्चनम् ॥ ४९४ ॥

देशयेत्स च तत्कुर्या-
त्संस्कुर्यात्तं ततो गुरुः ।
हृदादिचक्रषट्कस्था-
न्ब्रह्मादीन् षट् समाहितः ४९५
स्पृशेच्छिशोः प्राणवृत्त्या
प्रत्येकं चाष्ट संस्क्रियाः ।
हृदयादिद्विषट्कान्तं
बोधस्पर्शपवित्रितः ॥ ४९६ ॥

तत इति देवार्चनोपदेशाद्यनन्तरम् । तदेव आह हृदादीत्यादि, हृदादीनि चक्राणि हृदयकण्ठतालुभ्रूमध्यललाटब्रह्मरन्ध्रलक्षणानि षट् । प्रत्येकमिति एवं हि अष्टानां षड्भिर्गुणनादष्टचत्वारिंशत् संस्कारा भवन्तीत्यर्थः । बोधस्पर्शपवित्रित इति

'..................षट्त्यागात्सप्तमे लयः ।' (४।२६७)

इति दृष्ट्या द्वादशान्तावस्थितस्य परप्रमातृवपुषो बोधस्य स्पर्शेन, नतु साक्षात् तल्लयेन, पवित्रितस्तदनुविध्यायमानः कृत इत्यर्थः । यद्वक्ष्यति

'आपादितद्विजत्वस्य द्वादशान्ते निजैक्यतः ।
स्पर्शमात्रान्न विश्रान्त्या झटित्येवावरोहतः ॥
रुद्रांशापादनं येन समयी संस्कृतो भवेत् ।' (५२१)

इति ॥ ४९६ ॥

एतावतैवच अस्य संस्कारान्तरसिद्धिरित्याह

आहारबीजभावादि-
दोषध्वंसाद्भवेद्द्विजः ।
वसुवेदाख्यसंस्कार-
पूर्ण इत्थं द्विजः स्थितः ४९७

आदिशब्दात् देशः । यदुक्तं

'बीजाहारे तथा देशभावशुद्धौ द्विजो भवेत् ।' (स्व० ४।६८)

इति । तत्र आहारदोषः श्रुतिस्मृत्युक्तप्रक्रियया तदनिर्वाहात्, बीजदोषो

'ब्राह्मण्यं बीजशुद्ध्या स्यात्सा च स्त्रीषु व्यवस्थिता ।
तासां च चपलं चेतश्चण्डालेष्वपि धावति ॥'

इति दृष्ट्या वास्तव्याया बीजशुद्धेरसंभाव्यमानत्वात्, भावदोषोऽसत्यानार्जवादियोगात्, देशदोषो म्लेच्छादिसंपर्कात् । वसवोऽष्टौ वेदाश्चत्वारः, तेन अष्टचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृत इत्यर्थः ॥ ४९७ ॥

तानेव आह

गर्भाधानं पुंसवनं
सीमन्तो जातकर्म च ।
नाम निष्क्रामणं चान्न-
प्राशश्चूडा तथाष्टमी ॥४९८॥
व्रतबन्धैष्टिके मौञ्जी-
भौतिके सौमिकं क्रमात् ।
गोदानमिति वेदेन्दु-
संस्क्रिया ब्रह्मचर्यतः ॥४९९॥
प्रत्युद्वाहः पञ्चदशः
सप्त पाकमखास्त्वतः ।
अष्टकाः पार्वणी श्राद्धं
श्रावण्याग्रायणीद्वयम् ॥५००॥
चैत्री चाश्वयुजी पश्चात्
सप्तैव तु हविर्मखाः ।
आधेयमग्निहोत्रं च
पौर्णमासः सदर्शकः ॥५०१॥

चातुर्मास्यं पशूद्बन्धः
　सौत्रामण्या सह त्वमी ।
अग्निष्टोमोऽतिपूर्वोऽथ
　सोक्थ्यः षोडशिवाजपौ ॥५०२
आप्तोर्यामातिरात्रौ च
　सप्तैताः सोमसंस्थिताः ।
हिरण्यपादादिमखः
　सहस्रेण समावृतः ॥ ५०३ ॥

अष्टत्रिंशास्त्वश्वमेधो
　गार्हस्थ्यमियता भवेत् ।
वानस्थ्यपारिव्राज्ये च
　चत्वारिंशदमी मताः ॥५०४ ॥
दया क्षमानसूया च
　शुद्धिः सत्कृतिमङ्गले ।
अकार्पण्यास्पृहे चात्म-
　गुणाष्टकमिदं स्मृतम् ॥५०५॥

निष्क्रामणमादित्यदर्शनम् । व्रतबन्ध उपनयनम् । ऐष्टिकादि वेदपाठकालानुष्ठेयं व्रतचतुष्टयम् । वेदाध्ययनान्ते उपाध्यायाय गोमिथुनदानेन उपलक्षितमात्मनः केशादिवपनं गोदानम् । वेदाश्चत्वारः, इन्दुरेकः

'ततो भवति गोदानं तच्चतुर्दशकं प्रिये ।' (स्व० १०।३९६)

इति । अत इति उद्वाहानन्तरम् । श्राद्धं मृतपित्रादिविषयम् । आग्रायणीद्वयं शरद्वसन्तयोर्नवान्नयागरूपम् । अतिपूर्व इति अत्यग्निष्टोमः । आदिशब्दः प्रकारे, तेन हिरण्यपादो दशप्रकारश्चैत्ययज्ञ इत्यर्थः । सहस्रेणेति एकैकस्य शतसमावृतत्वात् । तदुक्तं

'हिरण्यपादः प्रथमस्तथा गुह्यहिरण्यधृत् ।
हिरण्यमेढ्रो हिरण्यनाभिर्हिरण्यगर्भ एवच ॥
हिरण्यश्रोत्रो हिरण्यत्वग्घिरण्याक्षस्तथैवच ।
हिरण्यजिह्वस्तच्छृङ्गो दश यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥
शतेन तु वृतं चात्र एकैकं तु विजानते ।' (स्व० १०।४०६)

इति । वानस्थ्यमिति वानप्रस्थ्यम् । दया परानुकम्पा । क्षान्तिरपकारिषु शक्तत्वेऽपि अप्रतिक्रिया । सत्कृतिरनायासमनुष्ठानाच्छोभनं करणम् ।

मङ्गलं प्रशस्तवस्त्वासेवनम् । आत्मेति आत्मसंनिकृष्टस्य अन्तःकरणवर्गस्य, नतु साक्षादेव आत्मनस्तस्य चिदेकरूपत्वात् ॥ ५०५ ॥

अत्रैव संस्कारान्तराणामपि अन्तर्भावं दर्शयति

मेखला दण्डमजिन-
त्र्यायुषे वह्न्युपासनम् ।
संध्या भिक्षेति संस्काराः
सप्त सप्त व्रतानि च ॥५०६॥

भौतेशपाशुपत्ये द्वे
गाणेशं गाणपत्यकम् ।
उन्मत्तकासिधाराख्य-
धृतेशानि चतुर्दश ॥ ५०७ ॥

एते तु व्रतबन्धस्य
संस्कारा आङ्गिनः स्मृताः ।
पारिव्राज्यस्य गर्भे स्या-
दन्त्येष्टिरिति संस्कृतः ॥५०८॥

द्विजो भवेत्ततो योग्यो
रुद्रांशापादनाय सः ।
एतान्प्राणक्रमेणैव
संस्कारान्योजयेद्गुरुः ॥ ५०९ ॥
अथवाहुतियोगेन
तिलाद्यैर्मन्त्रपूर्वकैः ।

त्र्यायुषं भस्मपुण्ड्रकम् । व्रतबन्धस्य अङ्गिन इति । यदुक्तं

'नवमो व्रतबन्धस्तु स चाङ्गी परिकीर्तितः ।' (स्व० १०।३८८)

इति । एतानिति अष्टचत्वारिंशत् ॥

मन्त्रपूर्वकैरित्युक्तिं स्फुटयति

प्रणवो हृदयं नाम
शोधयाम्यग्निवल्लभा ॥ ५१० ॥
एवं क्रमेण मूर्धाद्यै-
रङ्गैरतत्पुनः पुनः ।

हृदयमिति विद्याङ्गसंबन्धि । तेन प्रतिसंस्कारं विद्याङ्गपञ्चकेन आहुतिपञ्चकमेवमूहेन दातव्यमिति उक्तमेतत्पुनः पुनरिति ॥

ननु अयं द्विजत्वापत्त्या रुद्रांशापादनाय योग्यो भवेदिति कस्मादुक्तमित्याशङ्क्य आह

यतश्चिद्धर्म एवासौ
शान्त्याद्यात्मा द्विजन्मता ५११
तेन रुद्रतया संवि-
त्तत्क्रमेणैव जायते

येन असौ द्विजन्मता नाम

'शान्तो दान्तो जितक्रोध............।'

इत्यादिदृष्ट्या शान्त्याद्यात्मकत्वादुद्भवन्त्याश्रितः समुपचितिरूप एव धर्मः। तेन यथायथमुपचितत्वेन हेतुना द्विजत्वापादनप्रथनमेव संवित् रुद्रतया जायते तदंशापादनयोग्योऽयं भवेदिति भावः॥

एतदेव दृष्टान्तमुखेन हृदयङ्गमयति

यथा हेमादिधातूनां
पाके क्रमवशाद्भवेत् ॥ ५१२ ॥
रजतादि तथा संवि-
त्संस्कारे द्विजतान्तरे

यथाहि हेमाद्युत्पत्तिनिमित्तानां द्रव्यविशेषाणां पाके क्रियमाणे रजताद्यापत्तिक्रमेण तथाभावो भवेत्, तथैव संविदि संस्क्रियमाणायां द्विजतान्तरे तदासादनपुरःसरीकारेण रुद्रांशापत्तिर्भवेदित्यर्थः ॥

ननु अविप्लुतात् ब्राह्मणादविप्लुतायां ब्राह्मण्यां जातो द्विज इति उच्यते, तत् कथमेतदुक्तमित्याशङ्क्य आह

योनिर्न कारणं तत्र
शान्तात्मा द्विज उच्यते ॥ ९१३

ननु केन एवमुक्तमित्याशङ्क्य आह

मुनिना मोक्षधर्मादा-
वेतच्च प्रविवेचितम्

यदुक्तं तेन

'येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ।
गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥'

इति ॥

'शूद्रोऽपि शीलसंपन्नो गुणवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
पञ्चेन्द्रियार्णवं घोरं यदि शूद्रोऽपि तीर्णवान् ॥
तस्मै दानं प्रदातव्यमप्रमेयं युधिष्ठिर ।
न जातिर्दृश्यते राजन्गुणाः कल्याणकारकाः ॥'

इति ॥

नच एतदनेनैव उक्तमित्याह

मुकुटादिषु शास्त्रेषु
देवेनापि निरूपितम् ॥५१४॥

तदुक्तं तत्र

'शिवधर्मानुयायी च श्रद्दधानः शिवात्मकः ।
शिवे ज्ञाने गुरौ भक्तः प्रीतः सब्रह्मचारिषु ॥
अनसूयुर्दृष्टतत्त्वः संस्कृतश्च शिवाध्वरे ।
अन्त्यजातोऽपि हीनाङ्गः साधकः स च मोक्षभाक् ॥
एभिर्गुणैर्वियुक्तात्मा ब्राह्मणोऽपि न मोक्षभाक् ।
द्विजोऽपि मायी त्याज्यस्तु म्लेच्छो ग्राह्यो ह्यमायकः ॥
स प्रियस्तु महेशस्य चतुर्वेदो न दाम्भिकः ।
शिवद्वेषी पापकर्मा शिवधर्मादिदूषकः ॥
ब्राह्मणेन कृतं पापं शूद्रेण सुकृतं कृतम् ।
किं तत्र कारणं जातिर्धर्माधर्मेषु शस्यते ॥'

इत्यादि बहुप्रकारम् ॥ ५१४ ॥

ननु एतत् स्मृत्यादिशास्त्रान्तरविरोधात् कथं घटते इत्याशङ्क्य आह

संविदो देहसंभेदा-
त्सदृशात्सदृशोदयात् ।
भूमाभिप्रायतः स्मार्ते
द्विजन्मा द्विजयोः सुतः ५१५

संविदो हि देहसंभेदमवलम्ब्य सदृशादविप्लुतात् सदृशस्य अविप्लुतस्यैव उदयात् हेतोः स्मृतिशास्त्रे बाहुल्याभिप्रायेण द्विजयोः सुतो द्विजन्मेति स्मृतः ॥ ५१५ ॥

ननु कुतोऽत्र भूम्ना एतदुक्तमित्याशङ्क्य आह

अन्त्यजातीयधीवादि-
जननीजन्मलाभतः ।
उत्कृष्टचित्ता ऋषयः
किं ब्राह्मण्येन भाजनम् ५१६

धीवेति धीवरी । ऋषय इति व्यासादयः ॥

अनेनैव आशयेन अस्मद्दर्शने न जात्यादि-
परिग्रह इत्याह

अत एवार्थसत्तत्त्व-
　　देशिन्यस्मिन्न दृश्यते ।
रहस्यशास्त्रे जात्यादि-
　　समाचारो हि शाम्भवे ॥५१७॥

ननु यदि एवं, तत् स्मृत्यादावपि एवमेव कस्मात् न उक्तमित्याशङ्क्य आह

पाशवानि तु शास्त्राणि
　　वामशक्त्यात्मकान्यलम् ।
सृष्ट्यादिसिद्धये शंभोः
　　शङ्का तत्फलक्लृप्तये ॥५१८॥

सृष्ट्यादिर्लोकव्यवहारः । शङ्केति

'जातिशङ्का द्रव्यशङ्का ..................।'

इत्येवमादिना उक्ता । तत्फलं स्वर्निरयादि ॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेव आह

आपादितद्विजत्वस्य
　　द्वादशान्ते निजैक्यतः ।
स्पर्शमात्रान्न विश्रान्त्या
　　झटित्येवावरोहतः ॥ ५१९ ॥

रुद्रांशापादनं येन
समयी संस्कृतो भवेत् ।

न विश्रान्त्येति एवंहि परमशिवे एव योजना कृता भवेदिति भावः ॥

ननु एवंसंस्कृतत्वे अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

अधीतौ श्रवणे नित्यं
पूजायां गुरुसेवने ॥ ५२० ॥
समय्यधिकृतोऽन्यत्र
गुरुणा विभुमर्चयेत् ।

अन्यत्रेति नैमित्तिकादौ । यथोक्तं

'नित्यादित्रितयं कुर्याद्गुरुः साधक एवच ।
नित्यमेवं द्वयं चान्यद्यावज्जीवं शिवाज्ञया ॥'

इति ॥

ननु अस्य किं श्रोतव्यमध्येतव्यं वा,—इत्याशङ्कां गर्भीकृत्य समयान् वक्तुमुपक्रमते

तमापादितरुद्रांशं
समयान् श्रावयेद्गुरुः ॥५२१॥

अष्टाष्टकात्मकान्देव्या-
यामलादौ निरूपितान् ।
अवादोऽकरणं गूढिः
पूजा तर्पणभावने ॥५२२॥
हननं मोहनं चेति
समयाष्टकमष्टधा ।
स्वभावं मन्त्रतन्त्राणां
समयाचारमेलकम् ॥५२३॥
असत्प्रलापं परुष-
मनृतं नाष्टधा वदेत् ।
अफलं चेष्टितं हिंसां
परदाराभिमर्शनम् ॥५२४॥
गर्वं दम्भं भूतविष-
व्याधितन्त्रं नचाचरेत् ।
स्वं मन्त्रमक्षसूत्रं च
विद्यां ज्ञानस्वरूपकम् ५२५

समाचारान्गुणान्क्लेशा-
न्सिद्धिलिङ्गानि गूहयेत् ।
गुरुं शास्त्रं देववह्नी
ज्ञानवृद्धांस्त्रियो व्रतम् ५२६
गुरुवर्गं यथाशक्त्या
पूजयेदष्टकं त्विदम् ।
दीनान्क्लिष्टान्पितॄन्क्षेत्र-
पालान्प्राणिगणान् खगान् ॥
श्माशानिकं भूतगणं
देहदेवीश्च तर्पयेत् ।
शिवं शक्तिं तथात्मानं
मुद्रां मन्त्रस्वरूपकम् ॥५२८॥
संसारभुक्तिमुक्तीश्च
गुरुवक्त्रात्तु भावयेत् ।
रागं द्वेषमसूयां च
संकोचेर्ष्याभिमानिताः ५२९

समयप्रतिभेत्तृंस्त-
दनाचारांश्च घातयेत् ।
पशुमार्गस्थितान्क्रूरा-
न्द्वेषिणः पिशुनाञ्जडान् ५३०

राज्ञश्चानुचरान्पापा-
न्विघ्नकर्तॄंश्च मोहयेत् ।
शाकिन्यः पूजनीयाश्च
ताश्चेत्थं श्रीगमोदिताः ५३१

साहसं द्विगुणं यासां
कामश्चैव चतुर्गुणः ।
लोभश्चाष्टगुणस्तासां
शङ्क्यं शाकिन्य इत्यलम् ५३२

कुलाम्नायस्थिता वीर-
द्रव्यबाह्यास्तु ये न तैः ।
पशुभिः सह वस्तव्य-
मिति श्रीमाधवे कुले ॥५३३॥

देवताचक्रगुर्वग्नि-
शास्त्रं साम्यात्सदार्चयेत् ।
अनिवेदितमेतेभ्यो
न किंचिदपि भक्षयेत् ५३४

एतद्द्रव्यं नापहरे-
द्गुरुवर्गं प्रपूजयेत् ।
स च तद्भ्रातृभार्यातु-
क्प्रायो विद्याकृतो भवेत् ५३५

न योनिसंबन्धकृतो
लौकिकः स पशुर्यतः ।
तस्याभिष्वङ्गभूमिस्तु
गुर्वाराधनसिद्धये ॥५३६॥

अर्च्यो न स्वमहिम्ना तु
तद्वर्गो गुरुवत्पुनः ।
गुरोर्निन्दां न कुर्वीत
तस्यै हेतुं नचाचरेत् ५३७

नच तां शृणुयान्नैनं
कोपयेन्नाग्रतोऽस्य च ।
विनाज्ञया प्रकुर्वीत
किंचित्तत्सेवनादृते ॥५३८॥
लौकिकालौकिकं कृत्यं
क्रोधं क्रीडां तपो जपम् ।
गुरूपभुक्तं यत्किंचि-
च्छय्यावस्त्रासनादिकम् ॥५३९
नोपभुञ्जीत तत्पद्भ्यां
न स्पृशेत्किंतु वन्दयेत् ।

तत्रत्यमेव एषामष्टाष्टकात्मकत्वं दर्शयति अवाद इत्यादिना । समयस्तत्तद्रहस्ययागरूपः, आचारस्तत्समुचिता क्रिया । नाचरेदिति न कुर्यादित्यर्थः । विद्यां पाण्डित्यादिरूपां स्वोत्कर्ष-परतया । ज्ञानस्वरूपं तत्त्वपरिज्ञानम् । व्रतं स्वकं मुद्रादि । प्राणिगणा गवादयः । न किंचिदिद-मिति संसारस्य भावनम् । प्रज्वलनात्मको द्वेषः । गुणेषु दोषारोपणमसूया । परोत्कर्षासहनमीर्ष्या ।

द्विगुणमिति स्मृत्यन्तराभिप्रायेण। सचेति गुरुवर्गः। तुगिति तनयः। यत् निघण्टुः 'तुक् तोकं तनयः' (२।२) इति। स इति योनिसंबन्धकृतः। तदभिष्वङ्गभूमित्वमचने हेतुः। तस्यै गुरुनिन्दायै। तामिति गुरुनिन्दाम्। एनमिति गुरुम्, तत्सेवनं हि विनैव तदाज्ञां भवेदिति भावः॥

ननु कस्मादेवं गुर्वाराधने भर इत्याशङ्क्य आह

श्रीमत्त्रैशिरसेऽप्युक्तं
कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः॥५४०

अरण्ये काष्ठवत्तिष्ठे-
दसिधाराव्रतोऽपि सन्।
नियमस्थो यमस्थोऽपि
तत्पदं नाश्नुते परम्॥५४१॥

गुर्वाराधनसक्तस्तु
मनसा कर्मणा गिरा।
प्राप्नोति गुरुतस्तुष्टात्
पूर्णं श्रेयो महाद्भुतम् ५४२

हिमपातैर्यथा भूमि-
श्छादिता सा समन्ततः ।
मारुतश्लेषसंयोगा-
दश्मवत्तिष्ठते सदा ॥५४३॥

यमादौ निश्चले तद्व-
द्भाव एकस्तु गृह्यते ।
गुरोस्त्वाराधितात्पूर्णं
प्रसरज्ज्ञानमाप्यते ॥५४४॥

सर्वतोऽवस्थितं चित्त्वं
ज्ञेयस्थं यस्य तत्कथा ।
सद्य एव नयेदूर्ध्वं
तस्मादाराधयेद्गुरुम् ॥ ५४५ ॥

श्रीसारेऽप्यस्य संभाषा-
त्पातकं नश्यति क्षणात् ।
तस्मात्परीक्ष्य यत्नेन
शास्त्रोक्त्या ज्ञानलक्षणैः ५४६

शास्त्राचारेण वर्तेत
तेन सङ्गं तथा कुरु ।
स्नेहाज्जातु वदेज्ज्ञानं
लोभान्न ह्रियते हि सः ५४७

तेन तुष्टेन तृप्यन्ति
देवाः पितर एवच ।
उत्तीर्य नरकाद्यान्ति
सद्यः शिवपुरं महत् ॥५४८॥

भुङ्क्ते तिष्ठेद्यत्र गृहे
व्रजेच्छिवपुरं तु सः ।
इति ज्ञात्वा सदा पित्र्ये
श्राद्धे स्वं गुरुमर्चयेत् ॥५४९॥

भुञ्जीत स स्वयं चान्या-
नादिशेत्तत्कृते गुरुः ।
यो दीक्षितस्तु श्राद्धादौ
स्वतन्त्रं विधिमाचरेत् ५५०

तस्य तन्निष्फलं सर्वं
　समयेन च लङ्घ्यते ।
सैद्धान्तिकार्पितं चण्डी-
　योग्यं द्रव्यं विवर्जयेत् ५५१
शाकिनीवाचकं शब्दं
　न कदाचित्समुच्चरेत् ।
स्त्रियः पूज्या विरूपास्तु
　वृद्धाः शिल्पोपजीविकाः ५५२
अन्त्या विकारिताङ्ग्यश्च
　वेश्याः स्वच्छन्दचेष्टिताः ।
तथाच श्रीगमे प्रोक्तं
　पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥५५३॥
निराचाराः सर्वभक्ष्या
　धर्माधर्मविवर्जिताः ।
स्वच्छन्दगाः पलाशिन्यो
　लम्पटा देवता इव ॥ ५५४ ॥

वेश्याः पूज्यास्तद्गृहं च
प्रयागोऽत्र यजेत्क्रमम् ।
स्त्रीषु तन्नाचरेत्किंचि-
द्येन ताभ्यो जुगुप्सते ॥५५५॥
अतो न नग्नास्ताः पश्ये-
न्नचापि प्रकटस्तनीः ।
वृद्धायाः संस्थिताया वा
न जुगुप्सेत मुद्रिकाम् ५५६
वैकृत्यं तत्र सौरूप्यं
मेलकं न प्रकाशयेत् ।
देवमूर्तिं शून्यतनुं
पूजयेत्त्रिपथादिषु ॥ ५५७ ॥
सर्वपर्वसु सामान्य-
विशेषेषु विशेषतः ।
पूजा गुरोरनध्यायो
मेलके लोभवर्जनम् ॥५५८॥

न जुगुप्सेत मद्यादि
वीरद्रव्यं कदाचन ।
न निन्देदथ वन्देत
नित्यं तज्जोषिणस्तथा ॥५५९॥
उपदेशाय न दोषा
हृदयं चेन्न विद्विषेत् ।
विजातीयविकल्पांशो-
त्पुंसनाय यतेत च ॥ ५६० ॥
गुरोः शास्त्रस्य देवीनां
नाम मन्त्रे यतस्ततः ।
अर्चातोऽन्यत्र नोच्चार्य-
माहूतं तर्पयेत्ततः ॥ ५६१ ॥
आगतस्य च मन्त्रस्य
न कुर्यात्तर्पणं यदि ।
हरत्यर्धशरीरं त-
दित्यूचे भगवान्यतः ॥५६२॥

श्रीमदूर्मौ च देवीनां
वीराणां चेष्टितं न वै ।
प्रथयेन्न जुगुप्सेत
वदेन्नाद्रव्यपाणिकः ॥ ५६३ ॥
श्रीपूर्वं नाम वक्तव्यं
गुरोर्द्रव्यकरेण च ।
गुर्वादीनां न लङ्घ्या च
छाया न तैर्थिकैः सह ५६४
जल्पं कुर्वन्स्वशास्त्रार्थं
वदेन्नापिच सूचयेत् ।
नित्याद्विशेषपूजां च
कुर्यान्नैमित्तिके विधौ ॥५६५॥
ततोऽपि मध्ये वर्षस्य
ततोऽपि हि पवित्रके ।
अन्यस्तमन्त्रो नासीत
सेव्यं शास्त्रान्तरं च नो ५६६

अप्ररूढं हि विज्ञानं
　कम्पेतेतरभावनात् ।
गृहोपस्करणास्त्राणि
　दवतायागयोगतः ॥ ५६७ ॥

अर्च्यानीति न पद्भ्यां वै
　स्पर्शेन्नापि विलङ्घयेत् ।
गुरुवर्गे गृहायाते
　विशेषं कंचिदाचरेत् ॥ ५६८ ॥

दीक्षितानां न निन्दादि
　कुर्याद्विद्वेषपूर्वकम् ।
उपदेशाय नो दोषः
　स ह्यविद्वेषपूर्वकः ॥ ५६९ ॥

न वैष्णवादिकाधःस्थ-
　दृष्टिभिः संवसेदलम् ।
सहभोजनशय्याद्य-
　नैषां प्रकटयेत्स्थितिम् ५७०

उक्तं श्रीमाधवकुले
शासनान्तरसंस्थितान् ।
वेदोक्तिं वैष्णवोक्तिं च
तैरुक्तं वर्जयेत्सदा ॥५७१॥

भाव एक इति तत्रैव सावधानत्वात् निश्चल इत्यर्थः । ज्ञानस्य प्रसरद्रूपत्वे हेतुस्तस्य सर्वतोऽवस्थितं चित्त्वं ज्ञेयस्थमिति । न केवलं तदुपदेशादेवं भवेत्, यावत् तत्संभाषणमात्रादपीत्याह तत्कथेति । संस्थिताया मृतायाः । तत्रेति मुद्रिकायाम् । तज्जोषिणो वीरद्रव्यरतान् । उपदेशायेति 'क्व मद्यं क्व शिवे भक्तिः' इत्यादेः । अत्र हि उपदेश्याशयसंतोषणमात्रं फलम् । वर्षमध्ये इति यदाकदाचन सामग्री भवेदिति भावः । शास्त्रान्तरमिति स्वशास्त्रविरुद्धम् । गृहोपस्करणानि चुल्ल्यादीनि । तैरिति वेदादिस्थितैः ॥

अत्र हेतुः

अकुलीनेषु संपर्का-
त्तत्कुलात्पतनाद्भयम् ।

एकपात्रे कुलाम्नाये
तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ॥५७२॥
प्रमादाच्च कृते सख्ये
गोष्ठ्यां चक्रं तु पूजयेत् ।
श्रीमद्भूमौ च कथित-
मागमान्तरसेवके ॥५७३॥
गुर्वन्तररते मूढे
देवद्रव्योपजीवके ।
शक्तिहिंसाकरे दुष्टे
संपर्कं नैव कारयेत् ॥५७४॥
न विकल्पेन दीक्षादौ
व्रजेदायतनादिकम् ।
उत्कास्थाशिथिलत्वे य-
न्निमित्तं नैव तच्चरेत् ॥५७५॥
शासनस्थान्पुराजात्या
न पश्येन्नाप्युदीरयेत ।

१५

नच व्यवहरेत्सर्वा-
ञ्छिवाभेदेन केवलम् ॥८७६॥
सद्विद्यैः साकमासीत
ज्ञानदीप्त्यै यतेत च ।
नासंस्कृतां व्रजेत्तज्ज्ञं
विफलत्वं नचानयेत् ॥८७७॥
मेलकार्धनिशाचर्या
जनवर्जं च तन्नहि ।
मांसादिदाहगन्धं च
जिघ्रेद्देवीप्रियो ह्यसौ ॥८७८॥
गुर्वाज्ञां पालयन्सर्वं
त्यजेन्मन्त्रमयो भवेत् ।
शास्त्रपूजाजपध्यान-
विवेकतदुपक्रियाः ॥८७९॥
अकुर्वन्निष्फलां नैव
चेष्टेत त्रिविधां क्रियाम् ।

मन्त्रतन्त्रैर्न वादं च
　कुर्यान्नो भक्षयेद्विषम् ॥५८०॥
समयानां विलोपे च
　गुरुं पृच्छेदसन्निधौ ।
तद्वर्गं निजसन्तान-
　मन्यं तस्याप्यसंनिधौ ॥५८१॥
तेनोक्तमनुतिष्ठेच्च
　निर्विकल्पं प्रयत्नतः ।
यतः शास्त्रादिसंबोध-
　तन्मयीकृतमानसः ॥५८२॥
शिव एव गुरुर्नास्य
　वागसत्या विनिःसरेत् ।
शिवस्य स्वात्मसंस्कृत्यै
　प्रह्वीभावो गुरोः पुनः ॥५८३॥
ह्लादायेत्युभयार्थाय
　तत्तुष्टिः फलदा शिशोः ।

गुर्वायत्तैकसिद्धिर्हि
समय्यपि विबोधभाक् ५८४

तद्बोधबहुमानेन
विद्याद्गुरुतमं गुरुम् ।
अतः संप्राप्य विज्ञानं
यो गुरौ बाह्यमानवान् ५८५

नासौ विज्ञानविश्वस्तो
नासत्यं भ्रष्ट एव सः ।
ज्ञानानाश्वस्तचित्तं तं
वचोमात्रेण शास्त्रितम् ॥५८६॥

भक्तं च नार्चयेज्जातु
हृदा विज्ञानदूषकम् ।
तादृक् च न गुरुः कार्य-
स्तं कृत्वापि परित्यजेत् ५८७

मुख्यबुद्ध्या न संपश्ये-
द्वैष्णवादिगतान्गुरून् ।

तथाच श्रीमदूर्म्याख्ये
　　गुरोरुक्तं विशेषणम् ॥५८८॥

गुर्वाज्ञा प्राणसंदेहे
　　नोपेक्ष्या नो विकल्प्यते ।
कौलदीक्षा कौलशास्त्रं
　　तत्त्वज्ञानं प्रकाशितम् ५८९

येनासौ गुरुरित्युक्तो
　　ह्यन्ये वै नामधारिणः ।
श्रीमदानन्दशास्त्रे च
　　तथैवोक्तं विशेषणम् ॥५९०॥

यस्माद्दीक्षा मन्त्रशास्त्रं
　　तत्त्वज्ञानं स वै गुरुः ।
तिष्ठेदव्यक्तलिङ्गश्च
　　न लिङ्गं धारयेत् क्वचित् ५९१

न लिङ्गिभिः समं कैश्चि-
　　त्कुर्यादाचारमेलनम् ।

केवलं लिङ्गिनः पाल्या
न बीभत्स्या विरूपकाः ५९२

श्रीमद्व्रात्रिकुले चोक्तं
मोक्षः शङ्कापहानितः ।

अशुद्धवासस्नयैषा
मोक्षवार्तापि दुर्लभा ॥५९३॥

न लिखेन्मन्त्रहृदयं
श्रीमन्मालोदितं किल ।

तदङ्गादुद्धरेन्मन्त्रं
नतु लेखे विलेखयेत् ॥५९४॥

अतत्त्वेऽभिनिवेशं च
न कुर्यात्पक्षपाततः ।

जातिविद्याकुलाचार-
देहदेशगुणार्थजान् ॥५९५॥

ग्रहान्ग्रहानिवाष्टौ द्रा-
क्त्यजेद्गुरुदर्शितान् ।

तथा श्रीनिशिचारादौ
　　हयत्वेनोपदर्शितान् ॥५९६॥
ब्राह्मणोऽहं मया वेद-
　　शास्त्रोक्तादपरं कथम् ।
अनुष्ठेयमयं जाति-
　　ग्रहः परनिरोधकः ॥५९७॥
एवमन्येऽप्युदाहार्याः
　　कुलगह्वरवर्त्मना ।

तानिति वेदादिस्थितान् । विकल्पेनेति संशयेन, असंदिग्धचित्तस्तु वक्ष्यमाणनीत्या व्रजेदेवेति आशयः । पुराजातिर्ब्राह्मणादिलक्षणा । शिवाभेदेन पश्येदित्यादिः संबन्धः । यथोक्तं

'प्राग्जात्युदीरणाद्देवि प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ।
दिनत्रयं तु रुद्रस्य पञ्चाहं केशवस्य च ॥
पितामहस्य पक्षैकं नरके पच्यते तु सः ॥' (स्व० ४।५४५)

इति,

'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वै वीरवन्दिते ।
आचार्यत्वे नियुक्ता ये सर्वे ते तु शिवाः स्मृताः ॥' (स्व० ४।४१४)

इति च । असंस्कृतामकृतदीक्षां व्रजेत् संग-

च्छेत। तज्जमिति कुण्डगोलकादि। सर्वं त्यजेदिति यथा तदाज्ञा पालिता भवेदिति भावः। पृच्छेदिति प्रायश्चित्तम्। अन्यमिति गुर्वन्तरम्। तस्येति निजसन्तानस्य। तेनेति अन्येन। शिवस्य हि नमस्कारे न शिवे कश्चित् विशेषः, अपितु नमस्कर्तुरात्मनि; गुरौ पुनस्तथाभावे स्वात्मसंस्कारेऽपि तदाह्लादो भवेदेवेति उक्तमुभयार्थायेति। कृत्वापीति प्रमादात्। नो विकल्प्यते इति किं कार्या न वेति॥

ननु जात्यादौ ग्रहतया निरूपणं कस्मात् कृतमित्याशङ्क्य आह

अतत्स्वभावे ताद्रूप्यं
दर्शयन्नवशोऽपि यः ॥५९८॥
स्वरूपाच्छादकः सोऽत्र
ग्रहो ग्रह इवोदितः।

एतदेव प्रपञ्चयति

संवित्स्वभावे नो जाति-
प्रभृतिः कापि कल्पना॥५९९॥

रूपं सा त्वस्वरूपेण
　　तद्रूपं छादयत्यलम् ।
या काचित्कल्पना संवि-
　　त्तत्त्वस्याखण्डितात्मनः ६००

संकोचकारिणी सर्वः
　　स ग्रहस्तां परित्यजेत् ।
श्रीमदानन्दशास्त्रे च
　　कथितं परमेष्ठिना ॥६०१॥

निरपेक्षः प्रभुर्वामो
　　न शुद्ध्या तत्र कारणम् ।
देवीतृप्तिर्मखे रक्त-
　　मांसैर्नो शौचयोजनात् ६०२

द्विजान्त्यजैः समं कार्या
　　चर्चान्तेऽपि मरीचयः ।
अविकारकृतस्तेन
　　विकल्पान्निरयो भवेत् ६०३

सर्वदेवमयः कायः
सर्वप्राणिष्विति स्फुटम् ।
श्रीमद्भिर्नकुलेशाद्यै-
रप्येतत्सुनिरूपितम् ॥६०४॥
शरीरमेवायतनं
नान्यदायतनं व्रजेत् ।
तीर्थमेकं स्मरेन्मन्त्र-
मन्यतीर्थानि वर्जयेत् ॥६०५॥
विधिमेनं सुखं ज्ञात्वा
विधिजालं परित्यजेत् ।
समाधिर्निश्चयं मुक्त्वा
न चान्येनोपलभ्यते ॥६०६॥
इति मत्वा विधानज्ञः
संमोहं परिवर्जयेत् ।
मन्त्रस्य हृदयं मुक्त्वा
न चान्यत्परमं क्वचित् ॥६०७

इति मत्वा विधानज्ञो
　　मन्त्रजालं परित्यजेत् ।
नैवेद्यं प्राशयेन्नद्या-
　　स्तच्छेषं च जले क्षिपेत् ६०८
तैर्भुक्ते न भवेद्दोषो
　　जलजैः पूर्वदीक्षितैः ।

ननु अत्र समयशब्दस्य प्रवृत्तौ किं निमित्त-मित्याशङ्क्य आह

अवयश्पालनीयत्वा-
　　त्परतत्त्वेन संगमात् ॥६०९॥
ज्ञानप्राप्त्यभ्युपायत्वा-
　　त्समयास्ते प्रकीर्तिताः ।
एवं संश्राव्य समया-
　　न्देवं संपूज्य दैशिकः ॥६१०॥
विसर्जयेत्स्वचिद्व्योम्नि
　　शान्ते मूर्तिविलापनात् ।

यदि पुत्रकदीक्षास्य
न कार्या समनन्तरम् ॥६११॥

तदाभिषिञ्चेत्सास्त्रेण
शिवकुम्भेन तं शिशुम् ।

आत्मानं च ततो यस्मा-
ज्जलमूर्तिर्महेश्वरः ॥ ६१२ ॥

मन्त्रयुङ्खिलाप्यायी
कार्यं तदभिषेचनम् ।

अस्य च अवश्यपरिपालनीयतारूपता रूढ्या। समयन्ति संगच्छन्ते परं तत्त्वमनेनेति, सम्य-गयनं ज्ञानमस्मादिति च व्युत्पत्त्या समयशब्दः प्रवृत्त इत्यर्थः । न कार्येति कार्यायां पुनरभि-षेको न भवेदिति भावः ॥

आह्निकार्थमेव प्रथमार्धेन उपसंहरति

इति समयदीक्षणमिदं
प्रकाशितं विस्तराच्च संक्षेपात्॥

विस्तरादिति अर्थात् । संक्षेपादिति ग्रन्थत इति शिवम् ॥

नित्यनिमित्तादिबहुप्रकारकर्मप्रपञ्चपञ्चमुखः ।
पञ्चदशकमाह्निकमिदं व्यपञ्चयज्जयरथाभिख्यः ॥

---

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके समयदीक्षाप्रकाशनं
नाम पञ्चदशमाह्निकम् ॥ १५ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## षोडशमाह्निकम् ।

प्रणमामि निखिलपाशप्रवाहसंभेदभेदबलभद्रम् ।
बलभद्रं प्राणाश्वप्रचारचातुर्यपूर्णबलम् ॥

इदानीं समयदीक्षानन्तरं भाविनीं पुत्रकदीक्षां निरूपयितुं द्वितीयार्धेन प्रतिजानीते

अथ पुत्रकत्वसिद्ध्यै
निरूप्यते शिवनिरूपितोऽत्र विधिः ।

तमेवाह

यदा तु समयस्थस्य
पुत्रकत्वे नियोजनम् ।
गुरुत्वे साधकत्वे वा
कर्तुमिच्छति दैशिकः ॥ १ ॥

तदाधिवासं कृत्वाह्नि
द्वितीये मण्डलं लिखेत् ।
सामुदायिकयागेऽथ
तथान्यत्र यथोदितम् ॥ २ ॥

सामुदायिकमेव यागं निरूपयति

षडष्टतद्द्विगुणित-
चतुर्विंशतिसंख्यया ।
चक्रपञ्चकमाख्यातं
शास्त्रे श्रीपूर्वसंज्ञिते ॥ ३ ॥
द्वात्रिंशत्तद्द्विगुणितं
श्रीमत्रैशिरसे मते ।
असंख्यचक्रसंबन्धः
श्रीसिद्धादौ निरूपितः ॥ ४ ॥

अत्र चोभयत्रापि त्रिशूलाब्जमेव मण्डलमुचितमित्याह

तस्माद्यथातथा यागं
यावच्चक्रेण संमितम् ।

पूजयेद्येन तेनात्र
त्रिशूलत्रयमालिखेत् ॥ ५ ॥
त्रिशूलत्रितये देवी-
त्रयं पर्यायवृत्तितः ।
मध्यसव्यान्यभेदेन
पूर्णं संपूजितं भवेत् ॥ ६ ॥
वर्तना मण्डलस्याग्रे
संक्षेपादुपदेक्ष्यते ।
आलिख्य मण्डलं गन्ध-
वस्त्रेणैवास्य मार्जनम् ॥ ७ ॥
कृत्वा स्नातो गुरुः प्राग्व-
न्मण्डलाग्रेऽत्र देवताः ।
बाह्यगाः पूजयेद्द्वार-
देशे च द्वारदेवताः ॥ ८ ॥
मण्डलस्य पुरोभागे
तदैशानदिशः क्रमात् ।

आग्नेय्यन्तं गणेशादीन्
क्षेत्रपान्तान्प्रपूजयेत् ॥ ९ ॥
गणपतिगुरुपरमाख्याः
परमेष्ठी पूर्वसिद्धवाक्क्षेत्रपतिः ।
इति सप्तकमाख्यातं
गुरुपङ्क्तिविधौ प्रपूज्यमस्मद्गुरुभिः
तत आज्ञां गृहीत्वा तु
पुष्पधूपादिपूजितम् ।
पूज्यमाधारशक्त्यादि
शूलमूलात्प्रभृत्यलम् ॥ ११ ॥
शिवान्तं सितपद्मान्ते
त्रिशूलानां त्रये क्रमात् ।

पर्यायवृत्तित इति क्रमेण । अत्र इति एकत्रिंशाह्निके । बाह्यगा देवता इति बाह्यपरिवारः। पूर्वसिद्ध इति एतद्दर्शनावतारक आद्यो विच्छिन्नसंतानः, यस्तु अद्यतनः प्रतिनियतप्रक्रान्तशास्त्रनिष्ठो विशिष्टो गुरुक्रमः, स न बाह्यपूजायां पूज्य इत्यनेन कटाक्षितम्, यद्वा वि-

शिष्टायामेव गुरुपङ्क्तौ पूज्यायामेतदादीतरमपि प्रपूज्यमिति । वागिति वागीश्वरी ॥

अत्रैव गुणप्रधानभावेन सभैरवस्य देवीत्रयस्यावस्थितिं दर्शयितुमाह

मध्यशूले मध्यगः स्या-
त्सद्भावः परया सह ॥ १२ ॥
वामे चापरया साकं
नवात्मा दक्षगं परम् ।
त्रिशूले दक्षिणे मध्य-
शृङ्गस्थो रतिशेखरः ॥ १३ ॥
स्यात्परापरया साकं
दक्षे भैरवसत्परे ।
वामे त्रिशूले मध्यस्थो
नवात्मापरया सह ॥ १४ ॥
स्यात्परे परया साकं
वामारे संश्च भैरवः ।

वाम इति मध्यापेक्षया। परमिति अन्यदवशिष्टं रतिशेखरपरापरलक्षणम् । दक्षिण इति

साधकापेक्षया । दक्ष इति तत्रैव, अर्थादवशिष्टायामरायाम् । वाम इति साधकापेक्षयैव । पर इति अन्यस्मिन्नवशिष्टे वामारे । संश्च भैरव इति सद्भावभैरवश्चेत्यर्थः । चः पूर्वापेक्षया । येषां पुनः

'स्यात्परे परया साकं वामारे संश्च भैरवः ।'

इत्यर्धं नास्ति, तैः पूर्वतो दक्षे भैरवस्तत्पर इत्येव योज्यम् ।

'स्यात्परापरया साकं वामारे रतिशेखरः ।'

इत्येवं तु गतार्थत्वादुपेक्ष्यमेव । एवं मध्यशूले परायाः प्राधान्यं, दक्षिणे परापरायाः, वामे चापरायाः, इतरद्देवीद्वयं पुनरङ्गतया सर्वत्र पार्श्वयोरित्युक्तं स्यात् । एवमपि परादेव्या एव त्रिशूलत्रयेऽपि साक्षादवस्थानमन्ययोः पुनः श्लिष्टतया न तथा—इत्यन्यवैलक्षण्येन प्राधान्यात् तस्या एव सर्वगतत्वम् ॥

अत एवाह

इत्थं सर्वगतत्वे श्री-
परादेव्याः स्थिते सति ॥१५॥

यागो भवेत्सुसंपूर्ण-
स्तदधिष्ठानमात्रतः ।
एकशूलेऽप्यतो यागे
चिन्तयेत्तदधिष्ठितम् ॥ १६ ॥
अविधिज्ञो विधानज्ञ
इत्येवं त्रीशिकोदितम् ।
ततो मध्ये तथा दक्षे
वामे शृङ्गे च सर्वतः ॥ १७ ॥
लोकपालास्त्रपर्यन्त-
मेकात्मत्वेन पूजयेत् ।
परत्वेन च सर्वासां
देवतानां प्रपूजयेत् ॥ १८ ॥
श्रीमन्तं मातृसद्भाव-
भट्टारकमनामयम् ।
ततोऽपि भोगयागेन
विद्याङ्गं भैरवाष्टकम् ॥ १९ ॥

यामलं चक्रदेवीश्च
स्वस्थाने पूजयेद्बहिः ।
लोकपालानस्त्रयुता-
न्गन्धपुष्पासवादिभिः ॥ २० ॥
पूजयेत्परया भक्त्या
वित्तशाठ्यविवर्जितः
ततः कुम्भास्त्रकलशी-
मण्डलस्थानलात्मनाम् ॥२१॥
पञ्चानामनुसन्धानं
कुर्यादद्वयभावनात् ।
ये तु तामद्वयव्याप्तिं
न विन्दन्ति शिवात्मिकाम् ॥२२॥
मन्त्रनाडीप्रयोगेण
ते विशन्त्यद्वये पथि ।

सुसंपूर्ण इति पूरणप्रधानत्वात् अस्याः । अत इति तदधिष्ठानमात्रेणैव यागस्य पूर्णतापत्तेः । त्रीशिकाग्रन्थश्च बहुशो व्याख्यातचरः । स्वस्थान

इति अग्नीशादिरूपे । तत इति मण्डलपूजानन्तरम् । अद्वयभावनादिति अहमेव सर्वत्रावस्थित इत्येवंरूपात् । न विन्दन्ति इत्येवमद्वयपरामर्शानुदयात् ॥

तमेव मन्त्रनाडीप्रयोगमाह

स्वदक्षिणेन निःसृत्य
मण्डलस्थस्य वामतः ॥ २३ ॥
प्रविश्यान्येन निःसृत्य
कुम्भस्थे कर्करीगते ।
वह्निस्थे च क्रमेणेत्थं
यावत्स्वस्मिन्स्ववामतः ॥२४॥
मूलानुसन्धानबला-
त्प्राणतन्तूम्भने सति ।
इत्थमैक्यस्फुरत्तात्मा
व्याप्तिसंवित्प्रकाशते ॥ २५ ॥
ततो विशेषपूजां च
कुर्यादद्वयभाविताम् ।

अन्येनेति दक्षिणेन । इत्थमिति उक्तेन दक्षिणवामाभ्यां निर्गमनप्रवेशलक्षणेन प्रकारेणेत्यर्थः । स्ववामत इति अर्थात्प्रविशेत् । प्राणतन्तूम्भने सतीति स्वात्ममण्डलादीनां परस्परस्य प्राणसंमीलना(या)मित्यर्थः, अन्यथा हि कथमैक्यस्फुरत्तात्मायं प्रयोगः सिद्ध्येदित्यर्थः ॥

नन्वत्रापि अद्वयभावेन कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

यच्छिवाद्वयपीयूष-
संसिक्तं परमं हि तत् ॥ २६ ॥
तेनार्घपुष्पगन्धादे-
रासवस्य पशोरथ ।
या शिवाद्वयतादृष्टिः
सा शुद्धिः परमीकृतिः ॥२७॥

ननु अर्घपुष्पादेः पूजायामुपयोगादस्तु नामैवं परमीकृतिः, पशोः पुनरनया कोऽर्थ इत्याशङ्कां गर्भीकृत्य मण्डलात्मैक्यानुसन्धानानन्तर्येणोद्दिष्टं निवेद्यानां पशूनां विस्तारमभिधातुमाह

निवेदयेद्विभोरग्रे
जीवान्धातूंस्तदुत्थितान् ।

सिद्धानसिद्धान्व्यामिश्रा-
न्यद्वा किंचिच्चराचरम् ॥२८॥

जीवन्तीति जीवाः पशवः । सिद्धानिति पक्वान् । न केवलं पश्वादि चरमेवात्र निवेद्यं, यावदचरमपीत्याह यद्वा किंचिच्चराचरमिति ॥ २८ ॥

जीवानिति बहुवचनाक्षिप्तं पशुबहुत्वमभिधत्ते

दृष्टप्रोक्षितसंदृष्ट-
प्राप्तलब्धोपात्तयोजितः ।
निर्वापितो वीरपशुः
सोऽष्टधोत्तरतोत्तमः ॥ २९ ॥
यथोत्तरं न दातव्य-
मयोग्येभ्यः कदाचन ।
शिवोपयुक्तं हि हवि-
र्न सर्वो भोक्तुमर्हति ॥ ३० ॥

उत्तरतोत्तम इति यथोत्तरमुत्कृष्ट इत्यर्थः ३०

ननु किमेवमस्य हविषो माहात्म्यं यत्सर्वो न भोक्तुमर्हतीत्युक्तमित्याशङ्क्याह

यस्तु दीक्षाविहीनोऽपि
शिवेच्छाविधिचोदितः ।
भक्त्याश्नाति स संपूर्णः
समयी स्यात्सुभावितः ॥३१॥

भक्त्याशने हेतुः शिवेच्छाविधिचोदित इति । यदुक्तं

'तस्यैव तु प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।'

इति । अत एव लौल्यादिना भुङ्क्ते प्रत्यवायो भवेदिति भावः ॥ ३१ ॥

एतदेव यथोद्देशं पञ्चाष्टकं लक्षयति

दृष्टोऽवलोकितश्चैव
किरणेद्धदृगर्पणात् ।
प्रोक्षितः केवलं ह्यर्घ-
पात्रविप्रुड्भिरुक्षितः ॥ ३२ ॥
संदृष्टा दर्शिताशेष-
सम्यक्पूजितमण्डलः ।

प्रालब्ध उक्तत्रितय-
संस्कृतः सोऽपि धूनयेत् ॥३३॥
कम्पेत प्रस्रवेत्स्तब्धः
प्रलीनो वा यथोत्तरम् ।
उपात्तो यागसान्निध्ये
शमितः शस्त्रमारुतैः ॥ ३४ ॥
योजितः कारणत्याग-
क्रमेण शिवयोजनात् ।
निर्वापितः कृताभ्यास-
गुरुप्राणमनोर्पणात् ॥ ३५ ॥
दक्षिणेनाग्निना सौम्य-
कलाजालविलापनात् ।

केवलमिति अवलोकनपरिहारेण । उक्तत्रितयसंस्कृत इति अवलोकनप्रोक्षणमण्डलदर्शनलक्षणेन उक्तेन त्रितयेन संस्कृतः कृतसंस्कार इत्यर्थः । यथोत्तरमित्यवलोकने धूननं, प्रोक्षणे कम्पनं, मण्डलदर्शने प्रस्रवणं, यद्वा निश्चेष्टस्तरतमभावेन गलितनिखिलेन्द्रियवृत्तिश्च भवे-

दित्यर्थः । शस्त्रमारुतैरित्यत्र वेगवत्त्वप्रतिपादनार्थं मारुतेन निरूपणम् । आत्मनश्च दक्षिणेन प्राणाग्निना सौम्यस्यापानात्मनः पाशवस्य कलाजालस्य विलापनमवलम्ब्य प्राणमनोजयादौ कृताभ्यासेन गुरुणा प्राणमनसोरर्पणात् पाशवप्राणाद्येकीकारेणावस्थानान्निवेदितो यः पशुः, स निर्बीजकरणान्निर्वापित उच्यत इत्यर्थः ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

तथाह्यादौ परं रूप-
मेकीभावेन संश्रयेत् ॥ ३६ ॥
तस्मादाग्नेयचारेण
ज्वालामालामुचाविशेत् ।
पशोर्वामेन चन्द्रांशु-
जालं तापेन गालयेत् ॥३७॥
नाभिचक्रेऽथ विश्राम्ये-
त्प्राणरश्मिगणैः सह ।
परो भूत्वा स्वशक्त्यात्र
जीवं जीवेन वेष्टयेत् ॥ ३८ ॥

स्वचित्सूर्येण संताप्य
　　द्रावयेत कलां कलाम् ।
ततो द्रुतं कलाजालं
　　प्रापय्यैकत्वमात्मनि ॥ ३९ ॥
समस्ततत्त्वसंपूर्ण-
　　माप्यायनविधायिनम् ।
उन्मूलयेत संरम्भा-
　　त्कर्मबद्धममुं रसात् ॥ ४० ॥
तत उन्मूलनोद्दिष्ट-
　　योगाद्धामं परिभ्रमन् ।
कुण्डल्यमृतसंपूर्ण-
　　स्वकप्राणप्रसेवकः ॥ ४१ ॥
वामावर्तक्रमोपात्त-
　　हृत्पद्मामृतकेसरः ।
हृत्कर्णिकारूढिलाभा-
　　दोजोधातुं विलापितम् ॥४२॥
शुद्धसोमात्मकं सार-
　　मीषल्लोहितपीतलम् ।

आदाय करिहस्ताग्र-
सदृशे प्राणविग्रहे ॥ ४३ ॥
निःसृत्य झटिति स्वात्म-
वाममार्गेण संविशेत् ।
आप्याययन्नपानाख्य-
चन्द्रचक्रहृदम्बुजे ॥ ४४ ॥
स्थितं तद्देवताचक्रं
तेन सारेण तर्पयेत् ।

इह तावदात्मनि निग्रहादिसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या पररूपतां संश्रित्य वह्निज्वालामुचा स्वदक्षिणेन निर्गत्य पशोर्वामेन प्रविश्य तदपानचन्द्रसंबन्धि कलाजालं स्वप्राणाग्नितापेन द्रावयित्वा तन्नाभिचक्र एव निखिलप्राणक्रोडीकारेण स्वावष्टम्भ एव तिष्ठन् स्वमहिम्ना तज्जीवं स्वजीवेन वेष्टयित्वा स्वचिदग्नितापेन तत्कलाजालं विलाप्य संपूर्णरूपतयाप्यायकारित्वादात्मनि एकतां प्रापय्यादरसंरम्भेण तदमुं कर्मबन्धादुद्वेष्टनक्रमेणोन्मूलयित्वा वामावर्तेन परिभ्रमन्

आसादितहृत्पद्मामृतमयकर्णिकादेशोऽत एव कन्दकुण्डलिन्यमृतापूरितस्वप्राणभस्त्र आचार्यो हृत्कर्णिकायामेव प्ररोहं भजन्नीषल्लोहितपीतलमत एव शुद्धसोमात्मकं स्वप्राणवह्निना विलापितमोजोधातुलक्षणं सारं कुटिलकुञ्चिताकारकरिहस्ताग्रसदृशेन प्राणेनाकृष्य शीघ्रमेव तद्दक्षिणेन निर्गत्य स्ववामेन प्रविश्य स्वात्मानमाप्याययन्नेवमाहृतेन तेन सारेण हृदम्बुजस्थितं देवताचक्रं तर्पयेत् तदेकसमरसं कुर्यादित्यर्थः ॥

न केवलमेवमोजोधातुमेवाहरेत्, यावदन्यानपीत्याह

अनेन विधिना सर्वा-
न्रसरक्तादिकांस्तथा ॥ ४५ ॥
धातून्समाहरेत्संघ-
क्रमादेकैकशोऽथवा ।
केवलं त्वथवाग्नीन्दु-
रविसंघट्टमध्यगम् ॥ ४६ ॥

आदाय करिहस्ताग्र-
सदृशे प्राणविग्रहे ॥ ४३ ॥
निःसृत्य झटिति स्वात्म-
वाममार्गेण संविशेत् ।
आप्याययन्नपानाख्य-
चन्द्रचक्रहृदम्बुजे ॥ ४४ ॥
स्थितं तद्देवताचक्रं
तेन सारेण तर्पयेत् ।

इह तावदात्मनि निग्रहादिसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या पररूपतां संश्रित्य वह्निज्वालामुचा स्वदक्षिणेन निर्गत्य पशोर्वामेन प्रविश्य तदपानचन्द्रसंबन्धि कलाजालं स्वप्राणाग्नितापेन द्रावयित्वा तन्नाभिचक्र एव निखिलप्राणक्रोडीकारेण स्वावष्टम्भ एव तिष्ठन् स्वमहिम्ना तज्जीवं स्वजीवेन वेष्टयित्वा स्वचिदग्नितापेन तत्कलाजालं विलाप्य संपूर्णरूपतयाप्यायकारित्वादात्मनि एकतां प्रापय्यादरसंरम्भेण तदमुं कर्मबन्धादुद्वेष्टनक्रमेणोन्मूलयित्वा वामावर्तेन परिभ्रमन्

आसादितहृत्पद्मामृतमयकर्णिकादेशोऽत एव कन्दकुण्डलिन्यमृतापूरितस्वप्राणभस्त्र आचार्यो हृत्कर्णिकायामेव प्ररोहं भजन्नीषल्लोहितपीतलमत एव शुद्धसोमात्मकं स्वप्राणवह्निना विलापितमोजोधातुलक्षणं सारं कुटिलकुञ्चिताकारकरिहस्ताग्रसदृशेन प्राणेनाकृष्य शीघ्रमेव तद्दक्षिणेन निर्गत्य स्ववामेन प्रविश्य स्वात्मानमाप्याययन्नेवमाहृतेन तेन सारेण हृदम्बुजस्थितं देवताचक्रं तर्पयेत् तदेकसमरसं कुर्यादित्यर्थः ॥

न केवलमेवमोजोधातुमेवाहरेत्, यावदन्यानपीत्याह

अनेन विधिना सर्वा-
न्रसरक्तादिकांस्तथा ॥ ४५ ॥
धातून्समाहरेत्संघ-
क्रमादेकैकशोऽथवा ।
केवलं त्वथवाग्नीन्दु-
रविसंघट्टमध्यगम् ॥ ४६ ॥

ज्योतीरूपमथ प्राण-
शक्त्याख्यं जीवमाहरेत् ।

अग्नीन्दुरविसंघट्टमध्यगमिति प्राणापानोदानसंघट्टात्मकहृत्पद्म(मध्य)मध्यासीनमित्यर्थः ॥

नन्वेवमाहृतैरेभिः किं कुर्यादित्याशङ्क्याह

जीवं समरसीकुर्या-
द्देवीचक्रेण भावनात् ॥ ४७ ॥
तदेव तर्पणं मुख्यं
भोग्यभोक्त्रात्मतैव सा ।

ननु किमेतत्समन्त्रकं कार्यं नवेत्याशङ्क्याह

अग्निसंपुटफुल्लार्ण-
त्र्यश्रकालात्मको महान् ॥ ४८ ॥
पिण्डो रक्तादिसारौघ-
चालनाकर्षणादिषु ।

अग्निः रेफः, फुल्लार्णः फकारः, त्र्यश्रमेकारः, कालो मकारः, एवं फ्रेम् । तदुक्तं

'क्रोधो वह्निपुटान्तस्थस्त्र्यश्रकालविभेदितः ।
सेयं रक्तादिसारौघकर्षणे क्षुरिका मता ॥'

इति ॥

नन्विदं कियता कालेन कियता वा जपेन सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह

इत्थं विश्रान्तियोगेन
घटिकार्धक्रमे सति ॥ ४९ ॥
आवृत्तिशतयोगेन
पशोर्निर्वापणं भवेत् ।

अत्र च प्राक्कोटावभ्यास उपादेय इत्याह

कृत्वा कतिपयं कालं
तत्राभ्यासमनन्यधीः ॥ ५० ॥
यथा चिन्तामणौ प्रोक्तं
तेन रूपेण योगवित् ।
निःशङ्कः सिद्धिमाप्नोति
गोप्यं तत्प्राणवत्स्फुटम् ॥ ५१ ॥

चिन्तामणाविति तत्त्वार्थचिन्तामणौ । तेनेति कृताभ्यासेन । निःशङ्क इति, यदुक्तं

'निःशङ्कः सिद्धिमायाति शङ्कां तेनात्र वर्जयेत् ।
अलीककरुणाबुद्धिरवीरो हि विनश्यति ॥'

इति । गोप्यमिति लोकविरुद्धत्वात् ॥ ५१ ॥

एतदेव परोक्षदीक्षायामप्यतिदिशति

परोक्षेऽपि पशावेवं
विधिः स्याद्योजनं प्रति ।
प्रवेशितो यागभुवि
हतस्तत्रैव साधितः ॥ ५२ ॥
चक्रजुष्टश्च तत्रैव
स वीरपशुरुच्यते ।

तत्रैवेति यागभुवि । जुष्ट उपभुक्तः ॥

ननु रणापणादौ व्यापादितोऽपि पशुर्यागादौ निवेदनीयस्तत्कथमस्याष्टधात्वमेवोक्तमित्याशङ्क्याह

यस्त्वन्यत्रापि निहतः
सामस्त्येनांशतोऽपिवा ॥ ५३ ॥
देवाय विनिवेद्येत
स वै बाह्यपशुर्मतः ।

अत्रैव क्रमेण फलं निर्दिशति

राज्यं लाभोऽथ तत्स्थैर्यं
शिवे भक्तिस्तदात्मता ॥ ५४ ॥

शिवज्ञानं मन्त्रलोक-
प्राप्तिस्तत्परिवारता ।
तत्सायुज्यं पशोः साम्या-
ह्याह्यादेर्वीरधर्मणः ॥ ५५ ॥
पुष्पाद्योऽपि तल्लाभ-
भागिनः शिवपूजया ।

लाभ इति धरादेः । तत्परिवारतेति तत्सामीप्यम् । एवं बाह्यपशोः राज्यं, इष्टस्य लाभः, यावद्वीरपशोर्मन्त्रसायुज्यमिति ॥

नन्वेवं शिवपूजनया पशुपुष्पादेश्चराचरस्यापि कस्मात्तल्लाभभागित्वं भवेदित्याशङ्क्याह

एकोपायेन देवेशो
विश्वानुग्रहणात्मकः ॥ ५६ ॥
यागेनैवानुगृह्णाति
किं किं यन्न चराचरम् ।

अतश्च पशुवेदनादि हिंस्रं कर्मेति न संभावनीयमित्याह

तेनावीरोऽपि शङ्कादि-
युक्तः कारुणिकोऽपिच ॥ ८७॥
न हिंसाबुद्धिमादध्या-
त्पशुकर्मणि जातुचित् ।

तेन पश्वाद्यनुग्रहणेन हेतुना शङ्कादियोगादवीरः सविकल्पः कारुणिकोऽपिवा आचार्यो यागादौ पशुकर्मणि कदाचिदपि न हिंसाबुद्धिमादध्यात् नैवं संभावयेदित्यर्थः । नहि नाम विहितत्वादियं हिंसैव स्यात् । यदाहुः

'नह्यग्निष्टोमीयाहिंसा हिंसैव भवति ।'

इति । यागादन्यत्र पुनरियं हिंसैव निषिद्धत्वात् । यदागमः

'न हठेन पशुं हन्यान्नार्तिभावे कदाचन ।
नचोद्देशेन सुभगे यागपूर्वं विधानवित् ॥'

इति ।

'न विवाहे पशुं हन्यान्नचात्मार्थे कदाचन ।
यागकाले महादेवि नेष्टबन्धुसमागमे ॥
क्रीडार्थे न पशुं हन्याद्विना यागाद्वरानने ।
यागकाले ददेद्यो हि मातॄणां तर्पणाय च ॥

एकैके तु सकृद्दत्ते पूर्वोक्तेन विधानतः ।
जपकोटिसहस्रस्य पूजायुतशतस्य च ॥
तत्फलं प्राप्नुयात्सद्यः पशुयागे कृते सति ।'

इति च । स्मृतिरपि

'यावन्ति पशुलोमानि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥' (मनु ४।३८)

इति ॥

ननु भवत्वेवं, तथापि पशोः प्रथममिदं मारणं नाम महदप्रियमित्याशङ्क्याह

पशोर्महोपकारोऽयं
तदात्वेऽप्यप्रियं भवेत् ॥ ५८ ॥
व्याधिच्छेदौषधतपो-
योजनात्र निदर्शनम् ।

तत्कालं पशोरप्रियमपि भवत् मारणमनुग्रहलक्षणो महानयमुपकारो यत्र व्याधिच्छेदादि निदर्शनम् । औषधं क्षारादि, तपः कृच्छ्रादि । यदागमः

'तेषामनुग्रहार्थाय पशूनां तु वरानने ।
मोचयन्ति हि पापेभ्यः पाशौघांश्छेदयन्ति तान् ॥
पशूनामुपयुक्तानां नित्यमूर्ध्वगतिर्भवेत् ।' (ने.त. २०।९)

इति । श्रुतिरपि

'पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत् स देवान्नान्वकामयतेत्थं तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं त्वा लोकं गमयिष्यामः ।'

इति ॥

ननु यद्येवं मारणादेव मुक्तिः स्यात्, तत्कृतं दीक्षादिनेत्याशङ्कां शमयितुमागमं संवादयति

श्रीमन्मृत्युञ्जये प्रोक्तं
पाशच्छेदे कृते पशोः ॥५९॥
मलत्रयवियोगेन
शरीरं न प्ररोहति ।
धर्माधर्मौघविच्छेदा-
च्छरीरं च्यवते किल ॥ ६० ॥
तेनैतन्मारणं नोक्तं
दीक्षेयं चित्ररूपिणी ।
रूढपाशस्य यः प्राणै-
र्वियोगो मारणं हि तत् ॥६१॥
इयं तु योजनैव स्या-
त्पशोर्दैवाय तर्पणे ।

धर्माधर्मौघेति शरीरारम्भकस्य । तदुक्तं तत्र

'मूलच्छेदेन हि पशोर्जिघांसन्ति मलत्रयम् ।
मलत्रयवियुक्तस्य शरीरं न प्ररोहति ॥
दीक्षावद्योजनं तस्य पशोर्नैव हि घातनम् ।
व्यापकेन स्वरूपेण स्वशक्तिविभवेन च ॥
त्रोटयन्ति पशोः पाशाञ्छरीरं येन नश्यति ।
शरीरेण प्रनष्टेन मोक्षणं नहि मारणम् ॥
दृढप्ररूढपाशस्य बद्धस्य पुरुषस्य यः ।
वियोगस्तु शरीरेण मारणं तद्विदुर्बुधाः ॥' (ने०त०२०।)

इति ॥

एतदेवोपसंहरति

तस्माद्देवोक्तिमाश्रित्य
पशून्दद्याद्बहूनिति ॥ ६२ ॥

एवं

'.............पशूंश्च प्रोक्षयेद्बहून् ।'

इत्यादिकां देवोक्तिमाश्रित्य बहून् नवप्रकारान् पशून् दद्यात् निवेदयेदिति सिद्धम् ॥ ६२ ॥

ननु

'एकजन्मा द्विजन्मा वा सप्तजन्मा समुद्भवेत् ।'

इत्याद्युक्तया जन्मभेदेनापि पशूनामुत्तमादिरूपत्वमस्तीत्यादि, तदिह कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह

निवेदितः पुनःप्राप्त-
देहो भूयोनिवेदितः ।
षट्कृत्व इत्थं यः सोऽत्र
षड्जन्मा पशुरुत्तमः ॥ ६३ ॥

निवेदित इति तत्तन्मन्त्रसंस्कारद्वारेणापादितपरतत्त्वैकात्म्य इत्यर्थः । पुनःप्राप्तदेह इति कथंचित्संपत्त्ययोगात् ॥ ६३ ॥

उत्तमत्वमेवास्य दृष्टान्तोपदर्शनेन द्रढयति

यथा पाकक्रमाच्छुद्धं
हेम तद्वत्स कीर्तितः ।
कां सिद्धिं नैव वितरे-
त्स्वयं किंवा न मुच्यते ॥ ६४ ॥

अत एवास्य परं स्वपरोपकारकत्वमित्याह कां सिद्धिमित्यादि ॥ ६४ ॥

एतदेवागमेन संवादयति

उक्तं त्वानन्दशास्त्रे यो
मन्त्रसंस्कारवांस्त्यजेत् ।

समयान्कुत्सयेद्देवी-
दद्यान्मन्त्रान्विना नयात् ॥६५॥
दीक्षामन्त्रादिकं प्राप्य
त्यजेत्पुत्रादिमोहितः ।
ततो मनुष्यतामेत्य
पुनरेवं करोत्यपि ॥ ६६ ॥
इत्थमेकादिसप्तान्त-
जन्मासौ द्विविधो द्विपात् ।
चतुष्पाद्वा पशुर्देवी-
चरुकार्थं प्रजायते ॥ ६७ ॥
दात्रर्पितोऽसौ तद्द्वारा
याति सायुज्यतः शिवम् ।

एवमिति समयत्यागादि । तद्द्वारेति दात्रर्पणप्रणालिकयेत्यर्थः ॥

तदेवं देवीचरुकार्थमेवास्योत्पत्तेस्तदन्यत्र विनियोगो न कार्य इत्याह

इति संभाव्य चित्रं त-
त्पशूनां प्रविचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

कर्णिकाकुण्डलीमज्ज-
पर्शुं मुख्यतरं च वा ॥ ७२ ॥
ततोऽग्नौ तर्पणं कुर्या-
न्मन्त्रचक्रस्य दैशिकः।
तन्निवेद्य च देवाय
ततो विज्ञापयेत्प्रभुम् ॥ ७३ ॥

यकृत् कृष्णमांसं प्रधानत्वेन विनिवेदयेत्। कर्णिका लिङ्गिका। कुण्डली परा मण्डलिका। मज्जा अस्थिवसा। पर्शवः पार्श्वनाड्यः। तर्पणमिति प्राग्वत् ॥ ७३ ॥

किं विज्ञापयेदित्याह

गुरुत्वेन त्वयैवाह-
माज्ञातः परमेश्वर।
साक्षात्स्वप्नोपदेशाद्यै-
र्जपैर्गुरुमुखेन वा ॥ ७४ ॥
अनुग्राह्यास्त्वया शिष्याः
शिवशक्तिप्रचोदिताः।

तदेते तद्विधाः प्राप्ता-
स्त्वमेभ्यः कुर्वनुग्रहम् ॥ ७५ ॥
समावेशाय मां स्वात्म-
रश्मिभिर्यदहं शिवः ।
एवं भवत्विति ततः
शिवोक्तिमभिनन्दयेत् ॥ ७६ ॥
शिवाभिन्नमथात्मानं
पञ्चकृत्यकरं स्मरेत् ।
स्वात्मनः करणं मन्त्रा-
न्मूर्तिं चानुजिघृक्षया ॥ ७७ ॥
ततो बद्ध्वा सितोष्णीषं
हस्तयोरर्चयेत्क्रमात् ।
अन्योन्यं पाशदाहाय
शुद्धतत्त्वविसृष्टये ॥ ७८ ॥
तेजोरूपेण मन्त्रांश्च
शिवहस्ते समर्चयेत् ।
गर्भावरणगानङ्ग-
परिवारासनोज्झितान् ॥ ७९ ॥

आत्मानं भावयेत्पश्चा-
देककं जलचन्द्रवत् ।
कृत्योपाधिवशाद्भिन्नं
षोढाभिन्नं तु वस्तुतः ॥ ८० ॥

अथेति तदाज्ञालाभानन्तरम् । अनेन चाग्नितृप्त्यनन्तरोद्दिष्टं स्वस्य स्वभावस्य दीपनमपि उपक्रान्तम् । मन्त्रान् करणं स्थूलसूक्ष्मतया परापररूपां मूर्तिं च स्मरेदित्येष संबन्धः । सितोष्णीषमिति नवात्मना सप्तजप्तम् । अन्योन्यमिति दक्षिणेन वामं वामे [ न ] च दक्षिणमित्यर्थः । पाशदाहकत्वमेवोपोद्बलयितुं तेजोरूपेणेत्युक्तम् । गर्भावरणगानिति मूलमन्त्रतदङ्गरूपानित्यर्थः । यथोक्तं

'ब्रह्मपञ्चकसंयुक्तः शिवेनाधिष्ठितः शुभः ।
पाशच्छेदकरः क्षेमी शिवहस्तः प्रकीर्तितः ॥'

इति । एककमिति अनन्यापेक्षत्वादसहायमित्यर्थः । जलचन्द्रवदिति यथाहि वस्तुत एक एव चन्द्रस्तत्तज्जलाधारादिलक्षणादुपाधिभेदात् नाना भवेत्, तथायमपीत्यर्थः ॥ ८० ॥

अस्य षोढाभिन्नत्वमेव दर्शयितुं तत्प्रतिपाद-कमागमग्रन्थं तात्पर्यतो व्याचष्टे

मण्डलस्थोऽहमेवायं
साक्षी चाखिलकर्मणाम् ।
शुद्धा हि द्रष्टृता शम्भो-
र्मण्डले कल्पिता मया ॥ ८१ ॥

होमाधिकरणत्वेन
वह्नावहमवस्थितः ।
यदात्मतेद्धा मन्त्राः स्युः
पाशप्लोषविधावलम् ॥ ८२ ॥

साक्षित्वमेव शुद्धेत्यादिना निर्णीतम् । शुद्धेति नतु कर्तृत्वमिश्रा । यदात्मतेद्धा इति गृहीतवह्न्याकारपरमेश्वरावेशवशोन्मिषितदीप्तय इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु किं नामैषां पाशप्लोषसामर्थ्यमित्याशङ्क्याह

सामान्यतेजोरूपान्त-
राहूता भुवनेश्वराः ।

तर्पिताः श्राविताश्चाणो-
र्नाधिकारं प्रतन्वते ॥ ८३ ॥

आ यागान्तमहं कुम्भे
संस्थितो विघ्नशान्तये ।
सामान्यरूपता येन
विशेषाप्यायकारिणी ॥ ८४ ॥

शिष्यदेहे च तत्पाश-
शिथिलत्वप्रसिद्धये ।
स हि स्वेच्छावशात्पाशा-
न्विधुन्वन्निव वर्तते ॥ ८५ ॥

साक्षात्स्वदेहसंस्थोऽहं
कर्तानुग्रहकर्मणाम् ।
ज्ञानक्रियास्वतन्त्रत्वा-
द्दीक्षाकर्मणि पेशलः ॥ ८६ ॥

सामान्यतेजोरूपान्तरिति गर्भीकृतधामत्रय-पारमेश्वरतेजःस्वभावमन्त्रैकात्म्यमापादिता इत्यर्थः । आह्वानादि च वक्ष्यमाणम् । अधि-

कारः स्वभुवनादौ प्रतिबन्धः । कुम्भ इति अर्थात् कर्कर्यां च, अन्यथा हि अस्य षोढाभिन्नत्वं न स्यात् । अत्र हि विघ्नशान्तिमात्रात्मतयावस्थितः समग्रा एव विशिष्टाः क्रियाः पालयेदित्युक्तं सामान्यरूपता विशेषाप्यायकारिणीति । स्वेच्छावशादिति नह्यस्य मलपरिपाकादि अपेक्षणीयं किञ्चिदित्युक्तं प्राक् बहुशः । पेशल इति समर्थः ॥ ८६ ॥

ननु कथमस्य देहादियोगात् पारिमित्येऽप्येवं भवेदित्याशङ्क्य दृष्टान्तयति

भिन्नकार्याकृतिव्राते-
न्द्रियचक्रानुसन्धिमान् ।
एको यथाहं वह्न्यादि-
षड्रूपोऽस्मि तथा स्फुटम् ॥८७॥
एवमालोच्य येनैषोऽ-
ध्वना दीक्षां चिकीर्षति ।
अनुसंहितये शिष्य-
वर्जं पञ्चसु तं यजेत् ॥ ८८ ॥

यथा हि एक एवाहमनेकव्यापारे तत्तदाकारविशेषे च

'मनःषष्ठानीन्द्रियाणि············।' (भ०गी०१५।७)

इत्युक्तेरिन्द्रियाणां षट्के य एवाहं पश्यामि, स एवाहं शृणोमीत्येवमनुसन्धिमत्त्वेन सर्वजनसाक्षिकं द्रष्ट्रादिरूपतया षोढा भवामि इत्येवं मण्डलवद्वृथादावपीति वाक्यार्थः। येनेति तत्त्वकलादीनामन्यतमेन ॥ ८८ ॥

नन्वत्रानुसन्धानेन किं स्यादित्याशङ्क्याह

अनुसन्धिबलान्ते च
समासव्यासभेदतः ।
कुर्यादत्यन्तमभ्यस्त-
मन्यान्तर्भावपूरितम् ॥ ८९ ॥
ततोऽपि चिन्तया भूयो-
ऽनुसन्दध्याच्छिवात्मताम् ।

अत्यन्तमिति । एवं हि अस्खलितमेव कर्म सिद्ध्येदित्याशयः। अनुसन्दध्यादिति अर्थादात्मन्येव ॥

एतमेवागमग्रन्थं व्याचक्षाणः प्रपञ्चयति

अहमेव परं तत्त्वं
नच तद्धटवत् क्वचित् ॥ ९० ॥
महाप्रकाशस्तत्तेन
मयि सर्वमिदं जगत् ।
नच तत्केनचिद्बाह्य-
प्रतिबिम्बवदर्पितम् ॥ ९१ ॥
कर्ताहमस्य तन्नान्या-
धीनं च मदधिष्ठितम् ।
इत्थंभूतमहाव्याप्ति-
संवेदनपवित्रितः ॥ ९२ ॥
मत्समत्वं गतो जन्तु-
र्मुक्त इत्यभिधीयते ।

तदिति घटवन्नियतरूपत्वाभावात् । तेनेति महाप्रकाशरूपत्वेन पूर्णे हि रूपे सर्वस्यैव सद्भावो भवेदिति भावः । तदिति केनचिद्बाह्येन बिम्बेनानर्पितत्वात् । अत एव न तदन्याधीनं यतो मदधिष्ठितं मय्येव विश्रान्तमित्यर्थः । यदागमः

'अधिष्ठाता च कर्ता च सर्वस्याहमवस्थितः ।'

इति । मत्समत्वगमने हेतुरित्थमित्यादि । यद-भिप्रायेणैव

'मोक्षो हि नाम नैवान्यः स्वरूपप्रथनं हि सः ।
स्वरूपं चात्मनः संविन्नान्यत्.........॥' (१।१५६)

इत्यादि प्रागुक्तम् ॥

ननु पौनःपुन्येनैवंभावनया किं स्यादित्या-शङ्क्याह

तापनिर्घर्षसेकादि-
पारम्पर्येण वह्निताम् ॥ ९३ ॥
यथायोगोलको याति
गुरुरेवं शिवात्मताम् ।
ततः पुरःस्थितं यद्वा
पुरोभावितविग्रहम् ॥ ९४ ॥
परोक्षदीक्षणे यद्वा
दर्भाद्यैः कल्पिते मृते ।
शिष्ये वीक्ष्याचर्य पुष्पाद्यै-
र्न्यसेदध्वानमस्य तम् ॥ ९५ ॥

येनाध्वना मुख्यतया
दीक्षामिच्छति दैशिकः ।

पुरःस्थितमिति साक्षाद्दीक्षणे । परोक्षेति देशान्तरस्थतया । मृत इति मरणे सतीत्यर्थः ॥

मुख्यतामेव दर्शयति

तं देहे न्यस्य तत्रान्त-
र्भाव्यमन्यादिति स्थितिः ॥९६॥

अनेन च शिष्यदेहेऽध्वन्यासविधिरुक्तः ॥९६॥

इदानीं तु शोध्यशोधकयोर्वैचित्र्यमभिधत्ते

शोध्याध्वनि च विन्यस्ते
तत्रैव परिशोधकम् ।
न्यसेद्यथेप्सितं मन्त्रं
शोध्यौचित्यानुसारतः ॥ ९७ ॥
क्वचिच्छोध्यं त्वविन्यस्य
शोधकन्यासमात्रतः ।
स्वयं शुद्ध्यति संशोध्यं
शोधकस्य प्रभावतः ॥ ९८ ॥

यथेप्सितमिति गुरोः शिष्यस्य वा । शोध्यौचित्यानुसारत इति

'योजयेन्नेश्वरादूर्ध्वं पिवन्यादिकमष्टकम् ।'(मा०वि०९।७३)

इत्याद्युक्तं शोध्यानुगुण्यमनुसृत्येत्यर्थः । प्रभावत इति । यदुक्तम्

'अचिन्त्या मन्त्रशक्तिर्वै परमेशमुखोद्भवा ।' (स्व०४।१५१)

इति ॥ ९८ ॥

तत्र शोध्यस्यैव तावद्वैचित्र्यमभिधातुमाह

अपरं परापरं च
परं च विधिमिच्छया ।
तद्योजनानुसारेण
श्रित्वा न्यासः षडध्वनः ॥९९॥

तद्योजनेति तच्छब्देन अपरादिविधिपरामर्शः ९९

कथं चास्य देहन्यास इत्याह

ललाटान्तं वेदवसौ
रन्ध्रान्तं रसरन्ध्रके ।
वसुखेन्दौ द्वादशान्त-
मित्येष त्रिविधो विधिः ॥१००॥

क्रमेण कथ्यते दृष्टः
शास्त्रे श्रीपूर्वसंज्ञिते ।

वेद्वसाविति चतुरशीतावङ्गुलानाम् । रसरन्ध्रक इति षण्णवतौ । वसुखेन्दाविति अष्टोत्तरे शते ॥

तमेव तत्त्वोपक्रममाह

तत्र तत्त्वेषु विन्यासो
गुल्फान्ते चतुरङ्गुले ॥ १०१ ॥
धरा जलादिमूलान्तं
प्रत्येकं द्व्यङ्गुलं क्रमात् ।
रसश्रुत्यङ्गुलं नाभे-
रूर्ध्वमित्थं षडङ्गुले ॥ १०२ ॥
पुंसः कलान्तं षट्तत्त्वीं
प्रत्येकं त्र्यङ्गुले क्षिपेत् ।
अष्टादशाङ्गुलं त्वेवं
कण्ठकूपावसानकम् ॥ १०३ ॥

सदाशिवान्तं मायादि-
चतुष्कं चतुरङ्गुले ।
प्रत्येकमित्यब्धिवसु-
संख्यमालिकदेशतः ॥ १०४ ॥
शिवतत्त्वं ततः पश्चा-
त्तेजोरूपमनाकुलम् ।
सर्वेषां व्यापकत्वेन
सबाह्याभ्यन्तरं स्मरेत् ॥१०५॥
जलाद्यन्तं सार्धयुग्मं
मूलं त्र्यङ्गुलमित्यतः ।
द्वादशाङ्गुलताधिकया-
द्विधिरेष परापरः ॥ १०६ ॥
जलाद्यन्तं त्र्यङ्गुले चे-
दव्यक्तं तु चतुष्टये ।
तच्चतुर्विंशत्याधिकया-
त्परोऽप्यष्टशते विधिः ॥१०७॥
रसश्रुतीति जलादिमूलान्तं तत्त्वत्रयोविंशते·

द्व्यङ्गुलत्वात् षट्चत्वारिंशदङ्गुलमित्यर्थः । नाभेरूर्ध्वं षडङ्गुल इति तत्पर्यन्तमित्यर्थः । एवमिति षण्णां प्रत्येकं त्र्यङ्गुलत्वात् । प्रत्येकं चतुरङ्गुलमिति येन चतुर्णां चतुरङ्गुलतया षोडशाङ्गुलानि भवन्तीति । अब्धिवस्विति चतुरशीतिः । आ अलिकदेशात इति ललाटदेशान्तमित्यर्थः । अत्रैव जलाद्युद्ध्यन्तं तत्त्वद्वाविंशतेः प्रत्येकमर्धस्य सकलस्य चाङ्गुलस्य द्वयस्य चाधिक्यात् परापरे परे च विधौ द्वादश चतुर्विंशतिश्चाङ्गुलानि अधिकीभवन्तीति षण्णवतिरष्टोत्तरं शतं चाङ्गुलानां भवतीत्युक्तं जलाद्ध्यन्तमिति । यदुक्तम्

'अपरोऽयं विधिः प्रोक्तः परापरमतः शृणु ।
पूर्ववत्पृथिवीतत्त्वं विज्ञेयं चतुरङ्गुलम् ॥
सार्धद्व्यङ्गुलमानानि धिषणान्तानि लक्षयेत् ।
प्रधानं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं शेषं पूर्ववदादिशेत् ॥
परेऽपि पूर्ववत्पृथ्वी त्र्यङ्गुलान्यपराणि च ।
चतुष्पर्व प्रधानं च शेषं पूर्ववदाश्रयेत् ॥' (मा० वि० ६।२७)

इति ॥ १०७ ॥

ननु एवं त्रिविधमाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

त्रिविधोन्मानकं व्यक्तं
वसुदिग्भ्यो रविक्षयात् ।

मयतन्त्रे तथाचोक्तं
तत्तत्स्वफलवाञ्छया ॥ १०८ ॥

वसुदिग्भ्य इति अष्टोत्तराच्छतात् । रविक्षयादिति आवर्तनीयम् । तेन द्वादशानां द्वादशानामङ्गुलानां क्षयादित्यर्थः ॥ १०८ ॥

एवं सामस्त्येन तत्त्वानां न्यासमभिधाय, व्यस्तत्वेनाप्याह

नवपञ्चचतुस्त्र्येक-
तत्त्वन्यासे स्वयं धिया ।
न्यासं प्रकल्पयेत्ताव-
त्तत्त्वान्तर्भावचिन्तनात् ॥१०९
कलापञ्चकवेदाण्ड-
न्यासोऽनेनैव लक्षितः ।

तत्र नवतत्त्वन्यासे प्रकृतिः पञ्चाशत्सु अङ्गुलेषु, पुरुषस्त्रिषु, नियतिर्नवसु, कालः षट्सु, मायाविद्येशसदाशिवाः चतुर्षु चतुर्षु, शिवस्तु व्यापकतयेति । पञ्चतत्त्वन्यासे तु धरा चतुर्षु अङ्गुलेषु, जलं षट्चत्वारिंशत्सु, तेजो द्वावि-

शतिषु, वायुर्द्वादशसु, आकाशो व्यापकतयेत्यपरोऽयं विधिः । यदुक्तम्

'अधुना पञ्च तत्त्वानि यथा देहे तथोच्यते ।
नाभेरूर्ध्वं तु यावत्स्यात्पर्वषट्कमनुक्रमात् ॥
धरातत्त्वेन गुल्फान्तं व्याप्तं शेषमिहाम्बुना ।
द्वाविंशतिश्च पर्वाणि तदूर्ध्वं तेजसा वृतम् ॥
तस्माद्द्वादश पर्वाणि वायुव्याप्तिरुदाहृता ।
आकाशान्तं परं शान्तं सर्वेषां व्यापकं स्मरेत् ॥'

(मा०वि०६।९)

इतरत्र विधिद्वये तु जलतत्त्व एव द्वादश द्वादशाङ्गुलान्यधिकीभवन्ति इति विकल्पनीयम् । पृथ्वीप्रकृतिमायाशक्तिलक्षणचतुस्तत्त्वन्यासेऽपि एवमेव विधिः । त्रितत्त्वन्यासे तु आत्मतत्त्वं द्वासप्ततिष्वङ्गुलेषु, विद्यातत्त्वं द्वादशसु, शिवतत्त्वं तु व्यापकतयेति । तदुक्तं

'त्रिखण्डे कण्ठपर्यन्तमात्मतत्त्वमुदाहृतम् ।
विद्यातत्त्वमतोर्ध्वं तु शिवतत्त्वं तु पूर्ववत् ॥'

(मा०वि०६।१०)

इति । तावतामिति अवशिष्टानाम् । अनेनेति पञ्चचतुस्तत्त्वन्यासेनैव ॥

नन्वस्तु एवं त्रिविधं मानं, ललाटाद्यन्तं त्रेधावस्थानमस्येति कुतस्त्यमित्याशङ्क्याह

उक्तं च त्रिशिरस्तन्त्रे
स्वाधारस्थं यथास्थितम् ॥११०॥
द्वादशाङ्गुलमुत्थानं
देहातीतं समं ततः ।
द्वासप्ततिर्दश द्वे च
देहस्थं शिरसोऽन्ततः ॥१११॥
पादादारभ्य सुश्रोणि
अनाहतपदावधि ।

इह पादादारभ्य शिरसोऽन्ते नादान्तपदं यावत् ललाटपर्यन्तं द्वासप्ततिर्दश द्वे च चतुरशीतिरङ्गुलानि देहस्थमपरं मानमित्यर्थः । एवं यथास्थितमपरं मानमवलम्ब्य स्वाधारे मुण्डव्योम्नि स्थितं ब्रह्मरन्ध्रान्तं द्वादशाङ्गुलमुत्थानं षण्णवत्यङ्गुलं परापरं मानमिति यावत् । ततोऽपि देहातीतं द्वादशान्तं यावत् समं द्वादशाङ्गुलमे-

वोत्थानं येनाष्टोत्तरं शतमङ्गुलानां परं मानं स्यात् ॥

ननु देहस्यैवं माने वक्तुमुपक्रान्ते कथं तदतीतेऽपि तदुच्येतेत्याशङ्क्याह

देहातीतेऽपि विश्रान्त्या
संवित्तेः कल्पनावशात् ॥११२॥
देहत्वमिति तस्मात्स्या-
दुत्थानं द्वादशाङ्गुलम् ।
इति निर्णेतुमत्रैत-
दुक्तमष्टोत्तरं शतम् ॥ ११३ ॥

परस्याः संविदो हि देहातीतेऽपि विश्रान्त्या काल्पनिकं देहत्त्वमस्तीति तस्मात् ब्रह्मरन्ध्रादपि द्वादशाङ्गुलमुत्थानं देहतयैव स्यादिति निर्णेतुमेतदत्र श्रीत्रिशिरोभैरवे परमष्टोत्तरशतात्मकमुक्तमित्यर्थः ॥ ११३ ॥

एवं तात्त्वं न्यासमभिधाय, भौवनमप्याह

पुरन्यासोऽथ गुल्फान्तं
भूः पुराण्यत्र षोडश ।

तस्मादेकाङ्गुलव्याप्त्या
प्रत्येकं लकुलादितः ॥११४॥
द्विरण्डान्तं त्र्यङ्गुलं तु
च्छगलाण्डमथाब्धिषु ।
देवयोगाष्टके द्वे हि
प्रत्येकाङ्गुलपादतः ॥ ११५ ॥
इति प्रधानपर्यन्तं
षट्चत्वारिंशदङ्गुलम् ।
षट्पञ्चाशत्पुराणीत्थं
प्राग्धरायां तु षोडश ॥११६॥
ततोऽप्यर्धाङ्गुलव्याप्त्या
षट्पुराण्यङ्गुलत्रये ।
चत्वारि युग्म एकस्मि-
न्नेकं च पुरमङ्गुले ॥ ११७ ॥
सरागे पुंस्पुराणीश-
संख्यानीत्थं षडङ्गुले ।

क्रोधेशपुरमेकस्मि-
न्द्वये चाण्डमियं च वित् ॥११८॥
संवर्तज्योतिषोरेवं
कलातत्त्वगयोः क्रमात् ।
शूरपञ्चान्तपुरयो-
र्नियतौ चैकयुग्मता ॥ ११९ ॥

षोडशेति चतुर्षु अङ्गुलेषु प्रत्येकमङ्गुलचतुर्भागव्याप्त्या । द्विरण्डान्तमित्येकोनचत्वारिंशम् । छगलाण्डमिति चत्वारिंशत्तमम् । अब्धिष्विति चतुर्षु अङ्गुलेषु । एषामत्र विभागः प्रत्येकाङ्गुलपादत इति । षोडशेति पुराणि अर्थादङ्गुलान्यपि चत्वारि । षट् पुराणीति पुंस्तत्त्वगतानि । चत्वारीति प्रचण्डादिसंबन्धीनि । युग्म इति अङ्गुलद्वये । एकमिति एकशिवसंबन्धि । ईश्वरसंख्यानीति एकादश । एकस्मिन्निति अङ्गुले । द्वय इत्यङ्गुलयोः । चाण्डमिति चण्डसंबन्धि । विदिति विद्या । एवमिति संवर्तपुरमेकाङ्गुलं, ज्योतिष्पुरं द्व्यङ्गुलम् । एकयुग्मतेति शूरपुरमेकाङ्गुलं, पञ्चान्तकपुरं द्व्यङ्गुलम् ॥ ११९ ॥

विद्यादौ त्रये चागमोऽपि एतामेव व्याख्यां सहते इति दर्शयितुमाह

श्रीपूर्वशास्त्रे तच्चोक्तं
परमेशेन शंभुना ।
उत्तरादिक्रमाद्द्व्येक-
भेदो विद्यादिके त्रये ॥१२०॥

विद्यादौ हि तत्त्वत्रये द्वे द्वे पुरे, तत्र उत्तरमूर्ध्वगं पुरं द्व्यङ्गुलमधस्तनं त्वेकाङ्गुलमिति प्रतितत्त्वं त्रीण्यङ्गुलानि यावत्त्रिष्वेतेषु नवेति ॥

ननु कथमत्रैषां व्यत्ययेनोपदेश इत्याशङ्क्याह

असारत्वात्क्रमस्यादौ
नियतिः परतः कला ।
अथवान्योन्यसंज्ञाभ्यां
तत्त्वयोर्व्यपदेश्यता ॥ १२१ ॥
एकवीरशिखेशश्री-
कण्ठाः काले त्रयस्त्रये ।
कालस्य पूर्वं विन्यासो
नियतेरभिधीयते ॥ १२२ ॥

अथवान्योन्यसंज्ञाभि-
र्व्यपदेशो हि दृश्यते ।

एतदेवोपोद्बलयितुं पुनरप्युक्तं कालस्येत्यादि ॥

एतदेव संचिनोति

एवं पुमादिषट्तत्त्वी
विन्यस्ताष्टादशाङ्गुले ॥ १२३ ॥
ततोऽप्यङ्गुष्ठमात्रान्तं
मायातत्त्वस्थमष्टकम् ।
प्रत्येकमर्धाङ्गुलतः
स्यादङ्गुलचतुष्टये ॥ १२४ ॥
इत्थं त्र्यक्षिण पुराण्यष्टा-
विंशतिः पुरुषान्निशि ।
पुरत्रयं द्वयोस्त्र्यंश-
न्यूनाङ्गुलमिति क्रमात् ॥ १२५ ॥
द्वयोर्द्वयं पञ्चपुरी
वैद्यीये चतुरङ्गुले ।

तत ऐशपुराण्यष्टौ
चतुष्केऽर्धाङ्गुलक्रमात् ॥१२६॥

ततस्त्रीणि द्वये द्वे च
द्वयोरित्थं चतुष्टये ।
सादाशिवं पञ्चकं स्या-
दित्थं वस्वेककं रवौ ॥ १२७ ॥

इत्थमिति अष्टादशानां चतुर्णां च एकीकारात्मना प्रकारेणेत्यर्थः । त्र्यक्षणीति द्वाविंशतावङ्गुलानाम् । निशीति तत्पर्यन्तम् । द्वयोरित्यङ्गुलयोः । अङ्गुलद्वये हि षोडशधा विभक्ते प्रतिपुरं भागद्वयं मानमित्युक्तं त्र्यंशन्यूनाङ्गुलमिति क्रमादिति । त्रीणीति पुराणि । द्वय इत्यङ्गुलयोः । तच्च त्र्यंशन्यूनाङ्गुलमानेनेत्यपेक्षणीयम् । वस्वेककमिति अष्टादश पुराणि । रवावित्यङ्गुलद्वादशके ॥ १२७ ॥

एतदेवोभयथापि संकलयति

षोडशकं रसविशिखं
वसुद्विकं वसुशशीति पुरवर्गाः ।

वेदा रसाब्धि युग्मा-
क्षि च रवयस्तत्र चाङ्गुलाः क्रमशः॥

रसविशिखमिति षट्पञ्चाशत् । वसुद्विकमष्टाविंशतिः । वसुशशीत्यष्टादश । वेदाश्चत्वारः । रसाब्धीति षट्चत्वारिंशत् । युग्माक्षि द्वाविंशतिः । रवयो द्वादश ॥ १२८ ॥

एवं चेदं सिद्धमित्याह

अष्टादशाधिकशतं
पुराणि देहेऽत्र चतुरशीतिमिते ।
विन्यस्तानि तदित्थं
शेषे तु व्यापकं शिवं तत्त्वम् १२९
इति विधिरपरः कथितः
परापराख्यो रसश्रुतिस्थाने ।
अष्टशरं संख्यानं
खमुनिकृतं तत्परे विधौ ज्ञेयम् ॥

रसश्रुतिस्थान इति षट्चत्वारिंशदात्मनि । अष्टशरमिति अष्टपञ्चाशत् द्वादशानामाधिक्यात् । खमुनीति चतुर्विंशतेराधिक्यात् ॥१३०॥

ननु कथं चात्र द्वादशानां चतुर्विंशतेर्वा अ-ङ्गुलानामाधिक्यमित्याशङ्क्याह

लकुलादेर्योगाष्टक-
पर्यन्तस्यात्र भुवनपूगस्य ।
अधिकीकुर्याद्गुणना-
वशेन भागं विधिद्वये क्रमशः ॥

भुवनपूगस्येति षट्पञ्चाशदात्मनः । भाग-मिति परापरे विधौ किंचिदंशाधिकपञ्चभागल-क्षणम् । परे तु किंचिदंशन्यूनार्धाङ्गुललक्षणम् ॥

एवं भुवनाध्वनो न्यासमभिधाय पदाध्व-नोऽप्याह

अपरादिविधिन्नैता-
दृथ न्यासः पदाध्वनः ।
पूर्वं दशपदी चोक्ता
स्वतन्त्रा न्यस्यते यदा ॥१३२॥
तयैव दीक्षा कार्या चे-
त्तदेयं न्यासकल्पना ।
तत्त्वादिमुख्यतायोगा-
द्दीक्षायां तु पदावली ॥१३३॥

तत्तत्त्वाद्यनुसारेण
तत्रान्तर्भाव्यते तथा ।
स्वप्रधानत्वयोगे तु
दीक्षायां पदपद्धतिम् ॥१३४॥
न्यस्येत्क्रमेण तत्त्वादि-
वदनानवलोकिनीम् ।

पूर्वमिति एकादशाह्निकादौ । स्वतन्त्रेति प्रधाना । तत्रेति तत्त्वादौ । तथेति दशधात्वेन । स्वप्रधानत्वयोग एवोपोद्बलितस्तत्त्वादिवदनानवलोकिनीमिति ॥

तदेवाह

चतुर्ष्वष्टासु चाष्टासु
दशस्वथ दशस्वथ ॥१३५॥
दशस्वथो पञ्चदश-
स्वथ वेदशरेन्दुषु ।
धरापदान्नवपदीं
मातृकामालिनीगताम् ॥१३६॥

योजयेद्व्याप्तृ दशमं
पदं तु शिवसंज्ञितम् ।
धरापदं वर्जयित्वा
पञ्च यानि पदानि तु ॥१३७॥
विधिद्वयं स्यान्निक्षिप्य
द्वादश द्वादशाङ्गुलान् ।

वेदाश्चत्वारः । शरेन्दवः पञ्चदश । तत्र संहारक्रमेण एकाक्षरं चतुरक्षरं द्वयं, पञ्चाक्षरं त्रयं, एकं च द्व्यक्षरं, त्र्यक्षरं चेति नवपद्याः विभागः । तदुक्तं

'चतुरङ्गुलमाद्यं तु द्वे चान्येऽष्टाङ्गुले पृथक् ॥
दशाङ्गुलानि त्रीण्यस्मादेकं पञ्चदशाङ्गुलम् ।
चतुर्भिरधिकैश्चान्यद्व्यापकं नवमं महत् ॥'(मा० वि० ६।२०)

इति । अत्र च चतुर्भिरङ्गुलैरन्यदष्टमं द्व्यक्षरं पदं, अधिकैरवशिष्टैः पञ्चदशभिरङ्गुलैश्च नवमं त्र्यक्षरं, महत्षोडशाक्षरं दशमं च व्यापकमिति व्याख्यानायोक्तं वेदशरेन्दुष्विति शिवसंज्ञितं दशमं पदं व्याप्त्रिति च । यत्पुनरनेन पञ्चिकायां व्याख्यातं त्र्यधिकैश्चतुर्भिः सप्ताङ्गुलव्याप्त्या

अष्टमं पदं पारिशिष्यात् द्वादशाङ्गुलव्याप्त्या च नवममिति, तत् तत्त्वक्रमसाम्यापादनहेवाकिनां केषांचन मतमिति । नहि सर्वं सर्वैः कया एतदापादयितुं पार्यते इति किमशक्यार्थाभिनिवेशेन । तथाहि भौवने न्यासे द्व्यङ्गुलत्वेऽपि च्छगलाण्डभुवनस्य त्र्यङ्गुलत्वमुक्तं कथं संगच्छताम् । भुवनानि हि तत्त्वैर्व्याप्यन्ते, नतु तानि तैः । नाप्येषां नियततत्त्वगतत्वेनावस्थितेः तत्त्वान्तरेषु अवस्थानं वक्तुं न्याय्यमित्यलं बहुना । पञ्चेति षट्चत्वारिंशदङ्गुलगतानि । निक्षिप्येत्यर्थात् तेष्वेव पञ्चसु पदेषु ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति

मन्त्राध्वनोऽप्येष एव
　　विधिर्विन्यासयोजने ॥१३८॥
व्याप्तिमात्रं हि भिद्येते-
　　त्युक्तं प्रागेव तत्तथा ।

प्रागिति एकादशाह्निकादौ ॥

इदानीं वर्णाध्वानमभिधातुमाह

वर्णाध्वनोऽथ विन्यासः
　　कथ्यतेऽत्र विधित्रये ॥१३९॥

एकं चतुर्षु प्रत्येकं
द्वयोरङ्गुलयोः क्रमात् ।
त्रयोविंशतिवर्णी स्यात्
षड्वर्ण्येकैकशस्त्रिषु ॥ १४० ॥

प्रत्येकमथ चत्वार-
श्चतुर्ष्विति विलोमतः ।
मालिनीमातृकार्णाः स्यु-
र्व्याप्तृ शैवं रसेन्दुतः ॥१४१॥

वर्जयित्वाद्यवर्णं तु
तत्त्ववत्स्याद्द्ववीन्त्रवीन् ।
तां त्रयोविंशतौ वर्णे-
ष्वप्यन्यत्स्याद्विधिद्वयम् ॥१४२

एकमिति क्ष ह च यद्वक्ष्यति विलोमत इति । एकैकश इति त्रिष्विति येन त्रिषु षोढा गणनादष्टादशाङ्गुलानि भवन्ति । एवं चतुर्ष्वपि चतुर्धा गणनात् षोडशाङ्गुलानि स्युरित्युक्तं प्रत्येकं चतुर्षु चत्वार इति । रसेन्दुत इति षोड-

शार्णरूपमित्यर्थः । अन्यद्विधिद्वयं स्यादिति समन्वयः । तत्त्ववदिति । यदुक्तं समनन्तरमेव

'जलाद्यन्तं सार्धयुग्मं..................।' ( १०६ )

इत्यादि ॥ १४२ ॥

अत एव श्रीपूर्वशास्त्रे तत्त्वेषु एवैतदादावुपदिष्टम्, अनन्तरं तु तदेव पदादावतिदिष्टमित्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे तेनादौ
तत्त्वेषूक्तं विधित्रयम् ।
अतिदिष्टं तु तद्भिन्ना-
भिन्नवर्णद्वये समम् ॥१४३॥

तत्रत्यमेवातिदेशवाक्यं पठति

द्विविधोऽपि हि वर्णानां
षड्विधो भेद उच्यते ।
तत्त्वमार्गविधानेन
ज्ञातव्यः परमार्थतः ॥१४४॥
उपदेशातिदेशाभ्यां
यदुक्तं तत्पदादिषु ।

भूयोऽतिदिष्टं तत्रैव
शास्त्रेऽस्मद्धृदयेश्वरे ॥१४५॥

मातृकामालिनीगतत्वेन द्विविधोऽपि वर्णानां यो भेदः प्रत्येकं वर्णपदमन्त्रव्याप्त्या षड्विध उच्यते, स पूर्वोक्तक्रमेण तत्त्वमार्गविधिना वस्तुतो ज्ञातव्य इति वाक्यार्थः । अस्मद्धृदयेश्वर इत्यनेन अत्रैव विश्रान्तिस्थानत्वं कटाक्षितम् ॥१४५

तदेवाह

पदमन्त्रकलादीनां
पूर्वसूत्रानुसारतः ।
त्रितयत्वं प्रकुर्वीत
तत्त्ववर्णोक्तवर्त्मना ॥ १४६ ॥
उक्तं तत्पदमन्त्रेषु
कलास्वथ निरूप्यते ।

पदादीनां

'पादाधः पञ्च भूतानि············।' (मा० वि० ६।२)

इत्यादिसूत्राण्यनुसृत्य तत्त्वाद्युक्तवर्त्मना परपरापरापरत्वेन त्रिभेदभिन्नत्वं विदध्यादित्यर्थः । उक्तमित्यनन्तरमेव ॥

तदेवाह

चतुर्षु रसवेदे द्वा-
　विंशतौ द्वादशास्त्वथ ॥ १४७ ॥
निवृत्त्याद्याश्चतस्रः स्यु-
　र्व्याप्त्री स्याच्छान्त्यतीतिका ।
द्वितीयस्यां कलायां तु
　द्वादश द्वादशाङ्गुलान् ॥१४८॥
क्रमात्क्षिप्त्वा विधिद्वैतं
　परापरपरात्मकम् ।
चतुरण्डविधिस्त्वादि-
　शब्देनेह प्रगृह्यते ॥ १४९ ॥
कलाचतुष्कवत्तेन
　तस्मिन्वाच्यं विधित्रयम् ।

द्वितीयस्यामिति षट्चत्वारिंशदङ्गुलगतायाम् । आदिशब्देनेति श्रीपूर्ववाक्यगतेन ॥

एवं शोध्यवैचित्र्यमुपसंहरन् शोधकवैचित्र्यमभिधातुमाह

एवं षड्विधमध्वानं
शोध्यशिष्यतनौ पुरा ॥१५०॥
न्यस्यैकतममुख्यत्वा-
न्न्यस्येच्छोधकसंमतम् ।

शोधकसंमतमिति शोधकतयाभिमतं मन्त्रविशेषमित्यर्थः ॥

तदेवाह

अध्वन्यासनमन्त्रौघः
शोधको ह्येक आदितः ॥१५१
शब्दराशिर्मालिनी च
समस्तव्यस्ततो द्विधा ।
एकवीरतया यद्वा
षट्कं यामलयोगतः ॥१५२॥
पञ्चवक्त्री शक्तितद्व-
द्भेदात्षोढा पुनर्द्विधा ।
एकाकियामलत्वेने-
त्येवं सा द्वादशात्मिका ॥१५३॥

षडङ्गी सकलान्यत्वा-
द्विविधा वक्रवत्पुनः ।
द्वादशत्वेन गुणिता
चतुर्विंशतिभेदिका ॥१५४॥
अघोराद्यष्टके द्वे च
तृतीयं यामलोदयात् ।
मातृसद्भावमन्त्रश्च
केवलः श्रुतिचक्रगः ॥१५५॥
एकद्वित्रिचतुर्भेदा-
स्त्रयोदशभिदात्मकः ।
एकवीरतया सोऽयं
चतुर्दशतया स्थितः ॥१५६॥

तत्रासनमन्त्रौघस्तावत् अध्वनि तद्योजनान्यथानुपपत्त्या प्रथममेकः शोधकः, शब्दराशिश्च व्यस्तसमस्ततया द्विप्रकारः, एवं मालिन्यपीति चत्वारो भेदाः। एकवीरतयेति एककस्य स्वस्वरूपमात्रविश्रान्तिमयत्वात् । यामलयोगत इति परस्परौन्मुख्ये चमत्कारतारतम्यात्, येन

षण्णां क्षुब्धाक्षुब्धतया द्वादश । एषामेव षण्णां वक्त्रैरेकाकितया यामलतया वा गृहीतैर्द्वादश । एतदङ्गानामेव द्वादशधात्वे सकलनिष्कलतया चतुर्विंशतिः । तृतीयमित्यष्टकं, तेनात्र अष्टकत्रयम् । केवल इति निरुपाधित्वात्, अत एव सर्वत्रानाख्यतयोक्तः । श्रुतीति चत्वारि सृष्ट्यादीनि चक्राणि, तेन सृष्ट्यनाख्यादितया चतुष्प्रकारः ॥ १५६ ॥

नचायमेतावन्मात्रभेद एवेत्याह

अनामसंहृतिस्थैर्य-
　　सृष्टिचक्रं चतुर्विधम् ।
देवताभिर्निजाभिस्त-
　　न्मातृसद्भाववृंहितम् ॥ १५७॥
इत्थं शोधकवर्गोऽयं
　　मन्त्राणां सप्ततिः स्मृता ।
षडर्धशास्त्रेषु श्रीम-
　　त्सारशास्त्रे च कथ्यते ॥१५८॥
अघोराद्यष्टकेनेह
　　शोधनीयं विपश्चिता ।

अथवैकाक्षरामन्त्रै-
रथवा मातृकाक्रमात् ॥१५९॥
भैरवीयहृदा वापि
खेचरीहृदयेन वा ।
भैरवेण महादेवि
त्वथ वक्त्राङ्गपञ्चकैः ॥ १६० ॥
येन येन हि मन्त्रेण
तन्त्रेऽस्मिन्नुद्भवः कृतः ।
तेनैव दीक्षयेन्मन्त्री
इत्याज्ञा पारमेश्वरी ॥१६१॥
एवं शोधकभेदेन
सप्ततिः कीर्तिता भिदः ।
शोध्यन्यासं विना मन्त्रै-
रेतैर्दीक्षा यदा भवेत् ॥१६२॥
तदा सप्ततिधा ज्ञेया
जननादिविवर्जिता ।

मन्त्रैरिति बहुवचनात् परादिसंबन्धिभिस्त्रि-

भिरित्यर्थः। भैरवीयहृदेति मातृसद्भावमन्त्रेण। खेचरीहृदयेनेति पिण्डनाथेन। भैरवेणेति नवात्माद्यन्यतमेन। येन येनोद्भवः कृत इति य एवाभीप्सित इत्यर्थः॥

एवं शोध्यशोधकवैचित्र्यमभिधाय तन्महिमोपनतां दीक्षाभिदमभिधातुमाह

शोध्यभेदोऽथ वक्तव्यः
संक्षेपात्सोऽपि कथ्यते ॥१६३॥

शोध्यभेदमेवाह

एकत्रिपञ्चषट्त्रिंश-
द्भेदात्तात्त्वश्चतुर्विधः ।
पञ्चैकभेदाच्चाध्वान-
स्तथैवाण्डचतुष्टयम् ॥१६४॥

एवं दशविधं शोध्यं
त्रिंशद्वा तद्विधित्रयात् ।
शोध्यशोधकभेदेन
शतानि त्वेकविंशतिः ॥१६५॥

अत्रापि न्यासयोगेन
　　शोध्येऽध्वनि तथाकृते ।
शतैकविंशतिभिदा
　　जननाद्युज्झिता भवेत् ॥१६६॥
जननादिमयी ताव-
　　त्येवं शतद्वाशि श्रुतिः ।
स्यात्सप्तत्यधिका सापि
　　द्रव्यविज्ञानभेदतः ॥ १६७ ॥
द्विधेति पञ्चाशीतिः स्या-
　　च्छतान्यधिकखाब्धिका ।
भोगमोक्षानुसन्धाना-
　　द्विविधा सा प्रकीर्तिता ॥१६८॥
अशुभस्यैव संशुद्ध्या
　　शुभस्याप्यथ शोधनात् ।
द्विधा भोगः शुभे शुद्धिः
　　कालत्रयविभेदिनि ॥ १६९ ॥
एकद्विसामस्त्यवशा-
　　त्सप्तधेत्यष्टधा भुजिः ।

गुरुशिष्यक्रमात्सोऽपि
द्विधेत्येवं विभिद्यते ॥ १७० ॥
प्रत्यक्षदीक्षणे यस्मा-
द्द्वयोरेकानुसन्धितः ।
तादृग्दीक्षाफलं पूर्णं
विसंवादे तु विप्लवः ॥१७१॥
परोक्षमृतदीक्षादौ
गुरुरेवानुसन्धिमान् ।
क्रियाज्ञानमहिम्ना तं
शिष्यं धाम्नीप्सिते नयेत् ॥१७२॥
अविभिन्ने क्रियाज्ञाने
कर्मशुद्धौ तथैव ते ।
अनुसन्धिः पुनर्भिन्नः
कर्म यस्मात्तदात्मकम् ॥१७३॥
श्रीमत्स्वच्छन्दशास्त्रे च
वासनाभेदतः फलम् ।
शिष्याणां च गुरोश्चोक्त-
मभिन्नेऽपि क्रियादिके ॥१७४॥

भोगस्य शोधकाच्छोध्या-
दनुसन्धेश्च तादृशात् ।
वैचित्र्यमस्ति भेदस्य
वैचित्र्यप्राणता यतः ॥१७५॥

पञ्चेति तत्त्वाध्वावशिष्टाः, शोध्यशोधकभेदेनेति त्रिंशतः शोध्यानां सप्तत्या शोधकैर्भेदेनेह । सप्ततीति प्रागुक्ता शोधकसंबन्धिनी । एवं सप्तत्यधिकानि द्वाचत्वारिंशच्छतानि, द्रव्येति अनेन क्रिया लक्ष्यते । खं शून्यम्, अब्धयश्चत्वारः, तेन चत्वारिंशदधिकानि पञ्चाशीतिः शतानि । अशुभस्यैवेति लोकधर्मिणः । शुभस्यापीति शिवधर्मिणः । सप्तधेति शुभस्य हि शुद्धावतीतवर्तमानभाविभेदादेकैकभेदास्त्रयः, अतीतवर्तमानातीतवर्तमानभावित्वेन द्विकभेदा अपि त्रयः, सामस्त्येन चैक इति । अष्टधेति अशुभस्य शुद्ध्या सह । सोऽपीति गुरुः । एवं विभिद्यत इति वक्ष्यमाणेन क्रमेण । विसंवाद इति द्वयोरपि भिन्नानुसन्धानात्मनि । गुरुरेवेति शिष्यस्य दिगन्तरस्थत्वात् मृतत्वाच्च । तथैवेति अभिन्ने । तदात्मकमित्यनुसन्ध्यनुप्राणितम् ॥ १७५ ॥

तत्र शोधकवैचित्र्यमेव दर्शयति

तथाहि वक्रैर्यस्याध्वा
शुद्धस्तैरेव योजितः ।
भोक्तुमिष्टे क्वचित्तत्त्वे
स भोक्ता तद्बलान्वितः ॥१७६॥
शुभानां कर्मणां चात्र
सद्भावे भोगचित्रता ।
तादृगेव भवेत्कर्म-
शुद्धौ त्वन्यैव चित्रता ॥१७७॥
भोगश्च सद्यउत्क्रान्त्या
देहेनैवाथ संगतः ।
तदैवाभ्यासतो वापि
देहान्ते वेत्यसौ चतुः ॥१७८॥
प्राक्तनाष्टभिदा योगा-
द्द्वात्रिंशद्भेद उच्यते ।
मोक्ष एकोऽपि बीजस्य
समयाख्यस्य तादृशम् ॥१७९॥

बालादिकं ज्ञातशीघ्र-
मरणं शक्तिवर्जितम् ।
वृद्धं वोद्दिश्य शक्तं वा
शोधनाशोधनाद्द्विधा ॥ १८० ॥
सद्यउत्क्रान्तितस्त्रैधं
सा चासन्नमृतौ गुरोः ।
कार्येत्याज्ञा महेशस्य
श्रीमद्गह्वरभाषिता ॥१८१॥
दृष्ट्वा शिष्यं जराग्रस्तं
व्याधिना परिपीडितम् ।
उत्क्रमय्य ततस्त्वेनं
परतत्त्वे नियोजयेत् ॥१८२॥
पञ्चत्रिंशदमी भेदा
गुरोर्वा गुरुशिष्ययोः ।
उक्तद्वैविध्यकलना-
त्सप्ततिः परिकीर्तिताः ॥१८३॥
एतैर्भेदैः पुरोक्तांस्ता-
न्भेदान्दीक्षागतान्गुरुः ।

हत्वा वदेत्प्रसंख्यानं
स्वभ्यस्तज्ञानसिद्धये ॥१८४॥

शोध्यवैचित्र्यं च शुभानामित्यादिना प्रकाशितम् । तदैवेति दीक्षासामनन्तर्येण । अभ्यासत इति मन्त्राराधनक्रमेण । द्वात्रिंशद्भेद इति चतुर्णामष्टभिर्गुणनात् । शक्तमिति विद्धदादिरूपम् । सेति सद्यउत्क्रान्तिः । उक्तेति 'गुरुशिष्यक्रमात्सोऽपि द्विधेत्येवं विभिद्यते' इत्यादिना ॥

एतदेव विभज्य दर्शयति

पञ्चाशीतिशती या
चत्वारिंशत्समुत्तरा कथिता ।
तां सप्तत्या भित्त्वा
दीक्षाभेदान्स्वयं कलयेत् ॥१८५
पञ्चकमिह लक्षाणां
च सप्तनवतिः सहस्रपरिसंख्या ।
अष्टौ शतानि दीक्षा-
भेदोऽयं मालिनीतन्त्रे ॥१८६॥

भित्त्वेति गुणयित्वा ॥ १८६ ॥

एवमुक्तान्मुख्यभेदान् संकलयन् भेदान्तराण्यप्यत्र सन्तीत्याह

सप्ततिधा शोद्धृगण-
स्त्रिंशद्धा शोध्य एकतत्त्वादिः ।
साण्डः षडध्वरूप-
स्तथेतिकर्तव्यता चतुर्भेदा ॥१८७॥
द्रव्यज्ञानमयी सा
जननादिविवर्जिताथ तद्युक्ता ।
पञ्चत्रिंशद्धा पुन-
रेषा भोगापवर्गसन्धानात् ॥१८८॥
यस्माद्द्वात्रिंशद्धा
भोगः शुभशुद्ध्यशुद्धिकालभिदा ।
मोक्षस्त्रेधा द्विगुणा
सप्ततिरितिकार्यताभेदाः॥ १८९ ॥

द्विगुणेति गुरुशिष्यगतादनुसन्धानभेदात् ॥

भेदान्तराणां सद्भावं दर्शयति

शोधनशोध्यविभेदा-
दितिकर्तव्यत्वभेदतश्चैषा ।

दीक्षा बहुधा भिन्ना
  शोध्यविहीना तु सप्ततिधा ॥१९०॥
मन्त्राणां सकलेतर-
  साङ्गनिरङ्गादिभेदसंकलनात् ।
शोध्यस्य च तत्त्वादेः
  पञ्चदशाद्युक्तभेदपरिगणनात् १९१
भेदानां परिगणना
  न शक्यते कर्तुमित्यसंकीर्णाः ।
भेदाः संकीर्णाः पुन-
  रन्ये भूयस्त्वकारिणो बहुधा १९२
शोधकशोध्यादीनां
  द्वित्रादिविभेदसद्भावात् ।

इतरो निष्कलः। उक्तेति दशमाह्निके। असंकीर्णा भेदा इति अर्थादुक्ताः। द्वित्रादीति देवीद्वयेन त्रयेण वेत्यादेः ॥

नन्वेवं भेदकथनेन किं स्यादित्याशङ्क्याह

भोगे साध्ये यद्य-
  द्बहु कर्तव्यं तदाश्रयेन्मतिमान् १९३

कारणभूयस्त्वं किल
फलभूयस्त्वाय किं चित्रम् ।
अपवर्गे नतु भेद-
स्तेनास्मिन्वासनादृढत्वजुषा १९४
अल्पाप्याश्रयणीया
क्रियाथ विज्ञानमात्रे वा ।
अस्मद्गुरवः पुनरेतन्न मन्यन्ते इत्याह
अभिनवगुप्तगुरुः पुन-
राह हि सति वित्तदेशकालादौ १९५
अपवर्गेऽपि हि विस्ती-
र्णकर्मविज्ञानसंग्रहः कार्यः ।
एतदेवोपपादयति
चिद्वृत्तेर्वैचित्र्या-
च्चाञ्चल्येऽपि क्रमेण सन्धानात् १९६
तस्मिंस्तस्मिन्वस्तुनि
रूढिरवश्यं शिवात्मिका भवति ।
तत्त्वमिदमेतदात्मक-
मेतस्मात्प्रोद्धृतो मया शिष्यः १९७

इत्थं क्रमसंवित्तौ
मूढोऽपि शिवात्मको भवति ।
क्रमिकतथाविधशिवता-
नुग्रहसुभगं च दैशिकं पश्यन् १९८

शिशुरपि तदभेददृशा
भक्तिबलाच्चाभ्युपैति शिवभावम् ।
यद्यपि विकल्पवृत्ते-
रपि मोक्षं दीक्षयैव देहान्ते ॥१९९॥

शास्त्रे प्रोवाच विभु-
स्तथापि दृढवासना युक्ता ।

शास्त्र इति श्रीनिशाटनादौ । तच्च प्रथमाह्निकादौ बहूक्तम् ॥

अत्र चान्येषामभिप्रायान्तरमाह

मोक्षेऽप्यस्ति विशेषः
क्रियाल्पभूयस्त्वजः सलोकादिः २००

इति केचित्तदयुक्तं
स विचित्रो भोग एव कथितः स्यात् ।

ननु यद्येवं न युक्तं, तत् कतरः पक्ष आश्र-
यणीय इत्याशङ्क्याह

संस्कारशेषवर्तन-
जीवितमध्येऽस्य समयलोपाद्यम् ॥
नायाति विघ्नजालं
क्रियाबहुत्वं मुमुक्षोस्तत् ।
यस्मात् सबीजदीक्षा-
संस्कृतपुरुषस्य समयलोपाद्ये २०२
भुक्ते भोगान्मोक्षो
नैवं निर्बीजदीक्षायाम् ।
इति केचिन्मन्यन्ते
युक्तं तच्चापि यत्स्मृतं शास्त्रे ॥२०३॥

अत्रैव हेतुर्यत्स्मृतं शास्त्रे इति ॥ २०३ ॥

तदेवाह

समयोल्लङ्घनाद्देवि
क्रव्यादत्वं शतं समाः ॥ २०४ ॥

एतदेव निगमयति

तस्माद्गुरुशिष्यमतौ
शिवभावनिरूढिवितरणसमर्थम् ।
क्रमिकं तत्त्वोद्धरणा-
दि कर्म मोक्षेऽपि युक्तमतिविततम्

स्वभ्यस्तज्ञानस्य गुरोः पुनरेवं न कश्चिन्नियम इत्याह

यस्तु सदा भावनया
स्वभ्यस्तज्ञानवान्गुरुः स शिशोः ।
अपवर्गाय यथेच्छं
यं कंचिदुपायमनुतिष्ठेत् ॥ २०६ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

एवं शिष्यतनौ शोध्यं
न्यस्याध्वानं यथेप्सितम् ।
शोधकं मन्त्रमुपरि
न्यस्येत्तत्त्वानुसारतः ॥ २०७ ॥

तत्त्वानुसारत इति शोध्याध्वोपलक्षणम् । अनेन च तत्तन्मन्त्रात्मकः परो न्यास आसूत्रितः ॥

तदेवाह

द्वयोर्मातृकयोस्तत्त्व-
स्थित्या वर्णक्रमः पुरा ।
कथितस्तं तथा न्यस्ये-
त्तत्तत्त्वविशुद्धये ॥ २०८ ॥

द्वयोरिति शब्दराशिमालिन्योः ॥ २०८ ॥

ननु

'............अध्वा बन्धस्य कारणम् ।'

इत्याद्युक्त्या वर्णाध्वापि अविशेषाद्बन्धक एव, तत् कथमिहास्य शोध्यत्वेऽपि शोधकत्वमुच्यते इत्याशङ्क्याह

वर्णाध्वा यद्यपि प्रोक्तः
शोध्यः पाशात्मकस्तु सः ।
मायीयः शोधकस्त्वन्यः
शिवात्मा परवाङ्मयः ॥ २०९ ॥

ननु एकस्यैव शोध्यत्वे शोधकत्वे च किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

उवाच सद्योज्योतिश्च
वृत्तौ स्वायम्भुवस्य तत् ।
बाढमेको हि पाशात्मा
शब्दोऽन्यश्च शिवात्मकः ॥२१०॥
तस्मात्तस्यैव वर्णस्य
युक्ता शोधकशोध्यता ।
अस्मदागमोऽप्येवमित्याह
श्रीपूर्वशास्त्रे चाप्युक्तं
ते तैरालिङ्गिता इति ॥ २११ ॥
सद्योजातादिवक्त्राणि
हृदाद्यङ्गानि पञ्च च ।
षट्कृत्वो न्यस्य षट्त्रिंश-
न्न्यासं कुर्याद्धरादितः ॥ २१२ ॥
परापराया वैलोम्या-
द्धरायां स्यात्पदत्रयम् ।
ततो जलादहङ्कारे
पञ्चाष्टकसमाश्रयात् ॥ २१३ ॥

पदानि पञ्च धीमूल-
पुंरागाख्ये त्रये त्रयम् ।
एकं त्वशुद्धवित्काल-
द्वये चैकं नियामके ॥ २१४ ॥
कलामायाद्वये चैकं
पदमुक्तमिह क्रमात् ।
विद्येश्वरसदाशक्ति-
शिवेषु पदपञ्चकम् ॥ २१५ ॥
एकोनविंशतिः सेयं
पदानां स्यात्परापरा ।

यदुक्तं तत्र

'स तया संप्रबुद्धः सन्योनिं विक्षोभ्य शक्तिभिः ।
तत्समानश्रुतीन्वर्णास्तत्संख्यानसृजत्प्रभुः ॥
ते तैरालिङ्गिताः सन्तः सर्वकामफलप्रदाः ।' (३।२८)

इति । एवमेक एव वर्णः शिवात्मकतयानुध्यातः शोधकोऽन्यथा तु शोध्य इत्यत्र तात्पर्यम् । षट्कृत्व इति शक्तीनां शक्तिमतां च संबन्धीनि प्रतितत्त्वं संमील्येत्यर्थः । वैलोम्यादिति दीक्षायां हि संहारक्रम एवोचितः, तेना-

गमे सृष्टिक्रमेणाभिधानेऽपि एवमेव न्यासः कार्य इत्याशयः । पदत्रयमिति फट् हः हुं सार्धैकैकार्णरूपम् । पञ्चेति फट् रर रुरु हे पिव इति सार्धद्विद्व्येकद्विवर्णात्मकानि । पुंरागेति पुंसा सहिते रागतत्त्वे इत्यर्थः । त्रयमिति वम भीषणे भीमे इति द्वित्रिद्व्यक्षरम् । एकमिति घोरमुखीति चतुरर्णम् । एकमिति हः इत्येकाक्षरम् । एकमिति घोररूपे इति चतुरक्षरम् । क्रमादिति तेन रूपे इति कलायां, घोर इति मायायाम् । पदपञ्चकमिति हुँ परमघोरे ह्रीः अघोरे ओमित्येकपञ्चैकत्र्येकात्मकम् । तत्र विद्यायां पदमेकम्, ईश्वरे चैकं, सदाशिवे द्वयं, शक्तिशिवयोश्चैकमिति विभागः ॥

अत्रैव वर्णविभागमाह

सार्धं चैकं चैकं

सार्धे द्वे द्वे शशी दृगथ युग्मम् २१६

त्रीणि दृगब्धिश्चन्द्रः

श्रुतिः शशी पञ्च विधुमहश्चन्द्राः।

एकान्नविंशतौ स्या-
　दक्षरसंख्या पदेष्वियं देव्याः ॥
हल्द्वययुतवसुचित्रगु-
　परिसंख्यातस्ववर्णायाः ।
मूलान्तं सार्धवर्णं स्या-
　न्मायान्तं वर्णमेककम् ॥२१८॥
शक्त्यन्तमेकमपरा-
　न्यासे विधिरुदीरितः ।
मायान्तं हलततः शक्ति-
　पर्यन्ते स्वर उच्यते ॥ २१९ ॥
निष्कले शिवतत्त्वे वै
　परो न्यासः परोदितः ।
परापरापदान्येव
　ह्यघोर्याद्यष्टकद्वये ॥ २२० ॥
मन्त्रास्तदनुसारेण
　तत्त्वेष्वेतद्द्वयं क्षिपेत् ।
पिण्डाक्षराणां सर्वेषां
　वर्णसंख्या विभेदतः ॥२२१॥

अव्यक्तान्तं स्वरे न्यस्या
शेषं शेषेषु योजयेत् ।
बीजानि सर्वतत्त्वेषु
व्याप्तृत्वेन प्रकल्पयेत् ॥२२२॥
पिण्डानां बीजवन्न्यास-
मन्ये तु प्रतिपेदिरे ।
अकृते वाथ शोध्यस्य
न्यासे वस्तुबलात् स्थितेः २२३
शोधकन्यासमात्रेण
सर्वं शोध्यं विशुध्यति ।

मह इति सोमसूर्याग्निलक्षणानि त्रीणि । हल्द्वययुतेति हल्द्वयेन अनच्कटकारद्वयेन युता अधिका इत्यर्थः, वसुचित्रग्विति अष्टात्रिंशत् । यदुक्तं

'निष्कले पदमेकार्णं त्र्यर्णैकार्णमिति द्वयम् ।
सकले तु परिज्ञेयं पञ्चैकार्णद्वयं द्वये ॥
चतुरेकाक्षरे द्वे च मायादित्रितये मते ।
चतुरक्षरमेकं च कालादिद्वितये मतम् ॥
रञ्जके द्व्यर्णमुद्दिष्टं प्रधाने त्र्यर्णमिष्यते ।

बुद्धौ देवाष्टकव्याप्त्या पदं त्र्यक्षरमिष्यते ॥
ततः पञ्चाष्टकव्याप्त्या त्र्येकद्वित्र्यक्षराणि तु ।
विद्यापदानि चत्वारि सार्धवर्णं च पञ्चमम् ॥
एकैकसार्धवर्णानि त्रीणि तत्त्वे तु पार्थिवे ।'
(मा०वि०४।२३)

इति । मूलान्तमिति प्रकृत्यन्तमण्डद्वयव्यापकमित्यर्थः । एककं वर्णमिति चतुष्कलम् । एकमिति मायाबीजम् । हलिति प्रकरणादमृतबीजम्। एवं स्वरोऽपि औकारः । पर इति विसर्गः। तदुक्तं

'सार्धेनाण्डद्वयं व्याप्तमेकैकेन पृथग्द्वयम् ।
अपरायाः समाख्याता व्याप्तिरेषा विलोमतः ॥
सार्णेनाण्डत्रयं व्याप्तं त्रिशूलेन चतुर्थकम् ।
सर्वातीतं विसर्गेण परायाः व्याप्तिरिष्यते ॥' (४।२५)

इति । तदनुसारेणेति परापरापदानामेव समनन्तरोक्तां तत्तत्तत्त्वव्याप्तिमनुसृत्येत्यर्थः । तदुक्तं

'परापराङ्गसंभूता योगिन्योऽष्टौ महाबलाः ।
पञ्च षट् पञ्च चत्वारि द्वित्रित्र्यर्णाः क्रमेण तु ॥
ज्ञेयाः सप्तैकादशार्णा एकार्धार्णद्वयान्विताः ।' (३।६०)

इति । पिण्डाक्षराणामिति नवात्मादीनाम्। संख्या नवादिका। स्वर इति उकारे। शेषं पुरुषादि

शेषेषु यादिषु। बीजानीति पिण्डपदविलक्षणानि एकाक्षरादीनि । बीजवदिति पिण्डानामपि प्रतितत्त्वं व्यापृतया न्यासः कार्य इत्यर्थः ॥

अन्यस्तमपि शोध्यं केवलेनैव शोधकन्यासेन शुद्ध्यतीत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

श्रीमन्मृत्युञ्जयादौ च
कथितं परमेष्ठिना ॥ २२४ ॥

तदेवाह

अधुना न्यासमात्रेण
भूतशुद्धिः प्रजायते ।

नन्वेतदत्र देहशुद्ध्यर्थमुक्तमिति कथमिह संगच्छतामित्याशङ्क्याह

देहशुद्ध्यर्थमप्येत-
त्तुल्यमेतेन वस्तुतः ॥ २२५ ॥
अन्यप्रकरणोक्तं य-
द्युक्तं प्रकरणान्तरे ।
ज्ञापकत्वेन साक्षाद्वा
तत्किं नान्यत्र गृह्यते ॥२२६॥

मालिनीमातृकाङ्गस्य
　न्यासो योऽर्चाविधौ पुरा ।
प्रोक्तः केवलसंशोद्धृ-
　मन्त्रन्यासे स एव तु ॥२२७॥
त्रिपदी द्वयोर्द्वयोः स्या-
　त्प्रत्येकमथाष्टसु श्रुतिपदानि ।
दिक्चन्द्रचन्द्ररसरवि-
　शरशरदृग्दृङ्मृगाङ्कशशिगणने ॥
अङ्गुलमाने देव्या
　अष्टादश वैभवेन पदमन्यत् ।
अपरं मानमिदं स्यात्
　केवलशोधकमनुन्यासे ॥२२९॥
तुर्यपदात्पदषट्कं
　मानद्वितयं परापरपराख्यम् ।
द्वादशकं द्वादशकं
　तत्त्वोपरि पूर्ववत्त्वन्यत् ॥२३०

वस्तुत इति शोध्यशोधकात्मनो न्यासस्य साम्यात् । साक्षादिति विधायकत्वेन । किं नान्यत्र गृह्यते इति अपितु गृह्यते एवेत्यर्थः । अङ्कस्येति तत्स्वरूपस्येत्यर्थः । केवलेति शोध्यपरिहारेण, शोध्यसंमीलनायां तु प्रागन्यथोक्त एव वर्णादिक्रमेण न्यासः । स एवेति न्यासः तत्क्रम इति यावत् । त्रिपदीति संहारक्रमेण । द्वयोर्द्वयोरिति अङ्गुलयोः, तेन षडङ्गुलाः । अष्टस्विति अङ्गुलेषु । श्रुतीति चत्वारि, तेन द्वात्रिंशत् । दिगिति दश, चन्द्रेत्येकः, रसेति षट्, रवीति द्वादश, शरेति पञ्च, दृगिति द्वयम् । अष्टादशेति पदानि । वैभवेनेति व्यापकतया, यदुक्तं

'व्यापकं पदमन्यच्च ...................।' (६।२४)

इति । केवलेति शोध्यपरिहारेण । तुर्यपदादित्यारभ्य । पदषङ्क इति यत्राष्टाङ्गुलानि चत्वारि, दशाङ्गुलमेकमेकाङ्गुलं चैकमिति । उपरीति तेनात्र प्रतिपदमङ्गुलयोर्द्वयं द्वयमधिकीभवतीत्यर्थः ॥ २३० ॥

नन्वस्याः समनन्तरमेव तत्त्वक्रमेण पदानां

न्यास उक्तस्तत्कथमिह एतदिदानीमेवान्यथाभिधीयत इत्याशङ्क्याह

केवलशोधकमन्त्र-
न्यासाभिप्रायतो महादेवः ।
तत्त्वक्रमोदितमपि
न्यासं पुनराह तद्विरुद्धमपि २३१

महादेवो हि शोध्यानां षट्त्रिंशत्तत्त्वानां क्रमेण तन्न्यासपुरःसरीकारेण उदितमपि शोधकमन्त्रन्यासाभिप्रायेण पुनस्तद्विरुद्धमपि एकान्नविंशतेः पदानां न्यासमाह तदन्यथात्वेनापि अकथयदित्यर्थः ॥ २३१ ॥

तदेव पठति

निष्कले पदमेकार्णं
यावत्त्रीणि तु पार्थिवे ।
इत्यादिना तत्त्वगत-
क्रमन्यास उदीरितः ॥२३२॥
पुनश्च मालिनीतन्त्रे
वर्गविद्याविभेदतः ।

द्विधा पदानीत्युक्त्वाख्य-
न्यासमन्यादृशं विभुः ॥२३३॥

उदीरित इति चतुर्थपटले, तच्च समनन्तर-मेव संवादितम्। उक्त्वेति षष्ठे पटले, यदुक्तं तत्र

'पदानि द्विविधान्यत्र वर्गविद्याविभेदतः ।
तेषां तन्मन्त्रवद्व्याप्तिर्यथेदानीं तथा शृणु ॥' (६।१९)

इति । अन्यादृशमिति तत्त्वक्रमन्यासविपरीत-मित्यर्थः ॥ २३३ ॥

तदेवाह

एकैकं द्व्यङ्गुलं ज्ञेयं
तत्र पूर्वं पदत्रयम् ।
अष्टाङ्गुलानि चत्वारि
दशाङ्गुलमतः परम् ॥२३४॥
द्व्यङ्गुले द्वे पदे चान्ये
षडङ्गुलमतः परम् ।
द्वादशाङ्गुलमन्यच्च
द्वेऽन्ये पञ्चाङ्गुले पृथक् ॥२३५॥

पदद्वयं चतुष्पर्व
तथान्ये द्वे द्विपर्वणी ।

पदत्रयमेकैकं द्व्यङ्गुलमिति षडङ्गुलाः । अष्टाङ्गुलानीत्यत्रापि एकैकमिति संबन्धनीयम् । द्व्यङ्गुले द्वे पदे इति एकैकं पदमेकाङ्गुलमित्यर्थः। पृथगिति एकैकं पञ्चाङ्गुलमित्यर्थः, अन्यथा हि प्रत्येकं सार्धद्व्याङ्गुलत्वं स्यात् । पदद्वयं चतुष्पर्वेति प्रत्येकं द्विपर्वत्वात् । द्वे द्विपर्वणी इति प्रत्येकमेकपर्वेत्यर्थः ॥

एतदेवोपसंहरति

एवं परापरादेव्याः
स्वतन्त्रो न्यास उच्यते ॥२३६॥

स्वतन्त्र इति तत्त्वन्यासाद्यनपेक्षत्वात् । पूर्वं हि शोध्यं तत्त्वादि विन्यस्यैतन्न्यास इत्यस्य तत्पारतन्त्र्यम्, इह तु तत्परिहारेण स्वातन्त्र्येणैवास्या न्यास इति विषयभागः । यदभिप्रायेणैव

'अपरं मानमिदं स्यात्केवलशोधकमनुन्यासे ।'

इत्याद्युक्तम् । अतश्च शोध्यपारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याच्च द्वैविध्येनोक्तस्यास्य न्यासस्य एकैकद्व्य-

ङ्गुलमिति पठित्वा पूर्वस्य पदत्रयस्य चतुरङ्गुलत्वं, पदद्वयस्य च प्रत्येकं द्व्यङ्गुलत्वम्, अन्यच्च षडङ्गुलमेव, प्राच्येन सह तु द्वादशाङ्गुलत्वं, पदद्वयस्य दशाङ्गुलत्वेऽपि एकस्य त्र्यङ्गुलत्वं, अपरस्य च सप्ताङ्गुलत्वं द्विविधस्य च पदद्वयस्य प्रत्येकं चतुरङ्गुलत्वं द्व्यङ्गुलत्वं चेत्याद्यभिधाय पूर्वापरानुसारितया उभयपक्षमीलनयाङ्गुलव्यत्यासेन व्याख्यायामार्षपाठपरित्यागः कष्टकल्पना पुनर्वचनानुपयोगः श्रीमद्गुरुव्याख्यातिक्रमश्चेति दोषाः ॥ २३६ ॥

नन्वेवं देवीद्वयस्यापि न्यासः कस्मान्नोक्त इत्याशङ्क्याह

विद्याद्वयं शिष्यतनौ
व्याप्तृत्वेनैव योजयेत् ।
इति दर्शयितुं नास्य
पृथङ्न्यासं न्यरूपयत् ॥२३७

नन्वेवं शोधकस्य द्विविधेन न्यासेन किं स्यादित्याशङ्कां गर्भीकृत्य फलाविशेषेऽपि प्रक्रियामात्रस्यैव वैचित्र्यमित्याह

एवं शोधकमन्त्रस्य
न्यासे तद्रश्मियोगतः ।
पाशजालं विलीयेत
तद्ध्यानबलतो गुरोः ॥२३८॥

शोध्यतत्त्वे समस्तानां
योनीनां तुल्यकालतः ।
जननाद्भोगतः कर्म-
क्षये स्यादपवृक्तता ॥२३९॥

पाशजालमिति षडध्वरूपं, तच्चार्थादन्यस्तम् । तत्त्व इत्युपलक्षणं, तेन षडध्वन्यपि । न्यासश्चार्थसिद्धः ॥ २३९ ॥

नन्वेवमस्याणोर्युगपदनेकशरीरगतत्वेन भोक्तृत्वेऽपि किमन्योन्यस्यानुसन्धानमस्ति न वेत्याशङ्क्याह

देहैस्तावद्भिरस्याणो-
श्चित्रं भोक्तुरपि स्फुटम् ।
मनोऽनुसन्धिर्नो विश्व-
संयोगप्रविभागवत् ॥२४०॥

इहास्याणोः संकुचितस्यात्मनस्तावद्भिर्मन्त्रबलोपनतैर्युगपदवस्थितैरनेकैर्देहैस्तत्तत्कर्मवैचित्र्यारब्धतया चित्रं नानाकारं भोक्तुरपि मानसमनुसन्धानं स्फुटं नास्ति, य एवाहमन्यस्मिन् देहे भुक्तवान् स एवाहमस्मिन्नपि इत्येवमात्मकमस्य ज्ञानं नोदियादित्यर्थः । अत्रैव निदर्शनं विश्वसंयोगप्रविभागवदिति । यथाहि आत्मनो व्यापकत्वात् स्थितेषु विश्वेन भावव्रातेन संयोगविभागेषु अनेन संयुक्तोऽस्मि, अनेन च विभक्तोऽस्मीत्येवं नानुसन्धानं, तथेहापीत्यर्थः २४०

ननु असिद्धोऽयं दृष्टान्तो यदस्य व्यापकत्वात् तत्रापि एवमनुसन्धिरस्तु—इत्याशङ्क्याह

नियत्या मनसो देह-
मात्रे वृत्तिस्ततः परम् ।
नानुसन्धा यतः सैक-
स्वान्तयुक्ताक्षकल्पिता ॥२४१॥

मनसो हि नियतिशक्तिनियन्त्रणया देहमात्र एवानुसंधानात्मा वृत्तिः नतु ततोऽन्यत्र, यतः

सा तदीया वृत्तिर्युगपज्ज्ञानानुदयादेकेन चक्षुराद्यन्यतमेन

'आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन ।'

(न्या०सू०भा० १।१।४)

इत्यादिनीत्या स्वान्तयुक्तेन इन्द्रियेण कल्पिता तदधीनेत्यर्थः ॥ २४१ ॥

इन्द्रियाणां च नियतवृत्ति ज्ञानमिति कुतस्तदुल्लङ्घनेनापि देहान्तरादौ मनोऽनुसन्दध्यादत एवाह

प्रदेशवृत्ति च ज्ञान-
मात्मनस्तत्र तत्र तत् ।
भोग्यज्ञानं नान्यदेहे-
ष्वनुसन्धानमर्हति ॥ २४२ ॥

भोग्यज्ञानमिति नीलसुखादिविषयं वेदनमित्यर्थः ॥ २४२ ॥

ननु यद्येवं, तद्योगिनां प्रातिभज्ञानादावतीन्द्रियार्थविषयं ज्ञानं कस्मादुदियादित्याशङ्क्याह

यदा तु मनसस्तस्य
देहवृत्तेरपि ध्रुवम् ।

योगमन्त्रक्रियादेः स्या-
नैर्मल्यं तद्विदा तदा ॥ २४३ ॥

तस्येति बाह्येन्द्रियाधीनवृत्तेरपि, तद्विदेति तस्यातीन्द्रियस्याप्यर्थस्य विदा ज्ञानमित्यर्थः २४३

एतत्प्रकृतेऽपि योजयति

यथामलं मनो दूर-
स्थितमप्याशु पश्यति ।
तथा प्रत्ययदीक्षायां
तत्तद्भुवनदर्शनम् ॥ २४४ ॥
जननादिवियुक्तां तु
यदा दीक्षां चिकीर्षति ।
तदास्मादुद्धरामीति
युक्तमूहप्रकल्पनम् ॥ २४५ ॥
यदा शोध्यं विना शोद्धृ-
न्यासस्तत्रापि मन्त्रतः ।
जननादिक्रमं कुर्या-
त्तत्त्वसंश्लेषवर्जितम् ॥ २४६ ॥

एकाकिशोद्धृन्यासे च
जननादिविवर्जने ।
तच्छोद्धृसंपुटं नाम
केवलं परिकल्पयेत् ॥२४७॥

तत्तद्भुवनदर्शनमिति तीव्रशक्तिपातभाजो हि कस्यचित् तेषु तेषु भुवनेषु अनेकदेहविषयमपि अनुसन्धानं स्यादित्यर्थः । युक्तमिति जननादेरचिकीर्षितत्वात् । कुर्यादिति अर्थादनुल्लिखितविशेषतया, अत एवोक्तं तत्त्वसंश्लेषवर्जितमिति ॥ २४७ ॥

एवं यथेप्सितशोद्धृसंपुटितं शिष्यनाम कल्पयित्वा किं कुर्यादित्याशङ्क्याह

द्रव्ययोगेन दीक्षायां
तिलाज्याक्षततण्डुलम् ।
तत्तन्मन्त्रेण जुहुया-
ज्जन्मयोगवियोगयोः ॥२४८॥

तत्तन्मन्त्रेणेति शोद्धृसंपुटितशिष्यनामलक्षणेन । जन्मयोगवियोगयोरिति वस्तुतस्तन्निमित्तमित्यर्थः ॥ २४८ ॥

विज्ञानदीक्षायां पुनरेवं कर्तव्यं किंचिन्ना-स्तीत्याह

यदा विज्ञानदीक्षां तु
कुर्याच्छिष्यं तदा भृशम् ।
तन्मन्त्रसंजल्पबलात्
पश्येदा चाविकल्पकात् ॥२४९॥

तन्मन्त्रेति तस्य शोद्धृत्वेनाभीप्सितस्य मन्त्रस्ये-त्यर्थः। चो भिन्नक्रमो हेतौ, तेन तदा चेति । आ अविकल्पकादिति साक्षात्कारात्मनिर्विकल्पक-विश्रान्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २४९ ॥

ननु शब्दात्मा संजल्पः कथमविकल्पके वि-श्राम्येदित्याशङ्क्याह

विकल्पः किल संजल्प-
मयो यत्स विमर्शकः ।
मन्त्रात्मासौ विमर्शश्च
शुद्धोऽपाशवतात्मकः ॥ २५०॥
नित्यश्चानादिवरद-
शिवाभेदोपकल्पितः ।

तद्योगाद्वैशिकस्यापि
विकल्पः शिवतां व्रजेत् २५१

विकल्पस्य हि संजल्पः स्वरूपं यदसौ क्षेत्रज्ञस्वातन्त्र्यात्मकत्वात्परामृष्टस्वभावः । असौ संजल्प एव च मन्त्रात्मा यन्नान्तरीयकश्च विमर्शो निर्विकल्पैकरूपत्वाच्छुद्धः, अत एव

'सोऽयमैश्वरो भावः पशोरपि ।'

इत्यादिनयेन अपाशवतात्मकः, अत एव नित्यः

'स्वभावमवभासस्य............।' (ई०प्र० १।५।११)

इत्यादिनीत्या तदवियुक्तस्वरूप इत्यर्थः । ननु कथमेवंविधविमर्शयोगित्वं संजल्पात्मनः स्थूलस्य विकल्पस्य स्यादित्याशङ्क्योक्तमनादिवरदशिवाभेदोपकल्पित इति । मन्त्रयितुश्चेतःस्वरूपानुप्रवेशादेव विकल्पोऽपि शिवतां व्रजेदविकल्पक एव विश्राम्येदित्यर्थः ॥ २५१ ॥

नचैतद्युक्तित एव सिद्धमित्याह

श्रीसारशास्त्रे तदिदं
परमेशेन भाषितम् ।

तदेव पठति

अर्थस्य प्रतिपत्तिर्या
ग्राह्यग्राहकरूपिणी ॥ २५२ ॥
सा एव मन्त्रशक्तिस्तु
वितता मन्त्रसन्ततौ ।

या नाम अर्थालोचनात्मिका ग्राह्यग्राहकरूपिणी अङ्गुलिशिरोनिर्देशप्रख्यतदामर्शमयी अविकल्पकस्वभावा प्राथमिकी प्रतिपत्तिः, सैव सर्वेषां मन्त्राणामनवच्छिन्ना प्रमात्रेकात्मनि अन्तर्गुप्ततया समुच्चरद्रूपा शक्तिः सत्तेत्यर्थः ॥

एवं चेदमनेनोक्तं स्यादित्याह

परामर्शस्वभावेत्थं
मन्त्रशक्तिरुदाहृता ॥ २५३ ॥
परामर्शो द्विधा शुद्धा-
शुद्धत्वान्मन्त्रभेदकः ।

सच शुद्धाशुद्धरूपतया द्विधा मन्त्रान्भेदयतीत्याह परामर्श इत्यादि ॥

एतच्चागमोक्त्यैव विभजति

उक्तं श्रीपौष्करेऽन्ये च
ब्रह्मविष्ण्वादयोऽण्डगाः ॥२५४॥
प्राधानिकाः साञ्जनास्ते
सात्त्वराजसतामसाः ।
तैरशुद्धपरामर्शा-
त्तन्मयीभावितो गुरुः ॥२५५॥
वैष्णवादिः पशुः प्रोक्तो
न योग्यः पतिशासने ।
ये मन्त्राः शुद्धमार्गस्थाः
शिवभट्टारकादयः ॥ २५६ ॥
श्रीमन्मतङ्गादिदृशा
तन्मयो हि गुरुः शिवः ।

तन्मय इति शुद्धपरामर्शात्मशिवभट्टारकादिमन्त्रैकात्म्यमापन्न इत्यर्थः ॥

ननु भवतु नाम विकल्पस्य क्षेत्रज्ञस्वातन्त्र्योल्लिखितसंजल्पयोगाद्विमर्शकत्वं, तद्योग एवास्य पुनः प्रथमतरं कुतस्त्य इत्याह

ननु स्वतन्त्रसंजल्प-
योगादस्तु विमर्शिता ॥२५७॥
प्राक्कुतः स विमर्शाच्चे-
त्कुतः सोऽपि निरूपणे ।
आद्यस्तथाविकल्पत्व-
प्रदः स्यादुपदेष्टृतः ॥ २५८ ॥
यः संक्रान्तोऽभिजल्पः स्या-
त्तस्याप्यन्योपदेष्टृतः ।

अथोच्यते विमर्शादसाविति, तत्सोऽपि कुत इत्याह विमर्शाच्चेत्, कुतः सोऽपीति । एवं हि विकल्पस्य संजल्पयोगाद्विमर्शः, तस्माच्च संजल्पयोग इत्यन्योन्याश्रयं भवेदिति भावः, तदिदमत्रावधार्यमित्याह निरूपण इत्यादि, निरूपणे हि उत्तमवृद्धलक्षणादुपदेष्टुः सकाशात् आद्यः कश्चिन्मूलभूतो विमर्शः समनन्तरोक्तविकल्परूपतादायी भवेत् यः किल उपदेश्ये प्रतिसंक्रान्तः संजल्पात्मकतां यायात् यद्योगादपि विकल्पस्य परामृष्टृत्वं स्यात् । नन्वेव-

मुपदेष्टुरप्यसौ कुतस्त्य इत्याशङ्क्योक्तं तस्याप्य-न्योपदेष्टृत इति ॥

एवं हि मूलक्षतिकारिणी इयमनवस्था परा-पतेदित्याशङ्क्याह

पूर्वपूर्वक्रमादित्थं
य एवादिगुरोः पुरा ॥ २५९ ॥
संजल्पो ह्यभिसंक्रान्तः
सोऽद्याप्यस्तीति गृह्यताम् ।

इत्थं हि यथानुपूर्वमुपदेष्टृक्रममवलम्ब्य स-हजविमर्शात्मनः परमेशितुरादिगुरोः सकाशाद्य एव प्राथमिकः संजल्पोऽभितः समन्ताद्यथोत्तर-मुपदेश्येषु संक्रान्तः, स एव प्रतिसंक्रान्तवृत्ति-तया अनुवर्तमानोऽद्यापि मायाप्रमातृपर्यन्तम-स्तीति गृह्यतां नैवं काचिदनवस्थेत्यर्थः ॥

एवं च तन्माहात्म्योपनतो यः कश्चन वैक-ल्पिको व्यवहारः, सोऽपि ध्रुवं तदात्मैवेत्याह

यस्तथाविधसंजल्प-
बलात्कोऽपि स्वतन्त्रकः ॥२६०॥

विमर्शः कल्प्यते सोऽपि
　　तदात्मैव सुनिश्चितः ।

एवमादिगुरोः प्रभृति प्रवृत्त एक एवेयत्कालपर्यन्तं प्रतिसंक्रान्तवृत्तितयानुवर्तमानस्तत्तदभिजल्पवपुषा स्फुरतीति सिद्धम् ॥

ननु यद्येवं, तद्यत्र शब्दात् शब्दान्तरे व्युत्पत्तौ परामर्शभेदोऽस्ति, तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्याह

घटकुम्भ इतीत्थं वा
　　यदि भेदो निरूप्यते ॥२६१॥
सोऽप्यन्यकल्पनादायी
　　ह्यनादृत्यः प्रयत्नतः ।
पणायते करोतीति
　　विकल्पस्योचितौ स्फुटम् ॥२६२
करपाण्यभिजल्पौ तौ
　　संकीर्येतां कथं किल ।

यदि नाम घटविमर्शात्कुम्भविमर्श इत्येवंप्रकारः परामर्शस्य भेदो निरूप्यते, तदसौ स्वोचितप्राच्यविमर्शपरित्यागात्कल्पनान्तरकारि-

तया प्रयत्नेनापि परिहार्यः। नहि करपाणिशब्दौ करोत्यादानमिति करः, पणायते द्यूतादिना व्यवहरतीति पाणिश्चेति संकल्पयितुं स्फुटमुचितौ कदाचिदपि संकीर्येतामेकपरामर्शाभिजल्पात्मतां भजत इत्यर्थः ॥

ननु यद्येवं, तत्संभवन्ती अपि शब्दाच्छब्दान्तरे व्युत्पत्तिः कथमपह्नूयते इत्याशङ्क्याह

शब्दाच्छब्दान्तरे तेन
व्युत्पत्तिर्व्यवधानतः ॥ २६३ ॥
व्यवहारात्तु सा साक्षा-
च्चित्रोपाख्याविमर्शिनी ।

तेन संजल्पासाङ्कर्येण हेतुना व्यवधानतः स्वोचितप्राच्यविमर्शसंनिधापनद्वारेण शब्दाच्छब्दान्तरे घटाभिजल्पादिव कुम्भाभिजल्पे व्युत्पत्तिरवबोधः, वृद्धव्यवहारात्पुनर्नानाकारशब्दसंदर्भविमर्शकारितया सा साक्षादव्यवधानेनैव तत्र सर्वेषां व्युत्पत्तिरित्यर्थः ॥

एवमिदमत्र वस्तुसतत्त्वं पर्यवसितमित्याह

तद्विमर्शोदयः प्राच्य-
स्वविमर्शमयः स्फुरेत् ॥२६४॥

यावद्बालस्य संवित्ति-
रकृत्रिमविमर्शने ।

तत् तस्मात् वृद्धपरम्परायातस्वात्मीयविमर्शमय एव घटादेर्विमर्शस्योदयः स्फुरेद्यावदनधिगतशब्दार्थव्युत्पत्तेर्बालस्यापि शब्दसंसर्गायोगात् अकृत्रिमे स्वसंवित् विमर्शने, तेन का वार्ता तद्व्युत्पत्तिभाजो जनस्येत्यर्थः ॥

अत एव च एतद्वैलक्षण्यं मन्त्राणां, येन तत्र परमेश्वरस्यादर इत्याह

तेन तन्मन्त्रशब्दार्थ-
विशेषोत्थं विकल्पनम् ॥२६५॥
शब्दान्तरोत्थाद्भेदेन
पश्यता मन्त्र आदृतः ।
यच्चापि बीजपिण्डादे-
रुक्तं प्राग्बोधरूपकम् ॥२६६॥
तत्तस्यैव कुतोऽन्यस्य
तत्कस्मादन्यकल्पना ।

तेन शब्दान्तराणां तत्तत्प्राच्यस्वविमर्शमयतया स्फुरणेन हेतुना, शब्दान्तरोत्थाद्विकल्पनात् तेभ्यः सहजानवच्छिन्नविमर्शरूपेभ्यो मन्त्रशब्दार्थविशेषेभ्यः समुत्थितं विकल्पनं भेदेन वैलक्षण्येन पश्यता साक्षात्कुर्वता भगवता मन्त्र आहृतः परमोपादेयतयोपदिष्ट इत्यर्थः । तच्छब्दान्तराणां परविमर्शात्मकत्वेऽपि वृद्धव्यवहारपरम्परया यथायथमवरोहक्रमेण स्थूलेन संजल्पात्मना रूपेणापि उदय इत्युक्तम्, मन्त्राणां पुनरनादिगुरोः प्रभृत्यद्यापि अनवच्छिन्नसहजपरामर्शात्मकत्वमविशिष्टमेवेति । अत एव यच्चापि प्राक्

'बीजपिण्डात्मकं सर्वं संविदः स्पन्दनात्मताम् ।
विदधत्........................................... ॥' (७।२)

इत्यादिना बीजपिण्डादेर्बोधरूपत्वमुक्तं, तत्तस्यैव, नतु शब्दान्तराणामपि तेषां यथायथं स्थूलरूपत्वापत्तेरुक्तत्वात् । तत् तस्मादनवच्छिन्नबोधरूपे बीजपिण्डादौ कस्मादन्यस्य तत्तदुपदेष्टृपरम्परापतितस्य विमर्शान्तरस्य कल्पना, नास्त्यत्र संजल्पनान्तरतुल्यकक्ष्यत्वमित्यर्थः ॥

अनेनैवाभिप्रायेण सर्वत्र शास्त्रे गुरोर्मन्त्रतन्त्रविशारदत्वमेव मुख्यं लक्षणमुक्तमित्याह

एतदर्थं गुरोर्यत्ना-
ल्लक्षणे तत्र तत्र तत् ॥२६७॥
लक्षणं कथितं ह्येष
मन्त्रतन्त्रविशारदः ।

तदेवं सर्वात्मना मन्त्रार्थपरिशीलनपरेणैव गुरुणा भाव्यमित्याह

तेन मन्त्रार्थसंबोधे
मन्त्रवार्तिकमादरात् ॥ २६८ ॥
ऊहापोहप्रयोगं वा
सर्वथा गुरुराचरेत् ।

ननु यद्येवंविधो गुरुर्न स्यात्, तदा किं कार्यमित्याशङ्क्याह

मन्त्रार्थविदभावे तु
सर्वथा मन्त्रतन्मयम् ॥२६९॥
गुरुं कुर्यात्

मन्त्रतन्मयमिति मन्त्रैकात्म्यमापन्नमित्यर्थः ॥

अत एवाह

तदभ्यासा-
त्तत्संकल्पमयो ह्यसौ ।

ननु दृढनिरूढमन्त्रार्थभावनाभाजो गुरोरपि अन्योऽभिजल्पो मन्त्रसमानमहिमैव, तत्कथमुक्तं मन्त्राणां संजल्पान्तरतुल्यकक्ष्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह

तत्समानाभिसंजल्पो
यदा मन्त्रार्थभावनात् ॥२७०॥
गुरोर्भवेत्तदा सर्व-
साम्ये को भेद उच्यताम् ।

ननु असिद्धं सर्वसाम्यं, मन्त्रेतरस्य हि अभिजल्पस्य भिन्नैवानुपूर्वीत्याशङ्क्याह

अंशेनाप्यथ वैषम्ये
न ततोऽर्थक्रिया हि सा ॥२७१॥

वैषम्य इति आनुपूर्व्यादिना मन्त्राद्भेदे । तत इत्यभिसंजल्पात् । सेति मन्त्रकार्या ॥२७१॥

यस्तु सत्यपि भेदे कीटगोमयाभ्यामिव

कीटं मन्त्रसंजल्पाभ्यामपि एकामेवार्थक्रियां पश्यति, स शिव एवेत्याह

गोमयात्कीटतः कीट
इत्येवं न्यायतो यदा ।
संजल्पान्तरतोऽप्यर्थ-
क्रियां तामेव पश्यति ॥२७२॥
तदैष सत्यसंजल्पः
शिव एवेति कथ्यते ।

सत्यसंजल्पत्वमेव दर्शयति

स यद्वक्ति तदेव स्या-
न्मन्त्रो भोगापवर्गदः ॥२७३॥

अनेनैवाभिप्रायेण भगवता 'कथा जपः' (शि० सू० ३।२७) इत्यासूत्रितम् ॥ २७३ ॥

अस्माकं पुनर्नायं पक्ष इत्याह

नैषोऽभिनवगुप्तस्य
पक्षो मन्त्रार्पितात्मनः ।
योऽर्थक्रियामाह भिन्नां
कीटयोरपि तादृशोः ॥२७४॥

तत्तन्मन्त्रसतत्त्वानुभवनिभालनोद्युक्तस्य श्रीमतोऽभिनवगुप्तस्य पुनरेतन्न मतं यतस्तादृशोः कीटगोमयप्रभवयोरपि कीटयोर्भिन्नामर्थक्रियामाह तत्र कार्यभेदमभ्युपागमदित्यर्थः ॥२७४॥

ननु यद्येवं, तद्विनापि मन्त्रं मन्त्रार्थभावनातारतम्यभाजः संजल्पमात्रादेव तत्सिद्धिर्भवन्ती कथमपह्नूयते इत्याशङ्क्याह

मन्त्रार्पितमनाः किंचि-
द्वदन्यत्तु विषं हरेत् ।
तन्मन्त्र एव

मन्त्रार्पितमना इति मन्त्रवीर्य एव कृतानुसन्धिरित्यर्थः। किंचिदिति श्लोकगाथादि। यदुक्तं प्राक्

श्लोकगाथादि यत्किंचिदादिमान्त्ययुतं यतः ।
तस्माद्विदंस्तथा सर्वं मन्त्रत्वेनैव पश्यति ॥　　(३।२२५)

इति ॥

ननु मन्त्रार्पितमनस्त्वेनैव यदि विषहरणादि सिद्ध्येत्, तदप्रयोजकेन यस्य कस्यचन शब्दस्य वचनेन किं स्यात्, बाढमित्याह

शब्दः स
परं तत्र घटादिवत् ॥ २७५ ॥

एतदेव दृष्टान्तमुखेनापि हृदयङ्गमयति

कान्तासंभोगसंजल्प-
सुन्दरः कामुकः सदा ।
तत्संस्कृतोऽप्यन्यदेष
कुर्वन्स्वात्मनि तृप्यति ॥२७६॥
तथा तन्मन्त्रसंजल्प-
भावितोऽन्यदपि ब्रुवन् ।
अनिच्छुरपि तद्रूप-
स्तथा कार्यकरो ध्रुवम् ॥२७७

तृप्यतीति तत्संभोगचमत्कारसारतया स्वात्मनि विश्राम्यतीत्यर्थः । अन्यदपि ब्रुवन्निति, एवं ह्यन्यवचनेनैव मन्त्रसंजल्परूपतायामनिच्छुरपि तद्रूपः सतताभ्यासवशान्मन्त्रैकमय एवेत्यर्थः । अत एव तथा मन्त्रानुगुण्येनैव कार्यकर इत्युक्तम् ॥ २७७ ॥

ननु मन्त्रसंजल्पेच्छाविरहेऽपि कथं तन्मयतयैवास्यावभासो भवेदित्याशङ्क्याह

विकल्पयन्नप्येकार्थं
यतोऽन्यदपि पश्यति ।

पर्वतं विकल्पयतो हि प्रमातुर्घटदर्शनं भवेदिति भावः ॥

एतदागमोक्त्या समर्थयति

विषापहारिमन्त्रादी-
त्युक्तं श्रीपूर्वशासने ॥ २७८ ॥

तथाच तत्र

'तत्त्वे निश्चलचित्तस्तु भुञ्जानो विषयानपि ।
न संस्पृश्येत तद्दोषैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
विषापहारिमन्त्रादिसंनद्धो भक्षयन्नपि ।
विषं न मुह्यते तेन तद्वद्योगी महामतिः ॥' (१८।८१)

इति । अत्रायमर्थः—यत् भक्षयन्नपि विषं यथा जाङ्गुलिकः स्वरूपावस्थितमेवात्मानं पश्यति, तथा भुंजानोऽपि विषयान् महामतिर्योगी निश्चलचित्ततया परमेव तत्त्वमिति ॥ २७८ ॥

यत्तूक्तमेवमेव वदन्मन्त्रार्थनिष्ठो यद्विषं हरेत् , तन्मन्त्रस्यैव विजृम्भितं, नतु तन्नान्तरीयकस्यापि शब्दस्येति । तत्रैव पक्षान्तरमाह

यदि वा विषनाशेऽपि
हेतुभेदाद्विचित्रता ।
धात्वाप्यायादिकानन्त-
कार्यभेदाद्भविष्यति ॥ २७९ ॥

हेतुभेदादिति मन्त्रशब्दाद्यात्मनः । विषनाशे हि मन्त्रवत् संजल्पोऽपि धात्वाप्यायपुष्ट्याद्यन्यतमं कार्यं कुर्यादिति ॥ २७९ ॥

एवं मन्त्राणां सत्तामभिधाय प्रयोजनमप्याह

तदेवं मन्त्रसंजल्प-
विकल्पाभ्यासयोगतः ।
भाव्यवस्तुस्फुटीभावः
संजल्पह्रासयोगतः ॥२८०॥

तदेवमुक्तेन क्रमेण मान्त्रयोः शब्दविमर्शयोरभ्यासतारतम्येन संजल्परूपतादिगुणीभावात् स्वाभिन्नस्य भाव्यमानस्य मन्त्रदेवतात्मनो वस्तुनः स्फुटीभावः साक्षात्कारो भवेदित्यर्थः ॥

नन्वस्य मान्त्रं संजल्पमभ्यस्यतो भाव्यवस्तुसाक्षात्कारः कथं स्यादित्याशङ्क्याह

वस्त्वेव भावयत्येष
न संजल्पमिमं पुनः ।
गृह्णाति भासनोपायं
भाते तत्र तु तेन किम् ॥२८१॥

ननु यद्येवं, तत्किमस्य संजल्पोपादानेनेत्याशङ्क्याह इममित्यादि । तेन किमिति, उपेये हि लब्धे पुनरुपायस्य किं प्रयोजनमित्यभिप्रायः ॥

एतदेवोपसंहारभङ्ग्या प्रतिपादयति

एवं संजल्पनिर्ह्रासे
सुपरिस्फुटतात्मकम् ।
अकृत्रिमविमर्शात्म
स्फुरेद्वस्त्वविकल्पकम् ॥२८२॥

ननु अविकल्पकेऽपि

'कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः ।
अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥'

इत्याद्युक्त्या सदेव न भायादित्यत्रापि वस्त्वेव स्फुरेदिति कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याह

निर्विकल्पा च सा संवि-
द्यद्यथा पश्यति स्फुटम् ।
तत्तथैव तथात्मत्वा-
द्वस्तुनोऽपि बहिःस्थितेः २८३

बहिरपि हि वस्तुनस्तदधीनैव सत्तेत्यर्थः ॥

शिवाभेदभाजो गुरोस्तु विशेषेण यथार्थसंकल्पतेत्याह

विशेषतस्त्वमायीय-
शिवताभेदशालिनः ।
मोक्षेऽभ्युपायः संजल्पो
बन्धमोक्षौ ततः किल ॥२८४॥

मोक्षेऽभ्युपाय इत्यर्थात् शिष्यस्य । ननु
'सर्वो विकल्पः संसारः............... ।'

इत्युक्त्या संकल्पस्य बन्धकत्वं स्यात् प्रत्युत मोक्षाभ्युपायत्वमिहास्य कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याह बन्धमोक्षौ ततः किलेति । इह अमायीयशिवताभेदशालिनो गुरोः संकल्पादेव बन्धमोक्षौ स्यातां, किंतु इयान् विशेषो यद्भेदमयतायां बन्धोऽन्यथा तु मोक्ष इति ॥ २८४ ॥

ननु एवमपि अविकल्पकपर्यन्तीभूतादेवा-स्मादेतन्नयाय्यं नतु अन्यथा, तत्कथं संजल्पमा-त्रादेव मोक्षो भवेदित्याशङ्क्याह

विकल्पेऽपि गुरोः सम्य-
ग्भिन्नाशिवताजुषः ।
अविकल्पकपर्यन्त-
प्रतीक्षा नोपयुज्यते ॥ २८५ ॥

नोपयुज्यत इत्यत्र गुरोः शिवाभेदमयत्वं हेतुः ॥ २८५ ॥

नच एतद्युक्तिमात्रसिद्धमेवेत्याह

तद्विमर्शस्वभावा हि
सा वाच्या मन्त्रदेवता ।
महासंवित्समासन्ने-
त्युक्तं श्रीगमशासने ॥२८६॥

मन्त्रो हि स्वत एवाविल्पकसंवित्स्वभाव इति भावः ॥ २८६ ॥

एवं परसंवित्समासन्नत्वादेव मन्त्रादयस्तदा-

यत्ताः सिद्धिं साधयितुं शक्नुवन्तीति दृष्टान्तप्रदर्शनपुरःसरीकारेणाभिधातुमाह

निकटस्था यथा राज्ञा-
मन्येषां साधयन्त्यलम्।
सिद्धिं राजोपगां शीघ्र-
मेवं मन्त्रादयः पराम् ॥२८७॥

परां सिद्धिमिति मोक्षलक्षणाम्। यदुक्तम्

'अधमा वश्यदा सिद्धिर्मध्यमा खेचरत्वदा।
संसारभयविच्छेददायिनी सिद्धिरुत्तमा ॥'

इति ॥ २८७ ॥

एतच्चास्मच्छास्त्रेऽप्युक्तमित्याह

उक्ताभिप्रायगर्भं त-
दुक्तं श्रीमालिनीमते।

तदेवाह

मन्त्राणां लक्षणं कस्मा-
दित्युक्ते मुनिभिः किल ॥२८८

कस्मादिति योगविषये हि प्रश्ने कृते किमिति मन्त्रलक्षणमुक्तमिति भावः। यदुक्तं

'योगमार्गविधिं देव्या पृष्टेन परमेष्ठिना ।
तत्प्रतिज्ञावताप्युक्तं किमर्थं मन्त्रलक्षणम् ॥' (४।२)

इति ॥ २८८ ॥

एवं मुनिप्रश्नं निर्णेतुकामः कार्तिकेयो योगाङ्गतयैव एतदुक्तमित्यभिधातुमाह

योगमेकत्वमिच्छन्ति
वस्तुनोऽन्येन वस्तुना ।
तद्वस्तु ज्ञेयमित्युक्तं
हेयत्वादिप्रसिद्धये ॥ २८९ ॥

तत्प्रसिद्ध्यै शिवेनोक्तं
ज्ञानं यदुपवर्णितम् ।
सबीजयोगसंसिद्ध्यै
मन्त्रलक्षणमप्यलम् ॥ २९० ॥

न चाधिकारिता दीक्षां
विना योगेऽस्ति शाङ्करे ।
क्रियाज्ञानविभेदेन
सा च द्वेधा निगद्यते ॥२९१॥

द्विविधा सा प्रकर्तव्या
तेन चैतदुदाहृतम् ।

नच योगाधिकारित्व-
मेकमेवानया भवेत् ॥२९२॥
अपि मन्त्राधिकारित्वं
मुक्तिश्च शिवदीक्षया ।

एतच्च प्राग्व्याख्यानेनैव गतार्थमिति नेह पुनर्विभज्य व्याख्यातम् ॥

तात्पर्यगत्या तु ग्रन्थकृदेव व्याख्यातुमाह

अनेनैतदपि प्रोक्तं
योगी तत्त्वैक्यसिद्धये ॥२९३॥
मन्त्रमेवाश्रयेन्मूलं
निर्विकल्पान्तमादृतः ।
मन्त्राभ्यासेन भोगं वा
मोक्षं वापि प्रसाधयन् २९४
तत्राधिकारितालब्ध्यै
दीक्षां गृह्णीत दैशिकात् ।

आदृत इत्यनेनास्य तदेकतानत्वमुक्तम् । तत्रेति मन्त्राश्रयणादौ ॥

अतश्चास्य मन्त्रादिमाहात्म्यात्सर्वं भुक्ति-मुक्त्याद्यपि सिद्ध्येदित्याह

तेन मन्त्रज्ञानयोग-
बलाद्यद्यत्प्रसाधयेत् ॥२९५॥
तत्स्यादस्यान्यतत्त्वेऽपि
युक्तस्य गुरुणा शिशोः ।

युक्तस्येति योजितस्येत्यर्थः, अनेन च यो-जनिकादेर्भेदोऽप्यासूत्रितः ॥

ननु गुरुणा चेदन्यतत्त्वे योजितः, तत्कथ-मस्य स्वबलादेव अन्यथा भुक्तिर्मुक्तिर्वा स्यादि-त्याशङ्क्याह

दीक्षा ह्यस्योपयुज्येत
संस्क्रियायां स संस्कृतः २९६
स्वबलेनैव भोगं वा
मोक्षं वा लभते बुधः ।

अत एव च दीक्षायां कृतोऽपि समय्यादि-नियमो न स्यादित्याह

तेन विज्ञानयोगादि-
बली प्राक् समयी भवन् २९७
पुत्रको वा न तावान्स्या-
दपितु स्वबलोचितः ।

तावानिति समयी पुत्रको वा ॥

ननु ज्ञानयोगादौ दुर्बलस्य का वार्तेत्याशङ्क्याह

यस्तु विज्ञानयोगादि-
वन्ध्यः सोऽन्धो यथा पथि २९८
दैशिकायत्त एव स्या-
द्भोगे मुक्तौ च सर्वथा ।

ननु ज्ञानयोगादिवन्ध्यस्य दैशिकोऽपि किं कुर्यादित्याशङ्क्याह

दीक्षा च केवला ज्ञानं
विनापि निजमान्तरम् ॥२९९॥
मोचिकैवेति कथितं
युक्त्या चागमतः पुरा ।

पुरेति पञ्चदशाह्निकादौ ॥

दीक्षोचितमेव ज्ञानयोगाद्यधितिष्ठतः पुनः किं स्यादित्याशङ्क्याह

यस्तु दीक्षाकृतामेवा-
　पेक्ष्य योजनिकां शिशुः ॥३००॥
स्फुटीभूत्यै तदुचितं
　ज्ञानं योगमथाश्रितः ।
सोऽपि यत्रैव युक्तः स्या-
　त्तन्मयत्वं प्रपद्यते ॥३०१॥

यत्रैव युक्त इत्यर्थाद्गुरुणा ॥ ३०१ ॥

अतश्चायं गुर्वधीनसिद्धिरेवेत्याह

गुरुदीक्षामन्त्रशास्त्रा-
　धीनसर्वस्थितिस्ततः ।

एवमेतत्पुत्रकादिविषयमभिधाय साधकविषयमपि अभिधत्ते

दुष्टानामेव सर्वेषां
　भूतभव्यभविष्यताम् ॥३०२॥
कर्मणां शोधनं कार्यं
　बुभुक्षोर्न शुभात्मनाम् ।

य: पुनर्लौकिकं भोगं
राज्यस्वर्गादिकं शिशुः ॥३०३॥
त्यक्त्वा लोकोत्तरं भोग-
मीप्सुस्तस्य शुभेष्वपि ।

बुभुक्षोरिति लोकधर्मिणः साधकस्य । शुभेष्वपीति शोधनं कार्यमिति प्राच्येन संबन्धः ॥

अत्रापि क्रियाज्ञानयोः प्राधान्येऽयं विशेष इत्याह

तत्र द्रव्यमयीं दीक्षां
कुर्वन्नाज्यतिलादिकैः ॥३०४॥
कर्मास्य शोधयामीति
जुहुयाद्देशिकोत्तमः ।
ज्ञानमय्यां तु दीक्षायां
तद्विशुद्ध्यति सन्धितः ॥३०५॥
गुरोः स्वसंविद्रूढस्य
बलात्तत्प्रक्षयो भवेत् ।
यदास्याशुभकर्माणि
शुद्धानि स्युस्तदा शुभम् ३०६

स्वतारतम्याश्रयणा-
दूर्ध्वमध्ये प्रसूतिदम् ।

तदिति कर्म । सन्धित इत्यनुसन्धानात् । अस्येति लोकधर्मिणः ॥

शुभकर्मोपभोगे तु योजनिकास्थानमेवासादयेदित्याह

शुभपाकक्रमोपात्त-
फलभोगसमाप्तितः ॥ ३०७ ॥

यत्रैष योजितस्तत्स्थो
भाविकर्मक्षये कृते ।

तत्स्थ इत्यर्थात् भवेत् । क्षये कृते इत्युपभोगादेव, नहि लोकधर्मिणः शुभकर्मशोधनमाम्नातमित्याशयः ॥

भाविशुभकर्माप्रक्षये पुनरस्य तत्र तत्रोपभोग एवेत्याह

भाविनां चाद्यदेहस्थ-
देहान्तरविभेदिनाम् ॥ ३०८ ॥

अशुभांशविशुद्धौ स्या-
द्भोगस्यैवानुपक्षयः ।

अद्यदेहेति दीक्षोत्तरकालभाविनाम् ॥

अत एवास्य न कुत्रचिदपि दुःखोपभोगो भवेदित्याह

भुञ्जानस्यास्य सततं
भोगान्मायालयान्ततः ॥३०९॥
न दुःखफलदं देहा-
द्यध्वमध्येऽपि किंचन ।

मायालयान्तत इति मायालयान्तं याव-दित्यर्थः ॥

मायालये वृत्ते पुनरस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह

ततो मायालये भुक्त-
समस्तसुखभोगकः ॥ ३१० ॥
निष्कले सकले वैति
लयं योजनिकाबलात् ।

आह्निकार्थमेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति

इति प्रमेयं कथितं
　दीक्षा काले गुरोर्यथा ॥३११॥

इतीत्थमेतत्प्रमेयमिहोक्तं यथा येन प्रकारेण काले शक्तिपातावसरे गुरोर्दीक्षा कार्या भवेदिति शुभम् ॥ ३११ ॥

श्रीमद्गुरुमहिमोदित-
　शोधकशोध्योभयानुसन्धानः ।
षोडशमाह्निकमेतद्-
　व्यवृणोदिह जयरथाभिख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके प्रमेयप्रकाशनं नाम
षोडशमाह्निकम् ॥ १६ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## सप्तदशमाह्निकम् ।

निजशक्तिजनितकर्मप्रपञ्चसंचारचातुरीविभवम् ।
भवतरणबलप्रदतां समावहन्तं बलप्रदं नौमि ॥

इदानीमत्रैव द्वितीयार्धेन महाप्रयोजनामिति-
कर्तव्यतां वक्तुं प्रतिजानीते

अथ भैरवतादात्म्य-
दायिनीं प्रक्रियां ब्रुवे ।

तामेवाह

एवं मण्डलकुम्भाग्नि-
शिष्यस्वात्मसु पञ्चसु ॥ १ ॥
गृहीत्वा व्याप्तिमैक्येन
न्यस्याध्वानं च शिष्यगम् ।

कर्ममायाणुमलिन-
त्रयं बाहौ गले तथा ॥ २ ॥
शिखायां च क्षिपेत्सूत्र-
ग्रन्थियोगेन दैशिकः ।

कुम्भेत्यत्रैव अर्थात् कर्कर्यप्यन्तर्गता येनोक्तं पञ्चस्विति। सूत्रग्रन्थियोगेनेति तद्रूपतया इत्यर्थः। यदुक्तम्

'आगन्तु सहजं शाक्तं बद्ध्वादौ पाशपञ्जरम् ।
बाहुकण्ठशिखाग्रेषु त्रिवृत्त्रिगुणतन्तुना ॥'

इति ॥

एषां च ग्रन्थिरूपतया प्रक्षेपे कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्याह

तस्यातद्रूपताभानं
मलो ग्रन्थिः स कीर्त्यते ॥ ३ ॥
इतिप्रतीतिदार्ढ्यार्थं
बहिर्ग्रन्थ्युपकल्पनम् ।

तस्य पूर्णप्रकाशात्मनः परस्य ब्रह्मणो यद्-तद्रूपतया भानं संकुचितात्मतया प्रथनं, स एव

स्वरूपस्य तिरोधायकत्वान्मल इति प्रतिरोधकत्वाच्च ग्रन्थिरित्युच्यते। एतदेव द्रढयितुं बहिः पाशसूत्रादावेवं ग्रन्थीनामुपकल्पनम् ॥

एवमप्येतद्वाह्वादावेव कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याह

बाह्वू कर्मास्पदं विष्णु-
र्मायात्मा गलसंश्रितः ॥ ४ ॥
अधोवहा शिखाणुत्वं
तेनेत्थं कल्पना कृता ।

मायात्मेति तद्गर्भेऽस्याधिकारात् । अधोवहेति प्राणशक्तेर्हृदयान्तं ततः प्रसरणात् ॥

नन्वेवमपि सूत्रस्य त्रिस्त्रिगुणीकरणे कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

नरशक्तिशिवाख्यस्य
त्रयस्य बहुभेदताम् ॥ ५ ॥
वक्तुं त्रिस्त्रिगुणं सूत्रं
ग्रन्थये परिकल्पयेत् ।

इदं हि नरशक्तिशिवात्मकमेव सर्वमिति भावः ॥

अत्रैव शास्त्रान्तरीयप्रक्रिययापि व्याप्तिं द-
र्शयितुमाह

तेजोजलान्नत्रितयं
त्रेधा प्रत्येकमप्यदः ॥ ६ ॥
श्रुत्यन्ते केऽप्यतः शुक्ल-
कृष्णरक्तं प्रपेदिरे ।

श्रुत्यन्त इति । यदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि
श्वेतकेतूपदेशे

'एकस्मात्परब्रह्मणस्तेजोऽजायत, तत आपस्ताभ्योऽन्नं त-
देकैकं त्रिधा समभवत्, तत्राग्नेर्लोहितशुक्लकृष्णानि रूपाण्य-
भवन्, यल्लोहितं तत्तेजः, यच्छुक्लं तदापः, यत्कृष्णं तदन्न-
मिति ।'

अत इति तेजोजलान्नत्रितयस्यैवंरूपत्वात् ।
इह साक्षाद्भोगाधारे शरीरे पाशच्छेदादौ क्रि-
यमाणे दाहशोषादयः संभाव्येरन्निति तत्प्रति-
कृतिप्राये मुख्यदेहगतानन्तपाशादिसूचनात् त-
दुच्छेदोपायतया च त्राणात्सूत्रशब्दवाच्येऽस्मिन्
पाशच्छेदादि कार्यमिति पाशसूत्रार्थः । यदागमः

'द्वितीयः सूत्रदेहस्तु पाशा यत्र स्थितास्त्विमे ।
बध्याश्छेद्यास्तथा दाह्याः सूत्रस्थाने न विग्रहे ॥'

इति ॥

एवं सूत्रक्लृप्तिमभिधाय तत्त्वशुद्धिमाह

ततोऽग्नौ तर्पिताशेष-
मन्त्रे चिद्व्योममात्रके ॥ ७ ॥
सामान्यरूपे तत्त्वानां
क्रमाच्छुद्धिं समाचरेत् ।

सामान्यरूपे चिद्व्योममात्रके इति तत्सात्क-रणमेव हि नाम अस्मद्दर्शने शुद्धिरित्याशयः ॥

तदेवाह

तत्र स्वमन्त्रयोगेन
धरामावाहयेत्पुरा ॥ ८ ॥
इष्ट्वा पुष्पादिभिः सर्पि-
स्तिलाद्यैरथ तर्पयेत् ।
तत्तत्त्वव्यापिकां पश्चा-
न्मायातत्त्वाधिदेवताम् ॥ ९ ॥
मायाशक्तिं स्वमन्त्रेणा-
वाह्याभ्यर्च्य प्रतर्पयेत् ।

तत्तत्त्वेति तस्य धराख्यस्य तत्त्वस्य । मायाश-

क्तिमिति वागीश्वरीरूपाम् । स्वमन्त्रेणेति ओंह्रीमिति ॥

ननु धरादेस्तत्त्ववर्गस्य प्राक् मातृकामालिन्युभयगतं वर्णजातं मन्त्रत्वेनोक्तं, तत्कतरदत्र मन्त्रतयाभिमतमित्याशङ्क्याह

आवाहने मातृकार्णं
मालिन्यर्णं च पूजने ॥ १० ॥
कुर्यादिति गुरुः प्राह
स्वरूपाप्यायनद्वयात् ।

पूजन इत्यर्थात् तर्पणादावपि । मातृकाया हि जगज्जननीत्वात् स्वरूपपृथाकारित्वमुचितम्, मालिन्याश्च विश्वस्य स्वात्मनि धारणादाप्यायकारित्वमित्युक्तं स्वरूपाप्यायनद्वयादिति ॥

एतदेवेह द्वयं दर्शयति

तारो वर्णोऽथ संबुद्धि-
पदं त्वामित्यतः परम् ॥ ११ ॥
उत्तमैकयुतं कर्म-
पदं दीपकमप्यतः ।

तुभ्यं नाम चतुर्थ्यन्तं
ततोऽप्युचितदीपकम् ॥ १२ ॥
इत्यूहमन्त्रयोगेन
तत्तत्कर्म प्रवर्तयेत् ।

तारः प्रणवः। वर्णो मातृकायाः यथा धरायां क्षः । संबुद्धीति धरे इत्यादि । उत्तमेति आवाहयामीति । दीपकं नमः। नामेति धरादेः। उचितेति पूजादौ नमः, होमे स्वाहेत्यादि ॥

नन्वत्रावाहनोपक्रमं कस्मात्पूजाद्युक्तमित्याशङ्क्याह

आवाहनानन्तरं हि
कर्म सर्वं निगद्यते ॥ १३ ॥

नन्वावाहनमेव नाम किमुच्यते यदानन्तर्येणापि पूजादि स्यादित्याशङ्क्याह

आवाहनं च संबोधः
स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।
भावस्याहंमयस्यात्म-
तादात्म्यावेश्यमानता ॥ १४ ॥

आवाहनं हि नाम स्वस्वभावव्यवस्थित्या सिद्धस्य भावस्य संबोधः

'सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः ।'

इत्यादिनीत्या पूर्णाहंपरामर्शस्वभावे स्वात्मनि ऐकात्म्येनावेश्यमानता अभिमुखीभावमात्रं, नत्वावेश एव, तथात्वे हि शैवी दशैवं स्यात्, न तु शाक्तीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

अत एवाह

शाक्ती भूमिश्च सैवोक्ता
यस्यां मुख्यास्ति पूज्यता ।

ननु शाक्त्यामेव भूमौ कस्मान्मुख्यतया पूज्यता अस्तीत्याशङ्क्याह

अभातत्वादभेदाच्च
नह्यसौ नृशिवात्मनोः ॥ १५ ॥

अभातत्वादिति जाड्यादित्यर्थः । अभेदादिति पूज्यपूजकादिविभागस्य विगलनात् । यदभिप्रायेणैव

'न पुंसि न परे तत्त्वे शक्तौ मन्त्रान्नियोजयेत् ।

इत्याद्युक्तम् ॥ १५ ॥

ननु यद्येवं तज्जडानां धरादीनां कथं पूजादि युज्येतेत्याशङ्क्याह

जडाभासेषु तत्त्वेषु
संवित्स्थित्यै ततो गुरुः ।
आवाहनविभक्तिं प्राक्
कृत्वा तुर्यविभक्तितः ॥ १६ ॥
नमस्कारान्ततायोगा-
त्पूर्णां सत्तां प्रकल्पयेत् ।

एतदेवोपपादयति

ततः पूर्णस्वभावत्वं
तद्रूपोद्रेकयोगतः ॥ १७ ॥
ध्येयोद्रेको भवेद्ध्यातृ-
प्रह्वीभाववशाद्यतः ।

नमस्कारे हि नमस्कर्तृगुणीभावेन नमस्कार्यस्यैव मुख्यत्वं भवेदिति भावः ॥

एवमागमान्तरमप्येवमेव व्याख्येयमित्यस्मद्गुरव इत्याह

आवाह्येष्ट्वा प्रतर्प्येति
श्रीस्वच्छन्दे निरूपितम् ॥१८॥

अनेनैव पथानेय-
मित्यस्मद्गुरवो जगुः ।

ननु भेदाभेदमयत्वात् परापरा शाक्ती दशा, शैवी पुनरभेदमयत्वात् परा, तत्कथमत्र पूज्यता नास्तीत्युक्तमित्याशङ्क्याह

परत्वेन तु यत्पूज्यं
तत्स्वतन्त्रचिदात्मकम् ॥ १९ ॥
अनवच्छिन्नप्रकाशत्वा-
न्न प्रकाश्यं तु कुत्रचित् ।

ननु यद्येवं, तत्कथमात्मा ज्ञातव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्चेत्याद्युच्यत इत्याशङ्क्याह

तस्य ह्येतत्प्रपूज्यत्व-
ध्येयत्वादि यदुल्लसेत् ॥ २० ॥
तस्यैव तत्स्वतन्त्रत्वं
यातिदुर्घटकारिता ।

अत एव पूज्यत्वादेरमुख्यत्वात् नात्राह्वाना-द्युपयोग इत्याह

संबोधरूपे तत्तस्मिन्
कथं संबोधना भवेत् ॥ २१ ॥
प्रकाशनायां वै न स्या-
त्प्रकाशस्य प्रकाशता ।

तत् तस्मात् पूज्यत्वादेस्तत्स्वातन्त्र्यविजृम्भामात्रत्वात् तस्मिन् संबोधनक्रियाकर्तृत्वात्मनि शिवे संबोधना कथं भवेत् संबोध्यमानता अस्य न न्याय्या । नहि परकर्तृकायां प्रकाशनायां प्रकाशस्य प्रकाशतैव स्यात्, किंतु प्रकाश्यमानतेत्यर्थः ॥

ननु यद्येवं, तद्देवमावाहयामीत्याह्वानादौ स्थिते किं प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्याह

संबोधनविभक्त्यैव
विना कर्मादिशक्तिताम् ॥२२॥
स्वातन्त्र्यात्तं दर्शयितुं
तत्रोहमिममाचरेत् ।
देवमावाहयामीति
ततो देवाय दीपकम् ॥ २३ ॥

प्राग्युक्त्या पूर्णतादायि
नमःस्वाहादिकं भवेत् ।

एवमत्राप्यूहस्य संभवाद्यथौचित्यं दीपकयोजना कार्येत्याह तत इत्यादि ॥

ननु नमस्कारादेः सर्वस्यैव दीपकस्य किं पूर्णतादायित्वमुत नेत्याशङ्क्याह

नुतिः पूर्णत्वमग्नीन्दु-
संघट्टाप्यायता परम् ॥ २४ ॥
आप्यायकं च प्रोच्छालं
वौषडादि प्रदीपयेत् ।

अग्नीन्दुसंघट्ट इति यदुक्तं प्राक्

'स्वा इत्यामृतवर्णेन.................... ।'

इति

'....हेत्यग्निरूपेण............॥' (१५।४३७)

इति च । परं स्वाहेति । प्रोच्छालमिति अतोऽप्यस्याधिक्येनाप्यायकारित्वमित्यर्थः । यदागमः

'वौषडाप्यायने शस्तम्............... ।'

इति ॥

नन्वेवमविशेषेणैव सर्वत्र किमूहः कार्यो न वेत्याशङ्क्याह

तत्र बाह्येऽपि तादात्म्य-
प्रसिद्धं कर्म चोद्यते ॥ २५ ॥
यदि कर्मपदं तन्नो
गुरुरभ्यूहयेत्क्वचित् ।

तादात्म्येति ताद्रूप्येण लोके विश्रुतमित्यर्थः। चोद्यत इति विधीयत इत्यर्थः ॥

एतदेवोपपादयति

अनाभासिततद्वस्तु-
भासनाय नियुज्यते ॥ २६ ॥
मन्त्रः किं तेन तत्र स्या-
त्स्फुटं यत्रावभासि तत् ।
तेन प्रोक्षणसंसेक-
जपादिविधिषु ध्रुवम् ॥ २७ ॥
तत्कर्माभ्यूहनं कुर्या-
त्प्रत्युत व्यवधातृताम् ।

मन्त्र इति कर्मपदाभ्यूहरूपः। तदित्यूहनीयं कर्म। तेनेति कर्मणो बहिःस्वयमवभासमानत्वेन हेतुना। प्रोक्षणादि हि बहिस्तथात्वेनैव स्फुटमवभातीति भावः, अतः प्रोक्षणं करोमीत्याद्युक्त्या अत्यभ्यूहनं न कार्यमिति तात्पर्यार्थः॥

बहिस्तथात्मतानवभासे पुनरेतत्कार्यमित्याह

बहिस्तथात्मताभावे
कार्यं कर्मपदोहनम् ॥ २८ ॥
तृप्तावाहुतिहुतभुक्-
पाशप्लोषच्छिदादिषु ।

तेन तर्पणं करोमि, अर्चां करोमीत्यादिरूहः कार्यः। नहि तृप्त्यादि बहिस्ताद्रूप्येण प्रोक्षणादिवत् किंचिदवभातीति भावः। हुतभुक्पाशप्लोषेति हुतभुजि पाशानां प्लोषादावित्यर्थः॥

नच अवयविप्राये बहिस्तथात्मतयानवभासने कर्मण्यप्यभ्यूहनं कार्यमित्याह

यत्रोद्दिष्टे विधौ पश्चा-
त्तदनन्तैः क्रियात्मकैः ॥ २९ ॥

अंशैः साध्यं न तत्रोहो
दीक्षणादिविधिष्विव ।

तदित्युद्दिष्टविधिलक्षणं वस्तु । क्रियात्मकैरनन्तैरंशैरिति गर्भाधानादिभिः । दीक्षणादिविधिष्विवेति नहि दीक्षां करोमि प्रतिष्ठां करोमि वेत्येक एवायमूहो भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

ततः शिष्यस्य तत्तत्त्व-
स्थानेऽस्त्रेण प्रताडनम् ॥ ३० ॥

कृत्वाथ शिवहस्तेन
हृदयं परिमर्शयेत् ।
ततः स्वनाडीमार्गेण
हृदयं प्राप्य वै शिशोः ॥३१॥

शिष्यात्मना सहैकत्वं
गत्वादाय च तं हृदा ।
पुटितं हंसरूपाख्यं
तत्र संहारमुद्रया ॥ ३२ ॥

कुर्यादात्मीयहृदय-
स्थितमप्यवभासकम् ।
शिष्यदेहस्य तेजोभी
रश्मिमात्राावियोगतः ॥ ३३ ॥

तत इति वागीशीतर्पणानन्तरम् । तत्त्वेति तस्याहूतस्य धरादेर्गुल्फादौ स्थानेऽस्त्रेण ताडनम् । स्वेति गुरोर्दक्षिणेन, शिष्यस्य वामेन । गत्वेत्यर्थात् हृदय एव । हृदेति हृन्मन्त्रेण । संहारमुद्रयेति । यदुक्तं

'प्रसार्य दक्षिणं पाणिं कनिष्ठादिक्रमाच्छनैः ।
आकृष्य बन्धयेन्मुष्टिमङ्गुष्ठेन प्रपीडयेत् ॥
मुद्रा संहारिणी प्रोक्ता............... ।'

इति । आत्मीयहृदयस्थितमिति काकाक्षिन्यायेन योज्यम्, तेनात्मीयहृदयस्थितमपि रश्मिमात्रावियोगतस्तेजोभिः शिष्यदेहस्यावभासकं चिन्तयेत् येन चित्प्रकाशस्ततो वियुक्तो न भवेत् ॥ ३३ ॥

नन्वेवमात्मीयहृदयानयनेन शिष्यात्मनः कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

स्वबन्धस्थानचलनात्
स्वतन्त्रस्थानलाभतः ।

स्वकर्मापरतन्त्रत्वा-
त्सर्वत्रोत्पत्तिमर्हति ॥ ३४ ॥
तेनात्महृदयानीतं
प्राक्कृत्वा पुद्गलं ततः ।
मायायां तद्वरातत्त्व-
शरीराण्यस्य संसृजेत् ॥ ३५ ॥

मायायामिति वागीशीरूपायाम् ॥ ३५ ॥

कथंच अस्य सृष्टिरित्याह

तत्रास्य गर्भाधानं च
युक्तं पुंसवनादिभिः ।
गर्भनिष्क्रामपर्यन्तै-
रेकां कुर्वीत संस्क्रियाम् ॥३६॥
जननं भोगभोक्तृत्वं
मिलित्वैकाथ संस्क्रिया ।
ततोऽस्य तेषु भोगेषु
कुर्यात्तन्मयतां लयम् ॥ ३७ ॥
ततस्तत्तत्त्वपाशानां
विच्छेदं समुपाचरेत् ।

संस्काराणां चतुष्केऽस्मि-
न्नपरां च परापराम् ॥ ३८ ॥
मन्त्राणां पञ्चदशकं
परां वा योजयेत्क्रमात् ।

आदिना सीमन्तोन्नयनादि, तेनैतदवान्तर-संस्कारगर्भीकारेण गर्भाधानमेव मुख्यः संस्कार इति। अस्मिंश्चतुष्क इति गर्भाधानभोगभोक्तृत्व-तल्लयपाशविच्छेदलक्षणे। वाशब्दः समुच्चये ॥

मन्त्रपञ्चदशकमेव विभजति

पिवन्याद्यष्टकं शस्त्रा-
दिकं षट्कं परा तथा ॥ ३९ ॥
इति पञ्चदशैते स्युः
क्रमाल्लीनत्वसंस्कृतौ ।

अत्रैव होममन्त्रान् दर्शयति

अपरामन्त्रमुक्त्वा प्रा-
गमुकात्मन इत्यथ ॥ ४० ॥
गर्भाधानं करोमीति
पुनर्मन्त्रं तमेव च ।

स्वाहान्तमुच्चरन्दद्या-
　　दाहुतित्रितयं गुरुः ॥ ४१ ॥
परं परापरामन्त्र-
　　ममुकात्मन इत्यथ ।
जातस्य भोगभोक्तृत्वं
　　करोम्यथ परापराम् ॥ ४२ ॥
अन्ते स्वाहेति प्रोच्चार्य
　　वितरेत्तिस्र आहुतीः ।
उच्चार्य पिवनीमन्त्र-
　　ममुकात्मन इत्यथ ॥ ४३ ॥
भोगे लयं करोमीति
　　पुनर्मन्त्रं तमेव च ।
स्वाहान्तमाहुतीस्तिस्रो
　　दद्यादाज्यतिलादिभिः ॥ ४४ ॥
एष एव वमन्यादौ
　　विधिः पञ्चदशान्तके ।
पूर्वं परात्मकं मन्त्र-
　　ममुकात्मन इत्यथ ॥ ४५ ॥

पाशच्छेदं करोमीति
परामन्त्रः पुनस्ततः ।
हुं स्वाहा फट् समुच्चार्य
दद्यात्तिस्रोऽप्यथाहुतीः ॥४६॥
संस्काराणां चतुष्केऽस्मि-
न्ये मन्त्राः कथिता मया ।
तेषु कर्मपदात्पूर्वं
धरातत्त्वपदं वदेत् ॥ ४७ ॥
ततो धरातत्त्वपति-
मामन्त्र्येष्ट्वा प्रतर्प्य च ।
शिवाभिमानसंरब्धो
गुरुरेवं समादिशेत् ॥ ४८ ॥
तत्त्वेश्वर त्वया नास्य
पुत्रकस्य शिवाज्ञया ।
प्रतिबन्धः प्रकर्तव्यो
यातुः पदमनामयम् ॥ ४९ ॥
ततो यदि समीहेत
धरातत्त्वान्तरालगम् ।

पृथक् शोधयितुं मन्त्री
भुवनाद्यध्वपञ्चकम् ॥ ५० ॥

अपरामन्त्रतः प्राग्व-
त्तिस्रस्तिस्रस्तदाहुतीः ।
दद्यात्पुरं शोधयामी-
त्यूहयुक्तं प्रसन्नधीः ॥ ५१ ॥

तमेवेति अपरासत्कम् । कर्मपदादिति गर्भाधानमित्येवंलक्षणात्, तेन अपरामन्त्रः अमुकात्मनो धरातत्त्वे गर्भाधानं करोमि अपरामन्त्रः स्वाहेत्यादिरूप ऊहः । तत इति संस्कारचतुष्टयानन्तरम् । आमन्त्र्येति मन्त्रान्तरस्यावचनात् अपरामन्त्रेण । यद्वक्ष्यति

'मायान्तशुद्धौ सर्वाः स्युः क्रिया ह्यपरया सदा ।'
(श्लो० १३९)

इति । एवमादेशो शिवाभिमानसंरब्धत्वं हेतुः । तत इति तत्त्वशोधनानन्तरम् । अपरामन्त्रत इति अपरामन्त्रमाश्रित्येत्यर्थः । प्राग्वदित्यनेन ऊहान्तरवत् सर्वमेवाक्षिप्तम् ॥ ५१ ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति

एवं कलामन्त्रपद-
वर्णेष्वपि विचक्षणः ।
तिस्रास्तिस्रो हुतीर्दद्यात्
पृथक् सामस्त्यतोऽपिवा ॥५२
ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा
परया वौषडन्तया ।
अपरामन्त्रतः शिष्य-
मुद्धृत्यात्महृदं नयेत् ॥ ५३ ॥

पृथगिति ऐकैकश्येन । सामस्त्यत इति इतराध्वपञ्चकं शोधयामीति । उद्धृत्येत्यर्थाच्छोधितात् तत्त्वात् । आत्महृदमिति गुरोः ॥ ५३ ॥

अत्रैव मतान्तरं दर्शयति

यदा त्वेकेन शुद्धेन
तदन्तर्भावचिन्तनात् ।
न पृथक् शोधयेत्तत्त्व-
नाथसंश्रवणात्परम् ॥ ५४ ॥

तदा पूर्णां वितीर्याणु-
मुत्क्षिप्यात्मनि योजयेत् ।
तात्स्थ्यात्मसंस्थ्ययोगाय
तथैवापरयाहुतीः ॥ ५५ ॥
सकर्मपदया दद्या-
दिति केचित्तु मन्वते ।
अन्ये तु गुरवः प्राहु-
र्भावनामयमीदृशम् ॥ ५६ ॥
नात्र बाह्याहुतिर्देया
दैशिकस्य पृथक् पुनः ।
दद्याद्वा यदि नो दोषः
स्यादुपायः स भावने ॥ ५७ ॥
एवं प्राक्तनतात्स्थ्यात्म-
संस्थत्वे योजयेद्गुरुः ।
ततः शिष्यहृदं नेयः
स आत्मा तावतोऽध्वनः ॥५८॥
शुद्धस्तद्दार्ढ्यसिद्ध्यै च
पूर्णा स्यात्परया पुनः ।

महापाशुपतं पूर्वं
विलोमस्य विशुद्धये ॥ ५९ ॥
जुहोमि पुनरस्त्रेण
वौषडन्त इति क्षिपेत् ।
पुनः पूर्णां ततो माया-
मभ्यर्च्याथ विसर्जयेत् ॥६०॥
धरातत्त्वं विशुद्धं स-
ज्जलेन शुद्धरूपिणा ।
भावयेन्मिश्रितं वारि
शुद्धियोग्यं ततो भवेत् ॥६१॥

एकेनेति तत्त्वाद्यन्यतमेनाध्वना । न शोधयेदित्यर्थात् इतराध्वपञ्चकम् । तयैवेति प्रक्रान्तया । आहुतीरिति तिस्रः । सकर्मपदयेति अमुकात्मानमात्मस्थं करोमीति । अत्रेति तात्स्थ्यात्मस्थत्वकरणे । दैशिकस्येति कर्तुः । स इति बाह्याहुतिलक्षणः प्रकारः । प्राक्तनेति

'ततः स्वनाडीमार्गेण.............. ।' (श्लो०३१)

इत्यादिनोक्ते । तत इति आत्महृन्नयनानन्तरम् । शिष्यहृदं नेय इति तत्स्थः कार्य इत्यर्थः ।

तावत इति धरात्मनः । तद्वार्ढ्येति तच्छब्देन शुद्धपरामर्शः । यदुक्तं

'शिष्यमुत्क्षिप्य चात्मस्थं तद्देहस्थं तु कारयेत् ।
आहुतीनां त्रयं दद्याद्दत्त्वा पूर्णाहुतिं बुधः ॥
महापाशुपतास्त्रेण विलोमादिविशुद्धये ।'(मा०वि०९।६८)

इति । जलेनेति जलतत्त्वेन । तत इति धरातत्त्वस्य जलतत्त्वेन मिश्रणया भावनात् ॥ ६१ ॥

तदेव सामान्येनातिदिशन् शुद्ध्यशुद्धी विभजति

तथा तत्तत्पुरातत्त्व-
मिश्रणादुत्तरोत्तरम् ।
सर्वा शिवीभवेत्तत्त्वा-
वली शुद्धान्यथा पृथक् ॥६२॥

तथेति उक्तेन प्रकारेण। अन्यथेति अशुद्धा। पृथगिति शिवादतिरिक्तं हि वस्तु पाश एवेत्याशयः । यदुक्तं प्राक्

'पराच्छिवादुक्तरूपादन्यत्तत्पाश उच्यते ।' (८।२९२)

इति ॥ ६२ ॥

अत एवाह

पृथक्त्वं च मलो माया-
भिधानस्तस्य संभवे ।
कर्मक्षयेऽपि नो मुक्ति-
र्भवेद्विद्येश्वरादिवत् ॥ ६३ ॥

मायेति यदुक्तं

'भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं………।' (ई०प्र०३।२।५)

इति ॥ ६३ ॥

एतच्च सर्वमेव प्रागुक्तं तत्त्वान्तरेष्वतिदिशति

ततोऽपि जलतत्त्वस्य
वह्नौ व्योम्नि चिदात्मके ।
आह्वानाद्यखिलं याव-
त्तेजस्यस्य विमिश्रणम् ॥ ६४ ॥
एवं क्रमात्कलातत्त्वे
शुद्धे पाशं भुजाश्रितम् ।
छिन्द्यात्कला हि सा किंचि-
त्कर्तृत्वोन्मीलनात्मिका ॥ ६५ ॥

कर्माख्यमलजृम्भात्मा
तं च ग्रन्थिं स्रुगग्रगम् ।
पूर्णाहुत्या समं वह्नि-
मन्त्रतेजसि निर्दहेत् ॥ ६६ ॥

एवमिति पूर्वोक्तेनैव क्रमेण । ननु कलातत्त्वशुद्ध्यनन्तरं भुजाश्रितस्य पाशस्य छेदे कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्याह कलेत्यादि । तमिति भुजाश्रितपाशसूत्रगतम् ॥ ६६ ॥

ननु सर्वगं मान्त्रं तेज इति किं वह्निमात्राश्रयणेनेत्याशङ्क्याह

मन्त्रो हि विश्वरूपः स-
न्नुपाश्रयवशात्तथा ।
व्यक्तरूपस्ततो वह्नौ
पाशप्लोषविधायकः ॥ ६७ ॥

तथेति वह्नितया । पाशप्लोषो हि तस्यानुगुण्यमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

ननु अमूर्तस्यास्य को नाम प्लोष इत्याशङ्क्याह

स्पृष्टो लीनस्वभावोऽसौ
पाशस्तं प्रति शम्भुवत् ।
परमेशमहातेजः-
शेषमात्रत्वमश्नुते ॥ ६८ ॥

अत्रैव ऊहं दर्शयति

कर्मपाशोऽत्र होतव्ये
पूर्णयास्य शुभाशुभम् ।
अशुभं वा भवद्भूतं
भावि वाथ समस्तकम् ॥ ६९ ॥

दहामि फट्त्रयं वौष-
डिति पूर्णां विनिक्षिपेत् ।
एवं मायान्तसंशुद्धौ
कण्ठपाशं च होमयेत् ॥ ७० ॥

पूर्णस्य तस्य मायाख्यं
पाशभेदप्रथात्मकम् ।
दहामि फट्त्रयं वौष-
डिति पूर्णां क्षिपेद्गुरुः ॥ ७१ ॥

निर्बीजा यदि कार्या तु
तदात्रैवापरां क्षिपेत् ।
पूर्णां समयपाशाख्य-
बीजदाहपदान्विताम् ॥ ७२ ॥

अशुभमिति लोकधर्मिविषयतया। अत्रैवेति कण्ठपाशहोमे । अपरामिति द्वितीयाम् । समयेति समयपाशाख्यबीजं दहामीति ॥७२॥

ननु निर्बीजदीक्षायां कथमिहाविशेषेणैव समयपाशदाह उक्तो यत्र तु गुरुदेवादौ भक्तिरपि समयत्वेनाम्नाता—इत्याशङ्क्याह

गुरौ देवे तथा शास्त्रे
भक्तिः कार्यास्य नह्यसौ ।
समयः शक्तिपातस्य
स्वभावो ह्येष नो पृथक् ॥७३॥

अस्य निर्बीजदीक्षादीक्षितस्य गुर्वादौ भक्तिः कार्यत्वेन संभवति, न पुनरसौ समयः, यत्

'तस्यैव तु प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।' (म०भार०)

इत्यादिनीत्या शक्तिपातस्यैव एष स्वभावो न पृथक् ततोऽतिरिक्तमेतत्, न किंचिदित्यर्थः ॥७३॥

शुद्धाध्वशुद्धौ हि विशेषं दर्शयितुमाह

मायान्ते शुद्धिमायाते
वागीशी या पुराभवत् ।
माया शक्तिमयी सैव
विद्याशक्तित्वमश्नुते ॥ ७४ ॥
तच्छुद्धविद्यामाहूय
विद्याशक्तिं नियोजयेत् ।
एवं क्रमेण संशुद्धे
सदाशिवपदेऽप्यलम् ॥ ७५ ॥
शिखां ग्रन्थियुतां छित्त्वा
मलमाणवकं दहेत् ।

तदुक्तं

'ततस्तच्छोध्ययोनीनां व्यापिनीं योनिमानयेत् ।
मायान्तेऽध्वनि तामेव शुद्धे विद्यां विचक्षणः ॥'

(मा॰वि॰ ९।५७)

इति । ग्रन्थियुक्तामिति नतु प्राग्वद्ग्रन्थिमात्रम् ॥

नन्वत्राणवं मलं दहेदित्येव कस्मादुक्तं यद्भेदप्रथात्मा मायीयोऽपि मलोऽत्र संभाव्य एवेत्याशङ्क्याह

यतोऽधिकारभोगाख्यौ
द्वौ पाशौ तु सदाशिवे ॥७६॥
इत्युक्त्याणवपाशोऽत्र
मायीयस्तु निशावधिः ।
शिष्यो यथोचितं स्नाया-
दाचामेद्दैशिकः स्वयम् ॥७७॥
आणवाख्ये विनिर्दग्धे
ह्यधोवाहिशिखामले ।

उक्त्येति मतङ्गादौ । यथोचितमिति

'गृहस्थानां जलेनैव नैष्ठिकानां तु भस्मना ।'

इति । अधोवाहिशिखेति तत्प्रधान इत्यर्थः, अत एव प्राक्

'अधोवहा शिखाणुत्वं ...........।' (श्लो० ५)

इत्याद्युक्तम् ॥

एवं पाशदाहमभिधाय योजनिकामाह

ततः प्रागुक्तसकल-
प्रमेयं परिचिन्तयन् ॥ ७८ ॥

शिष्यदेहादिमात्मीय-
देहप्राणादियोजितम् ।
कृत्वात्मदेहप्राणादे-
र्विश्वमन्तरनुस्मरेत् ॥ ७९ ॥
उक्तप्रक्रियया चैवं
दृढबुद्धिरनन्यधीः ।
प्राणस्थं देशकालाध्व-
युगं प्राणं च शक्तिगम् ॥८०॥
तां च संविद्गतां शुद्धां
संविदं शिवरूपिणीम् ।
शिष्यसंविदभिन्नां च
मन्त्रवह्न्याद्यभेदिनीम् ॥ ८१ ॥
ध्यायन् प्राग्वत्प्रयोगेण
शिवं सकलनिष्कलम् ।
द्व्यात्मकं वा क्षिपेत्पूर्णां
प्रशान्तकरणेन तु ॥ ८२ ॥

शक्तिगमिति कालशक्तिगतमित्यर्थः । द्व्या-

त्मकमिति सकलनिष्कलोभयस्वभावमित्यर्थः । प्रागुक्तेति उक्तप्रक्रिययेति प्राग्वदिति च अनेन षोडशपञ्चदशाह्निकादौ एतद्विस्तरेणोक्तमिति स्मारितम्, अत एव एतदस्माभिरपि ग्रन्थविस्तरभयान्नेह वितानितम् ॥ ८२ ॥

नच एतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह

उक्तं त्रैशिरसे तन्त्रे
सर्वसंपूरणात्मकम् ।
मूलादुदयगत्या तु
शिवेन्दुपरिसंप्लुतम् ॥ ८३ ॥
जन्मान्तमध्यकुहर-
मूलस्रोतःसमुत्थितम् ।
शिवार्करश्मिभिस्तीव्रैः
क्षुब्धं ज्ञानामृतं तु यत् ॥८४॥
तेन संतर्पयेत्सम्यक्
प्रशान्तकरणेन तु ।

यन्नाम जन्माधारद्वादशान्तहृदयान्येव मुख्याधिष्ठानस्थानत्वात् अववरकप्रायाणि कुहरा-

णि यस्यैवंविधादाद्यशक्तिपरिस्पन्दात्मनो मूलस्रोतसः समुत्थितम्, अत एव मूलाधारादूर्ध्वगमनेन शिवात्मनः प्राणादित्यस्य तीक्ष्णाभिः कलाभिः क्षुब्धं बहिर्मुखीभूतं सत् द्वादशान्तःस्थेन शिवेन्दुना परितः संप्लुतं स्वात्ममयतामापादितम्, अत एव सर्वपूरणात्मकं

'प्राक् संवित्प्राणे परिणता ।'

इति नीत्या परसंविदाद्यविजृम्भात्मकं ज्ञानमेवामृतं तेन, सम्यक् प्रशान्तेन मनसा अर्थादुक्तस्वरूपं मन्त्रचक्रं संतर्पयेत् पूर्णाहुतिप्रक्षेपेण स्वस्वरूपपरिनिष्ठितं कुर्यादित्यर्थः ॥

ननु करणस्य प्रशान्तत्वं नाम किमुच्यते इत्याशङ्क्याह

शून्यधामाब्जमध्यस्थ-
प्रभाकिरणभास्वरः ॥ ८५ ॥
आधेयाधारनिःस्पन्द-
बोधशास्त्रपरिग्रहः ।
जन्माधेयप्रपञ्चैक-
स्फोटसंघट्टघट्टनः ॥ ८६ ॥

मूलस्थानात्समारभ्य
कृत्वा सोमेशमन्तगम् ।
खमिवातिष्ठते याव-
त्प्रशान्तं तावदुच्यते ॥ ८७ ॥

इह खलु आचार्यः शून्यधाम्नि मूलाधारे
'कोणत्रयान्तराश्रित-
नित्योन्मुखमण्डलच्छदे कमले ।' (२९।१५०)

इति वक्ष्यमाणनीत्या यदब्जं तन्मध्यस्थितायाः प्रभायाः शक्तेः किरणैर्भास्वरस्तद्रश्मिसंस्पर्शोत्तेजितः, अत एव प्राणादावाधेये जन्मस्थानादावाधारे च निःस्पन्दस्य एकेनैव रूपेण वर्तमानस्य शक्तिप्रबोधोदितस्य बोधस्य शास्त्रेण तदुक्तयुक्त्या कृतपरिग्रहः, अत एवोक्तरूपयोर्जन्माधारप्राणलक्षणयोराधाराधेययोः प्रपञ्चस्यैकेन अनाहतध्वन्यात्मनः स्फोटस्य संघट्टेन तत्सामरस्येन घट्टनं ग्रासः तत्कारीत्यर्थः, अत एव मूलाधारादुदेत्य शनैः शनैः प्राणार्कग्रस्तमपानचन्द्रं द्वादशान्तगं कृत्वा यावत् आ समन्तात् खमिव तिष्ठते, तावत्प्रशान्तमुच्यते ग्राह्यग्राहकविभागविगलनात् उन्मनीभावमापन्नमित्यर्थः ॥

एतच्च अस्मच्छास्त्रेऽप्युक्तमित्याह

उक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे च
स्रुचमापूर्य सर्पिषा ।
कृत्वा शिष्यं तथात्मस्थं
मूलमन्त्रमनुस्मरन् ॥ ८८ ॥
शिवं शक्तिं तथात्मानं
शिष्यं सर्पिस्तथानलम् ।
एकीकुर्वञ्छनैर्गच्छे-
द्द्वादशान्तमनन्यधीः ॥ ८९ ॥
तत्र कुम्भकमास्थाय
ध्यायन्सकलनिष्कलम् ।
तिष्ठेत्तावदनुद्विग्नो
यावदाज्यक्षयो भवेत् ॥ ९० ॥

मूलमन्त्रमिति दित्सितम् । कुम्भकमास्थायेति महाव्योमात्मनि, तत्र शिवशक्तिभ्यां नरात्मकमन्यत्सर्वं सामरस्यं प्रापयेत्यर्थः । सकलनिष्कलमिति योजनिकौचित्यात् । अनुद्विग्न इति पूर्णसंवित्स्वभावस्वात्ममात्रविश्रान्त इत्यर्थः ॥ ९० ॥

एवं सति किं स्यादित्याह

एवं युक्तः परे तत्त्वे
गुरुणा शिवमूर्तिना ।
न भूयः पशुतामेति
दग्धमायानिबन्धनः ॥ ९१ ॥

भोगदीक्षायां पुनरियान् विशेष इत्याह

देहपाते पुनः प्रेप्से-
द्यदि तत्त्वेषु कुत्रचित् ।
भोगान् समस्तव्यस्तत्व-
भेदैरन्ते परं पदम् ॥ ९२ ॥
तदा तत्तत्त्वभूमौ तु
तत्संख्यायामनन्यधीः ।
पुनर्योजनिकां कुर्या-
त्पूर्णाहुत्यन्तरेण तु ॥ ९३ ॥
मुक्तिप्रदा भोगमोक्ष-
प्रदा वा या प्रकीर्तिता ।
दीक्षा सा स्यात्सबीजत्व-
निर्बीजात्मतया द्विधा ॥ ९४ ॥

बाले निर्ज्ञातमरणे
त्वशक्ते वा जरादिभिः ।
कार्या निर्बीजिका दीक्षा
शक्तिपातबलोदये ॥ ९५ ॥
निर्बीजायां सामयांस्तु
पाशानपि विशोधयेत् ।
कृतनिर्बीजदीक्षस्तु
देवाग्निगुरुभक्तिभाक् ॥ ९६ ॥
इयतैव शिवं यायात्
सद्यो भोगान् विभुज्य वा ।

समस्तेति सायुज्ये हि भोगानां सामस्त्यं सालोक्यादौ तु व्यस्तत्वमिति । तत्संख्यायामिति तस्य सम्यक् प्रथितायामभीप्सितायामित्यर्थः । सद्य इति दीक्षानन्तरम् । भोगान् विभुज्येति देहपाते ॥

ननु शिवं यायादित्यत्र उक्त एव योजनिकाक्रमः किं निमित्तमुतान्यदपि किंचिदित्याशङ्क्याह

श्रीमद्दीक्षोत्तरे चोक्तं
चारे षट्त्रिंशदङ्गुले ॥ ९७ ॥
तत्त्वान्यापादमूर्धान्तं
भुवनानि त्यजेत्क्रमात् ।
त्रुटिमात्रं निष्कलं त-
ददेहं तदहंपरम् ॥ ९८ ॥
शक्त्या तत्र क्षिपाम्येन-
मिति ध्यायंस्तु दीक्षयेत् ।

तदिति परब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः, अत एव निष्कलमिति अदेहमिति चोक्तम् । अहंपरमिति अहंपरामर्शस्वभावमित्यर्थः ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

सबीजायां तु दीक्षायां
समयान्न विशोधयेत् ॥ ९९ ॥
विशेषस्त्वयमेतस्यां
यावज्जीवं शिशोर्गुरुः ।

शेषवृत्त्यै शुद्धतत्त्व-
सृष्टिं कुर्वीत पूर्णया ॥ १०० ॥

कथं चात्र शुद्धतत्त्वसृष्टिं कुर्यादित्याशङ्क्याह

अभिन्नाच्छिवसंबोध-
जलधेर्युगपत्स्फुरत् ।
पूर्णां क्षिपंस्तत्त्वजालं
ध्यायेद्धारारूपकं सृतम् ॥१०१॥

शिवसंबोधजलधेः सृतं तत्त्वजालं ध्याये-दिति संबन्धः ॥ १०१ ॥

अत्रैव मतान्तराण्युद्दिशति

विशुद्धतत्त्वसृष्टिं वा
कुर्यात्कुम्भाभिषेचनात् ।
तथा ध्यानबलादेव
यद्वा पूर्णाभिषेचनैः ॥१०२॥

अभिषेचनैरिति बहुवचनात् ध्यानबलमपि संगृहीतं, तेन सामस्त्येनायं पक्षः ॥ १०२ ॥

शुद्धत्वमेवैषां दर्शयति

पृथिवी स्थिररूपास्य
　शिवरूपेण भाविता ।
स्थिरीकरोति तामेव
　भावनामिति शुद्ध्यति ॥१०३॥
जलमाप्याययत्येनां
　तेजो भास्वरतां नयेत् ।
मरुदानन्दसंस्पर्शी
　व्योम वैतत्यमावहेत् ॥१०४॥
एवं तन्मात्रवर्गोऽपि
　शिवतामय इष्यते ।
परानन्दमहाव्याप्ति-
　रशेषमलविच्युतिः ॥ १०५ ॥
शिवे गन्तृत्वमादान-
　मुपादेयशिवस्तुतिः ।
शिवामोदभरास्वाद-
　दर्शनस्पर्शनान्यलम् ॥१०६॥

तदाकर्णनमित्येव-
मिन्द्रियाणां विशुद्धता ।
संकल्पाध्यवसामानाः
प्रकाशो रक्तिसंस्थिती ॥१०७॥
शिवात्मत्वेन यत्सेयं
शुद्धता मानसादिके ।
नियमो रञ्जनं कर्तृ-
भावः कलनया सह ॥१०८॥
वेदनं हेयवस्त्वंश-
विषये सुप्तकल्पता ।
इत्थं शिवैक्यरूढस्य
षट्कञ्चुकगणोऽप्ययम् ॥ १०९ ॥
शुद्ध एव पुमान् प्राप्त-
शिवभावो विशुद्ध्यति ।
विद्येशादिषु तत्त्वेषु
नैव काचिदशुद्धता ॥ ११० ॥
इत्येवं शुद्धतत्त्वानां
सृष्ट्या शिष्योऽपि तन्मयः ।

भवेद्ध्येतत्सूचितं श्री-
मालिनीविजयोत्तरे ॥ १११ ॥

शुद्ध्यतीति शुद्धा भवतीत्यर्थः । एनामिति शिवरूपतया भावनाम् । आवहेदिति अर्थाद्भावनायाः । एवमिति शिवभावनाया एव स्थिरीकरणादिना । आस्वादस्य रसनेन्द्रियव्यापारत्वेऽपि आमोदशब्दसंनिधेर्घ्राणेन्द्रियव्यापारत्वमपि ज्ञेयमित्यभिधालक्षणाभ्यामास्वादशब्दो व्याख्येयः । इन्द्रियाणामिति आनन्देन्द्रियादीनाम् । मानोऽभिमानोऽहंकारव्यापारः । प्रकाश इति एतद्धि सत्त्वरजस्तमसां क्रमेण रूपं यत्तत्साम्यं प्रकृतिः । नियमादि चात्र शिवैक्यरूढतया व्याख्येयम् । सुप्तकल्पतेति अनवक्लृप्तिपरतेत्यर्थः । एवमेषां शिवैकविश्रान्तत्वमेव नाम शुद्धत्वमित्यत्र तात्पर्यम्, अत एवानेन तत्त्वानामशुद्धत्वेऽपि शुद्धतया सृष्टेरध्वभेदोऽपि कटाक्षितः । नच एतदस्माभिरनागमिकमुक्तमित्याह ह्येतदित्यादि । सूचितमिति इन्द्रियमात्रपरत्वेनाभिधानात् ॥ १११ ॥

तदेव शब्दार्थाभ्यां पठति

बन्धमोक्षावुभावेता-
विन्द्रियाणि जगुर्बुधाः ।
निगृहीतानि बन्धाय
विमुक्तानि विमुक्तये ॥ ११२ ॥

निगृहीतत्वं विमुक्तत्वं च स्वयमेव भगवान् व्याचष्टे

एतानि व्यापके भावे
यदा स्युर्मनसा सह ।
मुक्तानि क्वापि विषये
रोधाद्बन्धाय तानि तु ॥११३॥
इत्येवं द्विविधो भावः
शुद्धाशुद्धप्रभेदतः ।
इन्द्रियाणां समाख्यातः
सिद्धयोगीश्वरे मते ॥ ११४ ॥

यदुक्तं तत्र

'एतानि व्यापके भावे यदा स्युर्मनसा सह ।
विमुक्तानीति विद्वद्भिर्ज्ञातव्यानि तदा प्रिये ॥

यदा तु विषये क्वापि प्रदेशान्तरवर्तिनि ।
संस्थितानि तदा तानि बद्धानीति प्रचक्षते ॥' (१५।४५)

इति ॥ ११४ ॥

गुरुभिरपि एवमेवोक्तमित्याह

श्रीमान् विद्यागुरुस्त्वाह
　　प्रमाणस्तुतिदर्शने ।

अत्रैव मन्त्राणां विनियोगे नियममभिधातुमाह

समस्तमन्त्रैर्दीक्षायां
　　नियमस्त्वेष कथ्यते ॥११५॥
मायान्तशुद्धौ सर्वाः स्युः
　　क्रिया ह्यपरया सदा ।
द्व्यात्मया सकलान्ते तु
　　निष्कले परयैव तु ॥ ११६ ॥
ईशान्ते च पिवन्यादि
　　सकलान्तेऽङ्गपञ्चकम् ।
इत्येवंविधिमालोच्य
　　कर्म कुर्याद्गुरूत्तमः ॥११७॥

जननादिसमन्वितेति विस्तृतेत्यर्थ इति शिवम् ॥

दीक्षाकर्मणि साक्षाद्वैचक्षण्यं कटाक्षयन् गुरुतः ।
सप्तादशाह्निकेऽसिञ्जयरथनामा व्यधत्त विवृतिमिमाम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके विक्षिप्तदीक्षाप्रकाशनं नाम
सप्तदशमाह्निकम् ॥ १७ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## अष्टादशमाह्निकम् ।

ऋतधामानमनन्तं बलावहं तं बलावहं वन्दे ।
जगदिदममन्दमखिलं स्वमहिम्ना योऽनुगृह्णाति ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन संक्षिप्तां दीक्षां वक्तुमाह

अथ संक्षिप्तदीक्षेयं
शिवतापत्तिदोच्यते ।

तदेवाह

न रजो नाधिवासोऽत्र
न भूक्षेत्रपरिग्रहः ।
यत्र तत्र प्रदेशे तु
पूजयित्वा गुरुः शिवम् ॥ १ ॥
अध्वानं मनसा ध्यात्वा
दीक्षयेत्तत्त्वपारगः ।

जननादिविहीनां तु
येन येनाध्वना गुरुः ॥ २ ॥
कुर्यात्स एकतत्त्वान्तां
शिवभावैकभावितः ।

मनसेति नतु पाशसूत्रादिकल्पनेन । तत्त्वपारग इति नतु अतत्त्वपारगः, नहि तस्य एवंविधे कर्मणि अधिकार एव भवेदिति भावः । यद्वक्ष्यति

'यथा यथा च स्वभ्यस्तज्ञानस्तन्मयतात्मकः ।
गुरुस्तथा तथा कुर्यात्संक्षिप्तं कर्म नान्यथा ॥' (८)

इति ॥

एवं जननादिविहीनत्वमभिधाय मन्त्रभेदमाह

परामन्त्रस्ततोऽस्येति
तत्त्वं संशोधयाम्यथ ॥ ३ ॥
स्वाहेति प्रतितत्त्वं स्या-
च्छुद्धे पूर्णाहुतिं क्षिपेत् ।
एवं मन्त्रान्तरैः कुर्या-
त्समस्तैरथवोक्तवत् ॥ ४ ॥

परासंपुटितं नाम
स्वाहान्तं प्रथमान्तकम् ।
शतं सहस्रं साष्टं वा
तेन शक्त्यैव होमयेत् ॥ ५ ॥
ततः पूर्णेति संशोध्य-
हीनमुत्तममीदृशम् ।
दीक्षाकर्मोदितं तत्र
तत्र शास्त्रे महेशिना ॥ ६ ॥

शक्त्यैवेति यथाशक्ति, तेन देशकालाद्यनुसारं शतहोमः सहस्रहोमो वा कार्य इत्यभिप्रायः । संशोध्यहीनमिति नह्यत्र मनसापि अध्वन्यासादि किंचित्कार्यमित्यर्थः। तत्र तत्रेति किरणादौ । यदुक्तं तत्र

'दीक्षामन्यां प्रवक्ष्यामि शिवतत्त्वसमायुताम् ।
आदौ प्रणवसंयुक्तां शिवमन्तेऽणुवाचकम् ॥
नाम कृत्वा ततः शंभुः संपुटीकृत्य होमयेत् ।
एवं साहस्रिको होमः पाशत्रयवियोजकः ॥
जननादिवियोगेन दीक्षेयं दुर्लभा खग ।'

इति ॥ ६ ॥

अत्रापि मन्त्रभेदमाह

प्रत्येकं मातृकायुग्म-
वर्णैस्तत्त्वानि शोधयेत् ।
यदि वा पिण्डमन्त्रेण
सर्वमन्त्रेष्वयं विधिः ॥ ७ ॥

युग्मेति मातृकामालिनीरूपस्य । अयं विधिरिति यथोदितोहरूपः ॥ ७ ॥

नच एतद्गुरुमात्रकार्यमित्याह

यथा यथा च स्वभ्यस्त-
ज्ञानस्तन्मयतात्मकः ।
गुरुस्तथा तथा कुर्यात्
संक्षिप्तं कर्म नान्यथा ॥ ८ ॥

ननु विस्तृतायां दीक्षायां स्वभ्यस्तज्ञानत्वं गुरोरुपादेयं, संक्षिप्तायां किं तेनेत्याशङ्कां गर्भीकृत्यागममेव संवादयति

श्रीब्रह्मयामले चोक्तं
संक्षिप्तेऽपि हि भावयेत् ।
व्याप्तिं सर्वाध्वसामान्यां
किंतु यागे न विस्तरः ॥ ९ ॥

याग इति यजिक्रियारूपायामितिकर्तव्यतायामित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु यद्येवं, तद्बहुवित्तव्ययायाससाध्येन विस्तृतेन कर्मणा कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

अतन्मयीभूतमिति
　　विक्षिप्तं कर्म सन्दधत् ।
क्रमात्तादात्म्यमेतीति
　　विक्षिप्तं विधिमाचरेत् ॥ १० ॥

आह्निकार्थमेवोपसंहरति

संक्षिप्तो विधिरुक्तोऽयं
　　कृपया यः शिवोदितः ।
दीक्षोत्तरे कैरणे च
　　तत्र तत्रापि शासने ॥ ११ ॥

इति शिवम् ॥ ११ ॥

संक्षिप्तमोक्षदीक्षाकर्मप्रावीण्यसोत्कर्षः ।
व्याकार्षीदष्टादशाह्निकमेतज्जयरथाख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके संक्षिप्तदीक्षाप्रकाशनं नाम
अष्टादशमाह्निकम् ॥ १८ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## एकान्नत्रिंशमाह्निकम् ।

भवभेदविभवसंभवसंभेदविभेदबलवन्तम् ।
बलवन्तं नौमि विभुं दारुणरूपग्रहाग्रहतः ॥

इदानीं श्लोकार्धेन सद्योनिर्वाणदीक्षां निरूपयितुं प्रतिजानीते

अथ सद्यःसमुत्क्रान्ति-
प्रदा दीक्षा निरूप्यते ।

ननु यदधिकारेणायं ग्रन्थः प्रवृत्तस्तत्र तावदियं स्फुटाक्षरं नोक्ता, तदिहास्या निरूपणेन कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

तत्क्षणाच्चोपभोगाद्वा
देहपाते शिवं व्रजेत् ।

इत्युक्त्या मालिनीशास्त्रे
सूचितासौ महेशिना ॥ १ ॥

नच एतत्स्वोपज्ञमेवास्माभिरुक्तमित्याह

देहपाते समीपस्थे
शक्तिपातस्फुटत्वतः ।
आसाद्य शांकरीं दीक्षां
तस्माद्दीक्षाक्षणात्परम् ॥ २ ॥
शिवं व्रजेदित्यर्थोऽत्र
पूर्वापरविवेचनात् ।
व्याख्यातः श्रीमतास्माकं
गुरुणा शम्भुमूर्तिना ॥ ३ ॥

समीपस्थ इति द्वित्र्यादिक्षणभाविनि ॥३॥

एवमपि शक्तिपातस्य वैचित्र्यं दर्शयति

यदा ह्यासन्नमरणे
शक्तिपातः प्रजायते ।
तत्र मन्देऽथ गुर्वादि-
सेवयायुः क्षयं व्रजेत् ॥ ४ ॥

अथवा बन्धुमित्रादि-
द्वारा सास्य विभोः पतेत् ।
पूर्वं वा समयी नैव
परां दीक्षामवाप्तवान् ॥ ५ ॥
आप्तदीक्षोऽपि वा प्राणा-
ञ्जिहासुः क्लेशवर्जितम् ।
अन्त्यान्गुरुस्तदा कुर्या-
त्सद्यउत्क्रान्तिदीक्षणम् ॥ ६ ॥

आयुः क्षयं व्रजेदिति तत्क्षये समयी संभाव्यमान इत्यर्थः । सेति शक्तिः, तेन आसन्नमरणस्य गुरुसेवया स्वयमेवमसामर्थ्ये बन्धुमित्राद्यभ्यर्थनया लक्षितपारमेश्वरशक्तिपातस्य सद्यउत्क्रान्तिदीक्षा कार्येति तात्पर्यम् । समयीत्यर्थात् मध्ये शक्तिपाते, आप्तदीक्ष इत्यर्थात् तीव्रे । अन्त्यानिति यियासूनित्यर्थः ॥ ६ ॥

नच असमय एवैषामेतत्कार्यमित्याह

नत्वपक्कमले नापि
शेषकार्मिकविग्रहे ।

कुर्यादुत्क्रमणं श्रीम-
द्गह्वरे च निरूपितम् ॥ ७ ॥
दृष्ट्वा शिष्यं जराग्रस्तं
व्याधिना परिपीडितम् ।
उत्क्रमय्य ततस्त्वेनं
परतत्त्वे नियोजयेत् ॥ ८ ॥

अपक्वमल इत्यनायातशक्तिपात इत्यर्थः । शेषकार्मिकविग्रह इति अनासन्नमरण इति यावत् । नच एतद्युक्तिमात्रसिद्धमेवेत्याह श्रीमद्गह्वर इति ॥ ८ ॥

नच अयमासन्नमरणत्वाभिधानपर एवागम इत्याह

विशेषणविशेष्यत्वे
कामचारविधानतः ।
पूर्वोक्तमर्थजातं श्री-
शम्भुनात्र निरूपितम् ॥ ९ ॥

यदा हि शिष्यस्य विशेष्यत्वं जराग्रस्तत्वादेश्च विशेषणत्वं तदा शिष्यस्य प्राप्तसमयादि-

दीक्षस्य सद्यःसमुत्क्रान्तिदीक्षेति पूर्वं वा समयीत्याद्युक्तं भेदद्वयं, व्यत्यये तु जराग्रस्तस्य सतः शिष्यत्वे गुर्वादिसेवयेत्याद्युक्तं भेदद्वयमित्युक्तम् । अत्र श्रीशम्भुना पूर्वोक्तमर्थजातं निरूपितमिति ॥ ९ ॥

एवमेतदुचितं कालमपेक्ष्य क्षुरिकादिन्याससमभिधत्ते

विधिं पूर्वोदितं सर्वं
कृत्वा समयशुद्धितः ।
क्षुरिकामस्य विन्यस्ये-
ज्ज्वलन्तीं मर्मकर्तरीम् ॥१०॥

एतन्न्यासश्चास्मदागम एवोक्त इत्याह

कृत्वा पूर्वोदितं न्यासं
कालानलसमप्रभम् ।
संहृतिक्रमतः सार्धं
सृक्छिन्दियुगलेन तु ॥ ११ ॥
आग्नेयीं धारणां कृत्वा
सर्वमर्मप्रतापनीम् ।

पूरयेद्वायुना देह-
मङ्गुष्ठान्मस्तकान्तकम् ॥ १२ ॥
तमुत्कृष्य ततोऽङ्गुष्ठा-
दूर्ध्वान्तं वक्ष्यमाणया ।
कृन्तेन्मर्माणि रन्ध्रान्तात्
कालरात्र्या विसर्जयेत् ॥ १३ ॥
अनेन क्रमयोगेन
योजितो हुतिवर्जितः ।
समभ्यप्येति तां दीक्षा-
मिति श्रीमालिनीमते ॥ १४ ॥

वक्ष्यमाणयेति त्रिंशाह्निके । हुतिवर्जित इत्यनुसन्धानमात्रेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अत्रैव पक्षान्तरं दर्शयति

षोडशाधारषट्चक्र-
लक्ष्यत्रयखपञ्चकात् ।
क्वचिदन्यतरत्राथ
प्रागुक्तपशुकर्मवत् ॥ १५ ॥

प्रविश्य मूलं कन्दादे-
श्छिन्दन्नैक्यविभावनात् ।
पूर्णाहुतिप्रयोगेण
स्वेष्टे धाम्नि नियोजयेत् ॥१६॥

क्वचिदिति एकत्र । अन्यतरत्रेति ग्रन्थिद्वाद-
शकादौ । तदुक्तं

'मेढ्रस्याधः कुलो ज्ञेयो मध्ये तु विषसंज्ञकः ।
मूले तु शाक्तः कथितो बोधनादप्रवर्तकः ॥
अग्निसंज्ञस्ततश्चोर्ध्वे अङ्गुलानां चतुष्टये ।
नाभ्यधः पवनाधारो नाभावेव घटाभिधः ॥
नाभिहृत्पद्ममार्गे तु सर्वकामाभिधो मतः ।
संजीवन्यभिधानोऽन्यो हृत्पद्मोदरमध्यगः ॥
वक्षःस्थले स्थितः कूर्मो गले लोलाभिधः स्मृतः ।
लम्बकस्य स्थितश्चोर्ध्वे सुधासारः सुधात्मकः ॥
तस्यैव मूलमाश्रित्य सौम्यः सौम्यकलाश्रितः ।
भ्रूमध्ये गगनाभोगो विद्याकमलसंज्ञितः ॥
रौद्रस्तालुतलाधारो रुद्रशक्त्या त्वधिष्ठितः ।
चिन्तामण्यभिधानोऽन्यश्चतुष्पथनिवासकः ॥
ब्रह्मरन्ध्रस्य वै ह्यूर्ध्वे तुर्याधारस्य मस्तके ।
नाड्याधारः परः सूक्ष्मो घनव्याप्तिप्रबोधकः ॥'

इति

'खमनन्तं तु जन्माख्ये नाभौ व्योम द्वितीयकम् ।
तृतीयं तु हृदि स्थाने चतुर्थं बिन्दुमध्यतः ॥
नादाख्यं तु समुद्दिष्टं षट्चक्रमधुनोच्यते ।
जन्माख्ये नाडिचक्रं तु नाभौ मायाख्यमुत्तमम् ॥
हृदिस्थं योगिचक्रं तु तालुस्थं भेदनं स्मृतम् ।
बिन्दुस्थं दीप्तिचक्रं तु नादस्थं शान्तमुच्यते ॥
अन्तर्लक्ष्यं बहिर्लक्ष्यं मध्यलक्ष्यं तृतीयकम् ।'

इति च । प्रागिति षोडशाह्निके । पूर्णाहुतिप्रयोगेणेति तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्रैव प्राधान्येनापि पक्षान्तरमाह

ज्ञानत्रिशूलं संदीप्तं
　　दीप्तचक्रत्रयोज्ज्वलम् ।
चिन्तयित्वामुना तस्य
　　वेदनं बोधनं भ्रमम् ॥ १७ ॥
दीपनं ताडनं तोदं
　　चलनं च पुनः पुनः ।
कन्दादिचक्रगं कुर्या-
　　द्विशेषेण हृदम्बुजे ॥ १८ ॥
द्वादशान्ते ततः कृत्वा
　　बिन्दुयुग्मगते क्षिपेत् ।

निर्लक्ष्ये वा परे धाम्नि
संयुक्तः परमेश्वरः ॥ १९ ॥
न तस्य कुर्यात्संस्कारं
कंचिदित्याह गह्वरे ।
देवः किमस्य पूर्णस्य
श्राद्धाद्यैरिति भावितः ॥२०॥

ज्ञानं परा संविदेव, तदेव तत्तदाधारादिभेदनात् त्रिशूलम्। चक्रत्रयेत्यरात्रयरूपेण परादिना। अमुनेति ज्ञानत्रिशूलेन। भ्रमं वामादिक्रमेणावर्तनम्। तोदं प्रेरणम्। विशेषेणेति तद्धि मुख्यं जीवस्याधिष्ठानम्। बिन्दुयुग्मगत इति प्राणापानत्रोटरूप इत्यर्थः। तस्येति प्राप्तपारमेश्वर्यस्य ॥ २० ॥

नच एतदस्मच्छास्त्र एवोक्तमित्याह

श्रीमद्दीक्षोत्तरे त्वेष
विधिर्वह्निपुटीकृतः ।
हंसः पुमानधस्तस्य
रुद्रबिन्दुसमन्वितः ॥ २१ ॥

शिष्यदेहे नियोज्यैत-
दनुद्विग्नः शतं जपेत् ।
उत्क्रम्योर्ध्वनिमेषेण
शिष्य इत्थं परं व्रजेत् ॥२२॥

वह्निः रेफः । हंसः ह । पुमान् म । तस्येति वह्निपुटीकृतस्य हंसस्य । रुद्र ऊकारः ह्रूँ । एतदिति पिण्डाक्षरम् ॥ २२ ॥

एतदेव शास्त्रान्तरेऽपि अतिदिशति

एष एव विधिः श्रीम-
त्सिद्धयोगीश्वरीमते ।

नच अयोगिनोऽत्राधिकार इत्याह

इयमुत्क्रामणी दीक्षा
कर्तव्या योगिनो गुरोः ॥२३॥
अनभ्यस्तप्राणचारः
कथमेनां करिष्यति ।
वक्ष्यमाणां ब्रह्मविद्यां
सकलां निष्कलोम्भिताम् ॥२४॥

कर्णेऽस्य वा पठेद्भूयो
भूयो वाप्यथ पाठयेत् ।
स्वयं च कर्म कुर्वीत
तत्त्वशुद्ध्यादिकं गुरुः ॥ २५ ॥
मन्त्रक्रियाबलात्पूर्णा-
हुत्येत्थं योजयेत्परे ।

एवं शरीरगं चारमभिधाय ब्रह्मविद्याविधिमभिधातुमाह वक्ष्यमाणामित्यादि । वक्ष्यमाणामिति त्रिंशे । निष्कलोम्भितामिति निष्कलया पञ्चाक्षरया विद्ययोम्भितां प्रतिवाक्यं संपुटितामित्यर्थः ॥

ननु समनन्तरमेवोक्तं यदयोगिना गुरुणा नेयं कार्या तत्कथमेतदिदानीमेवोच्यते इत्याशङ्क्याह

योगाभ्यासमकृत्वापि
सद्यउत्क्रान्तिदां गुरुः ॥ २६ ॥
ज्ञानमन्त्रक्रियाध्यान-
बलात्कर्तुं भवेत्प्रभुः ।

अत्र च ज्ञानादिसद्भावेऽपि ब्रह्मविद्याया एव प्राधान्यमित्याह

अनयोत्क्रम्यते शिष्यो
बलादेवैककं क्षणम् ॥ २७ ॥
कालस्योल्लङ्घ्य भोगो हि
क्षणिकोऽस्यास्तु किं ततः ।
सद्यउत्क्रान्तिदा चान्या
यस्यां पूर्णाहुतिं तदा ॥ २८ ॥
दद्याद्यदास्य प्राणाः स्यु-
र्ध्रुवं निष्क्रमणेच्छवः ।

एककं क्षणमिति यत्क्षणादनन्तरं स्वारसिकमेव अस्य मरणं भवेदिति भावः । ननु

'............येनेदं तद्धि भोगतः ।'

इत्युक्त्या तत्क्षणभाविनोऽपि कर्मणो भोगं विनास्य कथङ्कारं प्रक्षयः स्यादित्याशङ्क्याह भोग इत्यादि । किं तत इति स्थितेनापि क्षीणप्रायेण तेन न कश्चिदर्थ इत्यर्थः । तदा दद्यादिति येनास्य तत्कालमेव प्राणा निर्यान्तीत्यर्थः, अ-

तश्च एकैकस्यापि कालक्षणस्य नात्र उल्लङ्घनं भवेदिति भावः ॥

क्रियादिपरिहारेणापि ब्रह्मविद्याया एवात्र साधनत्वमस्तीत्याह

विनापि क्रियया भावि-
ब्रह्मविद्याबलाद्गुरुः ॥ २९ ॥
कर्णजापप्रयोगेण
तत्त्वकञ्चुकजालतः ।
निःसारयन्यथाभीष्टे
सकले निष्कले द्वये ॥ ३० ॥
तत्त्वे वा यत्र कुत्रापि
योजयेत्पुद्गलं क्रमात् ।

यत्र कुत्रापीत्यनेन यथाभीष्टत्वमेव उपोद्बलितम् ॥

न केवलं क्रियादेरेव परिहारेण अत्र अस्याः साधनत्वं, यावद्गुरोरपीत्याह

समयी पुत्रको वापि
पठेद्विद्यामिमां तथा ॥ ३१ ॥

तथेति यथा मुमूर्षुरिमां शृणुयादित्यर्थः ॥

एवमस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह

तत्पाठात्तु समययुक्तां
रुद्रांशापत्तिमश्नुते ।

तुशब्दो हेतौ, एतावता अस्य समयदीक्षा भवेदित्यर्थः ॥

ननु कथमनयोर्गुरुवदेतत्पाठो न्याय्य इत्याशङ्क्याह

एतौ जपे चाध्ययने
यस्मादधिकृतावुभौ ॥ ३२ ॥
नाध्यापनोपदेशे वा
स एषोऽध्ययनादृते ।

नच अयमनयोरध्ययनादन्यः पाठ इत्याह स एषोऽध्ययनादृते इति । नशब्दः पूर्वतः संबन्धनीयः ॥

ननु यदि नाम नायमुपदेशादिरूपः पाठस्तत्कथमस्य समयदीक्षा कृता भवेदित्युक्तमित्याशङ्क्याह

पठतोस्त्वनयोर्वस्तु-
स्वभावात्तस्य सा गतिः ॥ ३३ ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन हृदयङ्गमयति

यथा निषिद्धभूतादि-
कर्मा मन्त्रं स्मरन्स्वयम् ।
आविष्टेऽपि क्वचिन्नैति
लोपं कर्तृत्ववर्जनात् ॥ ३४ ॥

यथा च वाचयञ्शास्त्रं
समयी शून्यवेश्मनि ।
न लुप्यते तदन्तःस्थ-
प्राणिवर्गोपकारतः ॥ ३५ ॥

निषिद्धेति । यदुक्तं

'मन्त्रवादो न कर्तव्य इतिकर्तृत्ववर्जनात् ।'

इति । नहि एवं करोमीत्यत्र अस्य कश्चिदभिमान इत्यर्थः । शून्येत्यनेन जनवैविक्त्यमेवात्रास्याभिप्रेतमित्युक्तम् । उपकारत इति शास्त्राणां हि श्रवणमात्रत एव पापक्षयो भवेदिति भावः । तदुक्तं

'गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
शरणागतघाती च मित्रविस्रम्भघातकः ॥
दुष्टः पापसमाचारो मातृहा पितृहा तथा ।
श्रवणादस्य भावेन मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥'

इति ॥ ३५ ॥

एतदेव प्रकृते योजयति

तथा स्वयं पठन्नेष
विद्यां वस्तुस्वभावतः ।
तस्मिन्मुक्ते न लुप्येत
यतो किंचित्करोऽत्र सः ॥३६॥

नन्वस्य मा भूदेव कश्चिद्दोषः

'अदीक्षितानां पुरतो नोच्चरेच्छास्त्रपद्धतिम् ।'

इति हि अस्ति समयः, तत्कथमिमां विद्यामेतदग्रे पठन्न प्रत्यवैतीत्याह

ननु चादीक्षिताग्रे स
नोच्चरेच्छास्त्रपद्धतिम् ॥ ३७ ॥

एवं तर्हि नास्य कदाचिदपि पाठः प्राप्तः, अतः कुड्यादयोऽप्यदीक्षिताः किं न संनिहिता भवेयुरित्याह

हन्त कुड्याग्रतोऽप्यस्य
निषेधस्त्वथ कथ्यते ।
पर्युदासेन यः श्रोतु-
मवधारयितुं क्षमः ॥ ३८ ॥

स एवात्र निषिद्धो नो
कुड्यकीटपतत्रिणः ।

अथेदमुच्यते यच्छास्त्रश्रवणादौ योग्यानां दीक्षितसदृशानामत्र निषेधो विवक्षितः, नतु कुड्यप्रायाणां जडानामित्याह अथेत्यादि ॥

एवं तर्हि कुड्यप्रायस्य मुमूर्षोरग्रेऽपि पठतोऽस्य कः समयलङ्घनार्थ इत्याह

तर्हि पाषाणतुल्योऽसौ
विलीनेन्द्रियवृत्तिकः ॥ ३९ ॥
तस्याग्रे पठतस्तस्य
निषेधोल्लङ्घना कथम् ।

नन्वेवं पाषाणप्रायस्यास्य किमेतत्पाठेन, मैवमित्याह

स तु वस्तुस्वभावेन
गलिताक्षोऽपि बुध्यते ॥ ४० ॥
अक्षानपेक्षयैवान्त-
श्चिच्छक्त्या स्वप्रकाशया ।
प्राग्देहं किल तित्यक्षु-
र्नोत्तरं चाधितष्ठिवान् ॥ ४१ ॥

मध्ये प्रबोधकबलात्
प्रतिबुध्येत पुद्गलः ।

ननु को नाम अत्र अस्य प्रबोधको यद्बलादन्तरा अयं प्रबोधमासादयेदित्याशङ्क्याह

मन्त्राः शब्दमयाः शुद्ध-
विमर्शात्मतया स्वयम् ॥ ४२ ॥
अर्थात्मना चावभान्त-
स्तदर्थप्रतिबोधकाः ।
तेनास्य गलिताक्षस्य
प्रबोधो जायते स्वयम् ॥४३॥
स्वचित्समानजातीय-
मन्त्रामर्शनसंनिधेः ।

स्वयं प्रबोधो जायते इति । यद्वक्ष्यति

'यामाकर्ण्य महामोहविवशोऽपि क्रमाद्गतः ।
प्रबोधं वक्तृसांमुख्यमभ्येति रभसात्स्वयम् ॥' (३०आ०)

इति ॥

एतदेव दृष्टान्तमुखेनापि घटयति

यथा ह्यल्पजवो वायुः
सजातीयविमिश्रितः ॥ ४४ ॥

जवी तथात्मा संसुप्ता-
मर्शोऽप्येवं प्रबुध्यते।

सजातीयेति तालवृन्तादिसमुत्थेन। एवमिति मन्त्रामर्शनादिना॥

एवं तर्ह्यस्य अदीक्षिताग्रे मन्त्रपाठात् स्फुटमेवापतितः समयलोप इत्याशङ्क्याह

प्रबुद्धः स च संजातो
न चादीक्षित उच्यते॥ ४५॥
दीक्षा हि नाम संस्कारो
न त्वन्यत्सोऽस्ति चास्य हि।

दीक्षा हि नाम मान्त्रः संस्कारः, सच अस्य प्रबोधान्यथानुपपत्त्या स्वरसत एव मन्त्रामर्शादिना सिद्ध इति को नामास्य समयलोपार्थः॥

एवं शास्त्रपाठादिनापि परोपकृतावस्य न कश्चित्समयलोपजन्मा दोष इत्याह

अत एव निजं शास्त्रं
पठति क्वापि सामये॥ ४६॥

तच्छ्रुत्वा कोऽपि धन्यश्चे-
न्मुच्यते नास्य सा क्षतिः ।

सामय इति समयिनीत्यर्थः ॥

ननु एवमेतन्निर्विषयं वाक्यं स्यादित्याशङ्क्याह

शास्त्रनिन्दां मैष कार्षी-
द्वयोः पातित्यदायिनीम् ॥४७॥
इत्येवंपरमेतन्ना-
दीक्षिताग्रे पठेदिति ।

अत्र च सविचिकित्सं परं स्वकञ्चुकानुप्रवेशे-
नैव प्रबोधयितुमाह

यथा च समयी काष्ठे
लोष्टे वा मन्त्रयोजनाम् ॥४८॥
कुर्वंस्तस्मिंश्चलत्येति
न लोपं तद्वदत्र हि ।

काष्ठ इति समिधादौ । लोष्ट इति मृल्लिङ्गा-
दावुपादेये । अत्रेति मुमूर्षौ ॥

अत्रैव हेतुमाह

यतोऽस्य प्रत्ययप्राप्ति-
प्रेप्सोः समयिनस्तथा ॥ ४९ ॥
प्रवृत्तस्य स्वभावेन
तस्मिन्मुक्ते न वै क्षतिः ।

प्रत्ययो निजमन्त्रस्फारसंवादः ॥

ननु आचार्यस्य तावत् परानुग्रहे नास्ति काचित् क्षतिः, समयिपुत्रकयोस्तु प्रासङ्गिकत्वेनापीत्युक्तम्; साधकस्य पुनरत्र का वार्ता इत्याशङ्क्याह

साधकस्तु सदा साध्ये
फले नियतियन्त्रणात् ॥ ५० ॥
मक्षिकाश्रुतमन्त्रोऽपि
प्रायश्चित्तौचितीं चरेत् ।

औचितीमिति तीव्रमध्यादिभेदेन । अत एव

'स्वमन्त्रमक्षसूत्रं च गुरोरपि न दर्शयेत् ।'

इत्याद्युक्तम् ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

इत्थं सद्यःसमुत्क्रान्ति-
यौक्ता तामाज्ञया गुरोः ॥५१॥
समय्यादिरपि प्रोक्त-
काले प्रोक्तार्थसिद्धये ।
स्वयं कुर्यात्समभ्यस्त-
प्राणचारगमागमः ॥ ५२ ॥
अकृताधिकृतिर्वापि
गुरुः समयशुद्धये ।
अधस्तनपदावस्थो
नतु ज्ञानेद्धचेतनः ॥ ५३ ॥

अकृतेति । यदुक्तम्

'अधिकारं न चेत्कुर्याद्विघ्नेशः स्यात्तनुक्षये ।'

इति । ज्ञानेद्ध इति परमाद्वयनिष्ठस्य हि

'मा किंचित्त्यज मा गृहाण········।'

इति नयेन विधिनिषेधाविषयत्वात् को नाम समयलोपस्य अवकाश एवेत्याशयः ॥

ननु इयं सद्यःसमुत्क्रान्तिलक्षणा दीक्षा गुरुकार्यैति नास्ति विमतिः, स्वयंकार्यतायां तु किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

इतीयं सद्यउत्क्रान्तिः
सूचिता मालिनीमते ।
स्वयं वा गुरुणा वाथ
कार्यत्वेन महेशिना ॥ ५४ ॥

तदेवाह

सर्वं भोगं विरूपं तु
मत्वा देहं त्यजेद्यदि ।
तदा तेन क्रमेणाशु
योजितः समयी शिवः ॥५५॥

त्यजेदिति स्वयम् । योजित इति गुरुणा ।

यदुक्तं तत्र

'सर्वमप्यथवा भोगं मन्यमानो विरूपकम् ।
स्वशरीरं परित्यज्य शाश्वतं पदमृच्छति ॥' (१७।२५)

इति

'अनेन क्रमयोगेन योजितः परमे पदे ।
समय्यपि महादेवि दीक्षोक्तं फलमश्नुते ॥'

इति च ॥

आह्निकार्थमेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

उक्तेयं सद्यउत्क्रान्ति-
र्या गोप्या प्राणवद्बुधैः ॥५६॥

इति शिवम् ॥ ५६ ॥

सद्योनिर्वाणप्रदमात्रमहावीर्यलाभलुब्धेन ।
एकान्नविंशमाह्निकमेतत्किल जयरथेन निरणायि ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके सद्यउत्क्रान्तिप्रकाशनं नाम
एकान्नविंशमाह्निकम् ॥ १९ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## विंशतितममाह्निकम् ।

जयति विभुर्बलदाता मूढजनाश्वासदायि येन वपुः ।
बहिराद्यन्तवदपि मध्यशून्यमुल्लासितं सततम् ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन सप्रत्ययां दीक्षां वक्तुमाह

अथ दीक्षां ब्रुवे मूढ-
जनाश्वासप्रदायिनीम् ॥ १ ॥

आश्वासः प्रत्ययः ॥ १ ॥

तदेवाह

त्रिकोणे वह्निसदने
वह्निवर्णोज्ज्वलेऽभितः ।
वायव्यपुरनिर्धूते
करे सव्ये सुजाज्वले ॥ २ ॥

बीजं किंचिद्गृहीत्वैत-
त्तथैव हृदयान्तरे ।
करे च दह्यमानं स-
ञ्चिन्तयेत्तज्जपैकयुक् ॥ ३ ॥
वह्निदीपितफट्कार-
धोरणीदाहपीडितम् ।
बीजं निर्बीजतामेति
स्वसूतिकरणाक्षमम् ॥ ४ ॥

वह्निसदन इत्यर्थात् ऊर्ध्वमुखे । वह्निवर्णेति रेफः। वायव्यपुरं षडश्रम्, अर्थात् यकारैर्लाञ्छितम् । सव्य इति दक्षिणे। बीजं किंचिदिति धान्यादि । तज्जपैकयुगिति फट्कारोद्दीपितरेफावर्तनपर इत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वसूतिकरणाक्षमत्वमेव व्याचष्टे

तप्तं नैतत्प्ररोहाय
तेनैव प्रत्ययेन तु ।
मलमायाख्यकर्माणि
मन्त्रध्यानक्रियाबलात् ॥ ५ ॥

दग्धानि न स्वकार्याय
निर्बीजप्रत्ययं त्विमम् ।
स श्रीमान्सुप्रसन्नो मे
शंभुनाथो न्यरूपयत् ॥ ६ ॥
बीजस्याप्यत्र कार्या च
योजना कृपया गुरोः ।
यतो दीक्षा सुदीप्तत्वा-
त्स्थावराण्यपि मोचयेत् ॥ ७ ॥

स्वकार्यायेति बध्यबन्धनाय । सुदीप्तत्वादिति अदीप्तत्वे हि जङ्गमानामपि योजना असाध्या स्थावराणां का वार्तेत्यभिप्रायः । तदुक्तम्

'ऋक्षपक्षितरक्ष्वादीन् स्थावराण्यपि मोचयेत् ।'

इति ॥ ७ ॥

अत एवाह

यो गुरुर्जपहोमार्चा-
ध्यानसिद्धत्वमात्मनि ।
ज्ञात्वा दीक्षां चरेत्तस्य
दीक्षा सप्रत्यया स्मृता ॥ ८ ॥

अवधूते निराचारे
तत्त्वज्ञे नत्वयं विधिः ।
साचारैः क्रियते दीक्षा
या दृष्टप्रत्ययान्विता ॥ ९ ॥
निराचारेण दीक्षायां
प्रत्ययस्तु न गद्यते ।

अयं विधिरिति सप्रत्ययदीक्षालक्षणः । साचारैः क्रियाप्रधानैः । दृष्टः प्रत्ययो निर्बीजकरणादिः । निराचारेणेति ज्ञानिना ॥

एतदेव युक्त्यागमाभ्यामुपपादयति

ज्ञानं स्वप्रत्ययं यस्मा-
न्न फलान्तरमर्हति ॥ १० ॥
ध्यानादि तु फलात्साध्य-
मिति सिद्धामतोदितम् ।

नार्हतीति स्वप्रत्ययत्वादेव, फलादिति निर्बीजकरणादिसाधनात् ॥

एवमधिकारिपरीक्षामभिधाय तुलाविधिमभिधत्ते

तुलाशुद्धिपरीक्षां वा
कुर्यात्प्रत्यययोगिनीम् ॥ ११ ॥
यथा श्रीतन्त्रसद्भावे
कथिता परमेशिना ।

ननु इयमस्मच्छास्त्रे नाभिहितेति किं शास्त्रान्तरप्रक्रियागौरवेणेत्याशङ्क्याह

श्रीपूर्वशास्त्रेऽप्येषा च
सूचिता परमेशिना ॥ १२ ॥
आनन्द उद्भवः कम्पो
निद्रा घूर्णिश्च पञ्चमी ।
इत्येवंवदता शक्ति-
तारतम्याभिधायिना ॥ १३ ॥

ननु अत्र तुलादीक्षायाः कटाक्षीकरणे किमवस्थितमित्याशङ्क्याह

उद्भवो लघुभावेन
देहग्रहतिरोहितेः ।

ननु कथमत्र देहग्रहतिरोधानमित्याशङ्क्याह

देहो हि पार्थिवो मुख्य-
स्तदा मुख्यत्वमुज्झति ॥१४॥
भाविलाघवमन्त्रेण
शिष्यं ध्यात्वा समुत्प्लुतम् ।

मुख्यत्वमुज्झतीति अशेषपाशक्षपणात् । भावीति त्रिंशे । यद्वक्ष्यति

'लघुत्वेन तुलाशुद्धिः सद्यःप्रत्ययकारिणी ।
तारः शम्बरयैः पिण्डो नतिश्च चतुरर्णकम् ॥
शाकिनीस्तोभनं मर्म हृदयं जीवितं त्विदम् ।' (९२)

इति । समुत्प्लुतमिति पार्थिवदेहाभिमानन्यग्भावेन पराकाशरूपतामापन्नो येनायं तुलायां कुसुमसमानतामासादयेत् । यदुक्तं श्रीतन्त्रराजे

'आकाशतुल्यो भवति शिष्यः सन्दीक्षितस्तदा ।
भैरवो वा भवेत्सो वै दग्धसंसारबन्धनः ॥
पश्चात्तुलामर्पयेत अश्मान्येवमपास्य तु ।
सप्तविंशतिपुष्पैश्च कृतां मालां समर्पयेत् ॥
तत्समः साधको जायात्प्रहीणावरणो यदा ।'

इति ॥

ननु यथोक्तप्रक्रियामात्रेणैव किमेवं सप्रत्यया दीक्षा सिद्ध्येन्नवेत्याशङ्क्याह

कर्माणि तत्राशेषाणि
पूर्वोक्तान्याचरेद्गुरुः ॥ १५ ॥

अत्र च संस्कारस्याधिकारिपरीक्षानन्तरमुद्देशेऽपि उभयशेषत्ववचनाशयेन तुलाविध्यनन्तरमभिधानम् ॥ १५ ॥

एतदेवोपसंहरति

उक्ता सेयं तुलाशुद्धि-
दीक्षा प्रत्ययदायिनी ।

इति शिवम् ॥

श्रीमद्गुरुवरशास्त्रस्वात्ममयप्रत्ययानुविद्धमतिः ।
एतज्जयरथनामा विंशतितममाह्निकं व्यवृणोत् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके तुलादीक्षाप्रकाशनं नाम
विंशतितममाह्निकम् ॥ २० ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## एकविंशतितममाह्निकम् ।

भेदप्रथाविलापनवलेश्वरं तं बलेश्वरं वन्दे ।
यः सकलाकलयोरपि मितात्मताया निषेधमादध्यात् ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन परोक्षदीक्षायां कर्म निगदितुं प्रतिजानीते

परोक्षसंस्थितस्याथ
दीक्षाकर्म निगद्यते ॥ १ ॥

परोक्षसंस्थितस्येति देशकालाभ्याम् ॥ १ ॥

ननु इयमस्मच्छास्त्रे दीक्षा नोक्तेत्यास्तां प्रत्युत संनिहितैकविषयं

'रुद्रशक्तिसमाविष्टः स यियासुः शिवेच्छया ।
भुक्तिमुक्तिप्रसिद्ध्यर्थं नीयते सद्गुरुं प्रति ॥'
(मा० वि० ११४४)

इत्यादि एतद्विरुद्धमुक्तम्, तत्कथमिह एतत्प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्याह

भुक्तिमुक्तिप्रसिद्ध्यर्थं
नीयते सद्गुरुं प्रति ।
इत्यस्मिन्मालिनीवाक्ये
प्रतिः सांमुख्यवाचकः ॥ २ ॥
सांमुख्यं चास्य शिष्यस्य
तत्कृपास्पदतात्मकम् ।

तत्कृपेति तच्छब्देन गुरुः, सा च संनिहितासंनिहितयोरविशिष्टैवेत्याशयः ॥

ननु भवत्वेवं,

'तमाराध्य ततस्तुष्टाद्दीक्षामासाद्य शांकरीम् ।' (१।४५)

इत्यादि सांनिध्यैकजीवितं कथमत्र संगच्छतामित्याशङ्क्याह

तमाराध्येति वचनं
कृपाहेतूपलक्षणम् ॥ ३ ॥

कृपाहेत्विति तेन स्वयमेवमभावे बन्ध्वादिद्वारेणैतद्भवेदिति भावः ॥ ३ ॥

न केवलमेतदत एवावगतं यावदितोऽपीत्याह

तत्संबन्धात्ततः कश्चि-
त्तत्क्षणादपवृज्यते ।
इत्यस्यायमपि ह्यर्थो
मालिनीवाक्यसन्मणेः ॥ ४ ॥

एतदर्थत्वमेव अस्य वाक्यस्य व्याचष्टे

तत्क्षणादिति नास्यास्ति
यियासादिक्षणान्तरम् ।
किंत्वेवमेव करुणा-
निघ्नस्तं गुरुरुद्धरेत् ॥ ५ ॥

आदिशब्दात् गमनतत्प्राप्तिक्षणादयः । न हि मृतस्य देशान्तरस्थितस्य वा एवं संभवेदिति भावः । एवमेवेति स्वयं तदाराधनादिनिरपेक्षमित्यर्थः । निघ्नः परवशः ॥ ५ ॥

के च अत्र अधिकारिण इत्याशङ्क्याह

गुरुसेवाक्षीणतनो-
र्दीक्षामप्राप्य पञ्चताम् ।

गतस्याथ स्वयं मृत्यु-
क्षणोदिततथारुचेः ॥ ६ ॥
अथवाधरतन्त्रादि-
दीक्षासंस्कारभागिनः ।
प्राप्तसामयिकस्याथ
परां दीक्षामविन्दतः ॥ ७ ॥
डिम्बाहतस्य योगेशी-
भक्षितस्याभिचारतः ।
मृतस्य गुरुणा यन्त्र-
तन्त्रादिनिहतस्य वा ॥ ८ ॥
भ्रष्टस्वसमयस्याथ
दीक्षां प्राप्तवतोऽप्यलम् ।

क्षीणेति चिरतरं गुरुसेविन इत्यर्थः । तदुक्तं

'न प्राप्तोऽपि परां दीक्षां गुरुभक्तोऽपि यत्नतः ।
कालेनान्तरितो यस्मात्तस्य मोक्षः कथं भवेत् ॥
किं वृथा तस्य संक्लेशो मोक्षमुद्दिश्य यः कृतः ।
किं किंचिद्विद्यते तस्य कर्म यन्मोक्षसाधनम् ॥'

इत्युपक्रम्य

'गुरुभक्तस्य दान्तस्य सत्याचाररतस्य वै ।
मृतस्यापि परं स्कन्द दीक्षाकर्म विधीयते ॥'

इति । मृत्युक्षणेति तदैव हि अस्य गुरौ प्रसन्ने सद्यःसमुत्क्रान्तिदीक्षा भवेदित्युक्तम्, अन्यथा तु इयमिति विभागः । अत एव दीक्षामप्राप्य पञ्चतां गतस्येति अत्रापि संबन्धनीयम् । अधरतन्त्रं वैदिकादि । परामिति पुत्रकादिरूपाम् । डिम्बाहतस्येति शकटादिभिर्जडप्रायैर्मारितस्येत्यर्थः । अभिचारत इति विषादिना । यन्त्रं भूर्जपत्रादौ मारणानुगुणो मन्त्रसंनिवेशः, तन्त्रं तदनुगुणमेव पूजाहोमादि । तदुक्तं

'नगाग्राल्लुठिता ये च वृक्षान्निपतितास्तु ये ।
उद्बन्धनैर्मृता ये च शकटेन तु चूर्णिताः ॥
अग्निना तु प्रदग्धा ये वेश्मपातात्तु ये मृताः ।
नदीकूपेष्वगाधेषु मृता ये पापकारिणः ॥
मूढगर्भाश्च या नार्यो गर्भच्यावेन या मृताः ।
दान्तेन महिषेणापि दुष्टप्राणिमृताश्च ये ॥
विषेण त्यक्तजीवा ये ये वै चात्मोपघातकाः ।
गोघ्नाश्चैव तु ब्रह्मघ्नाः पितृघ्ना मातृघातकाः ॥

व्याधिभिश्च मृता ये तु लूताद्यैः सुरसुन्दरि ।
अन्यैर्बहुविधैः क्रूरैर्येषां संख्या न विद्यते ॥'

इति । तथा

'अनाथलुप्तपिण्डानां तथा डिम्बाहतेष्वपि ।
कुविधौ च मृतानां तु दीक्षा मृतवती भवेत् ॥'

इति । एतच्च दीक्षितादीक्षितविषयमपि भवेदिति सामान्येनोक्तम् । अलमिति अत्यर्थं पुत्रकादिरूपतयेत्यर्थः ॥

ननु एवंविधाः सर्व एव म्रियन्ते, तत्किमेषामविशेषेणैव मृतोद्धारीं दीक्षां गुरुः कुर्यान्नवेत्याशङ्क्याह

बन्धुभार्यासुहृत्पुत्र-
गाढाभ्यर्थनयोगतः ॥ ९ ॥
स्वयं तद्विषयोत्पन्न-
करुणाबलतोऽपि वा ।
विज्ञाततन्मुखायात-
शक्तिपातांशधर्मणः ॥ १० ॥
गुरुर्दीक्षां मृतोद्धारीं
कुर्वीत शिवदायिनीम् ।

गाढेति नतु उत्ताना । स्वयमिति परप्रार्थनानिरपेक्षतयेत्यर्थः । बलत इति नतु तन्मात्रादेव । तन्मुखेति बन्ध्वाद्यभ्यर्थनाद्वारेणेत्यर्थः । अंशेति तीव्रमध्यमन्दाद्यपेक्षया । एवमेवंविधानामेषां बन्ध्वादिगाढाभ्यर्थनाद्यन्यथानुपपत्त्या आयातशक्तिपातत्वं निश्चित्य मृतोद्धारीं दीक्षां गुरुः कुर्यादिति अत्र तात्पर्यम् । बन्ध्वादीनां च तदुद्दिधीर्षापरतया प्रार्थनादयो जायमानाः परमेश्वरशक्तिपातमूला एव न स्नेहमात्रमूलाः सर्वत्र तथादर्शनायोगात् । नच अत्र व्यधिकरणत्वं दोषो यदयस्कान्तायोगोलकस्पन्दनादिवत् भिन्नदेशान्यपि कारणेभ्यः कार्याणि भवन्ति दृश्यन्ते

'सा शक्तिरापतत्याद्या पुंसो जन्मन्यपश्चिमे ।
तन्निपातात् क्षरत्यस्य मलं संसारकारणम् ॥
क्षीणे तस्मिन्नियियासा स्यात्परं नैःश्रेयसं प्रति ।'

इति । तथा

'तस्यैव तु प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।
यया यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतमानसाः ॥' (म०भार०)

इत्यादि संनिहितजीवदेकविषयमिति नेह कश्चिदनेन विरोधः ॥

न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

श्रीमृत्युञ्जयसिद्धादौ
तदुक्तं परमेशिना ॥ ११ ॥

तदेवार्थतः पठति

अदीक्षिते नृपत्यादा-
वलसे पतिते मृते ।
बालातुरस्त्रीवृद्धे च
मृतोद्धारं प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥
विधिः सर्वः पूर्वमुक्तः
स तु संक्षिप्त इष्यते ।
गुर्वादिपूजारहितो
बाह्ये भोगाय सा यतः ॥ १३ ॥
अधिवासचरुक्षेत्र
शय्यामण्डलकल्पने ।
नोपयोग्यत्र तच्छिष्य-
संस्क्रियास्वप्नदृष्टये ॥ १४ ॥
मन्त्रसंनिधिसंतृप्ति-
योगायात्र तु मण्डलम् ।

भूयोदिने च देवार्चा
साक्षान्नास्योपकारि तत् ॥१५॥

यदुक्तम्

'अदीक्षिते तु नृपतौ तत्सुतेषु द्विजातिषु ।
भोगालसेषु वा देवि कर्मदोषैश्च विघ्निते ॥
न चेष्टं न तपस्तप्तं न ध्यातं न प्रतिष्ठितम् ।
पातित्येन मृतानां तु येषां नरकसंस्थितिः ॥
निदानैर्बहुभिर्देवि स्त्रीबालवृद्ध आतुरे ।
मृतेषूद्धरणार्थाय दीक्षार्थं परमेश्वरः ॥
यष्टव्यः पूर्ववद्देवः················ ।' (१८ अ०)

इति । तत्र अदीक्षित इत्यनेन त्रयोऽधिकारिण उक्ता येषु आद्यं द्वयं तुर्यश्चेति । द्विजातिषु इत्यनेन तृतीयः । पातित्येनेत्यादिना तु डिम्बाहतादिः, अन्यैस्तु भ्रष्टस्वसमय उक्तः । एषां हि असम्यक्प्रजापालनात् भोगासक्तत्वात् दैवदोषादिविघ्नितत्वात् तपश्चरणादेश्चाभावात् अवश्यसंभावनीयं भ्रष्टसमयत्वम् । अत्र चोन्मेषकृता क्लिष्टकल्पनया यत् व्याख्यातं, तदाग्रहमात्रपरतयेत्युपेक्ष्यम् । सेति संनिहितजीवद्विषया पूर्वोक्ता दीक्षा । मण्डलेति शिष्य-

रक्षार्थं शय्यायां बहिः सर्वतोदिक्कं भस्मादिना रेखासंनिवेशः । यदुक्तं

'भस्मना रोचनाद्यैश्च अस्त्रप्राकारचिन्तनम् ।'

इति । नोपयोगीति चरुशय्यादि हि शिष्यस्य संस्कारार्थं स्वप्नदर्शनार्थं वा, स एव च न संनिहित इति किमनेनेत्यर्थः । मण्डलं देवार्चा चेत्येतत् पुनरुपयोगीति प्राच्येन संबन्धः । यदुक्तं

'सर्वार्चनं स्थण्डिले स्यान्न च तत्राधिवासनम् ।'

इति । न साक्षादिति मन्त्रसंनिधिद्वारा पारम्पर्येणेत्यर्थः, नहि अस्य स्वयमेव मण्डलदर्शनादीत्याशयः ॥ १५ ॥

नचात्र मन्त्रसंनिधानाय एतदेव निमित्तमित्याह

क्रियोपकरणस्थान-
मण्डलाकृतिमन्त्रतः ।
ध्यानयोगैकतद्भक्ति-
ज्ञानतन्मयभावतः ॥ १६ ॥
तत्प्रविष्टस्य कस्यापि
शिष्याणां च गुरोस्तथा ।

एकादशैते कथिताः
संनिधानाय हेतवः ॥ १७ ॥
उत्तरोत्तरमुत्कृष्टा-
स्तथा व्यामिश्रणावशात् ।

क्रियादि ध्यानादि च अवलम्ब्य एकादश एते संनिधानाय हेतवः कथिता इति संबन्धः। एकेति प्रधाना । कस्यापीति प्रामादिकस्य । यदुक्तं

'प्रमादात्तु प्रविष्टस्य विचारं नैव कारयेत् ।'

इति । उत्तरोत्तरमिति यथा क्रियात उपकरण-मित्यादि । एते च समुदिता अप्युत्कृष्टा इत्याह तथा व्यामिश्रणावशादिति ॥

अत्रैव अस्पष्टं किंचिद्व्याचष्टे

क्रियातिभूयसी पुष्पा-
द्युत्तमं लक्षणान्वितम् ॥ १८ ॥
एकलिङ्गादि च स्थानं
यत्रात्मा संप्रसीदति ।

मण्डलं त्रित्रिशूलाब्ज-
चक्रं यन्मन्त्रमण्डले ॥१९॥
अनाहूतेऽपि दृष्टं स-
त्समयित्वप्रसाधनम् ।
तदुक्तं मालिनीतन्त्रे
सिद्धं समयमण्डलम् ॥ २० ॥
येन संदृष्टमात्रेति
सिद्धमात्रपदद्वयात् ।
आकृतिर्दीप्तरूपा या
मन्त्रस्तद्वत्सुदीप्तिकः ॥ २१ ॥
शिष्टं स्पष्टमतो नेह
कथितं विस्तरात्पुनः ।

मात्रेति पूजादिव्यवच्छेदात् ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमाह

कृत्वा मण्डलमभ्यर्च्य
तत्र देवं कुशैरथ ॥ २२ ॥
गोमयेनाकृतिं कुर्या-
च्छिष्यवत्तां निधापयेत् ।

ततस्तस्यां शोध्यमेक-
मध्वानं व्याप्तिभावनात् ॥२३॥
प्रकृत्यन्तं विनिक्षिप्य
पुनरेनं विधिं चरेत् ।
महाजालप्रयोगेण
सर्वस्मादध्वमध्यतः ॥ २४ ॥
चित्तमाकृष्य तत्रस्थं
कुर्यात्तद्विधिरुच्यते ।

आकृतिमिति द्वादशाङ्गुलाम् । यदुक्तं

'...............विशेषात्तत्र चाकृतिः ।
कर्तव्या रजसावश्यं सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥
कार्या वा गोमयाद्देवि कुशैर्वा स्नानशोधिता ।'

इति । प्रकृत्यन्तमिति अत ऊर्ध्वमाकर्षणीयः पुमानवस्थित इत्याशयः । एनमिति वक्ष्यमाणम् । एवमनेन मृतजीवद्विधिविभागानन्तरभावी महाजालोपदेश आसूत्रितः ॥

तद्विधिमेव आह

मूलाधारादुदेत्य प्रसृतसुवितता-
नन्तनाड्यध्वदण्डं

वीर्येणाक्रम्य नासागगनपरिगतं
विक्षिपन् व्याप्तुमीष्टे ।
यावद्धूमाभिरामप्रचिततरशिखा-
जालकेनाध्वचक्रं
संछाद्याभीष्टजीवानयनमिति महा-
जालनामा प्रयोगः ॥ २५ ॥

इह अयं महाजालनामा प्रयोगो यदाचार्यः शिवाहंभावस्वभावतया स्वात्मनि अवतिष्ठमानो मूलाधारात् जन्मस्थानादुदेत्य रेचकपूरककुम्भकाद्यवष्टम्भात् पौनःपुन्येन प्राणशक्तिं प्रबोध्य मूलकारणतया, तत एव प्रसृता निखिलदेहव्यापकतया सुवितताः सार्धकोटित्रयात्मकत्वादनन्ता नाड्य एव ऊर्ध्वाधरगमागमनिमित्ततया स्पष्टप्रवाहात्मकनिमित्ततया च अध्वरूपो दण्डः तात्स्थ्यात्तदाकारः प्राणः तं वीर्येण शाक्तेन बलेन आक्रम्य स्वायत्तीकृत्य, हृदाद्युल्लङ्घनक्रमेण नासारन्ध्राग्रं प्राप्तं सन्तं विक्षिपन् बहिः सर्वतः प्रसारयन् यावत् विशेषानु-

पादानात् विश्वं व्याप्तुं प्रभवति, तावदेवाशुद्धाध्वमध्यवर्तित्वात् धूमप्रायेण बहलबहलेन स्वरश्मिनिकुरम्बेन सकलमेवाध्वानं संछाद्य गर्भीकृत्य शीघ्रमेव मत्स्यमिवाभीष्टं जीवमानयति प्राणकरणाद्येकीकारेणाकर्षयतीत्यर्थः । मायाबीजामर्शतश्च अयमेवंनामा यत्संहारक्रमेण पूर्वं दण्डं रेफं शाक्तपरिस्पन्दात्मना वीर्येण हकारेण आक्रम्य, तदनु नासामीकारं परिगतं ज्योतीरूपेण शिखाजालकेन बिन्दुना संछाद्य अभीष्टं जीवमानयतीति । तदुक्तं

'निष्कम्पः सकलः शान्तो ह्यहमेव परः शिवः ।
परमात्मा सर्वगतो जगद्व्याप्तं मयाखिलम् ॥
एवंध्यानगतः कुर्याद्रेचकं पूरकं ततः ।
कुम्भकान्ते रेचकेन निक्षिपेदखिलं शनैः ॥
रेचकान्ते पुनः स्वान्तं द्वादशान्ते सशक्तिकम् ।
लक्षयेदङ्कुराकारां सर्वाण्डान्तरचारिणीम् ॥
मायाबीजं समुच्चार्य चैतन्यं लिङ्गसंयुतम् ।
शुद्धमम्बुकणाकारं यत्र स्रोतोऽन्तरे स्थितम् ॥
गृहीत्वा तत्प्रयोगेण महाजालेन युक्तितः ।
गृहीतं हृदये स्थाप्यं बीजाभिख्यासमन्वितम् ॥'

इति ॥ २५ ॥

ननु किमयं परोक्षदीक्षायामेव लब्धावकाशो नवेत्याशङ्क्याह

एतेनाच्छादनीयं व्रजति परवशं
संमुखीनत्वमादौ
पश्चादानीयते चेत्सकलमथ ततोऽ-
प्यध्वमध्याद्यथेष्टम् ।
आकृष्टावुद्धृतौ वा मृतजनविषये
कर्षणीयेऽथ जीवे
योगः श्रीशंभुनाथागमपरिगमितो
जालनामा मयोक्तः ॥ २६ ॥

एतेन जालनाम्ना प्रयोगेण यदाच्छादनीयमध्वचक्रं परवशमस्वतन्त्रं सदाकृष्टुः सांमुख्यमेति, अनन्तरमपि एतेन तन्मध्यादेव सकलं चेत् जीवजातमथ यथाभीष्टमेकत्वमेवानीयते समाकृष्यते तदाकृष्टौ पशोरुद्धृतावुद्धारे शिष्यस्य, अथ मृतजीवनविषये परोक्षदीक्षायामाकष्टव्ये जीवे जालनामा श्रीमद्गुरुवचना-

दधिगतोऽयं प्रयोगो मयोक्तः परान्प्रत्युपदिष्ट इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वत्र पाशवानां गौरवाणां च प्राणादीनां कथङ्कारमेकीकारो भवेदित्याशङ्कां दृष्टान्तोपदर्शनेन निरवकाशयति

चिरविघटिते सेनायुग्मे
यथामिलिते पुन-
र्हयगजनरं स्वां स्वां जातिं
रसादभिधावति ।
करणपवनैर्नाडीचक्रै-
स्तथैव समागतै-
र्निजनिजरसादेकीभाव्यं
स्वजालवशीकृतैः ॥ २७ ॥

यथाहि चिरं विश्लिष्टेऽपि कटकद्वये पुनः संघटिते हयादयो हयादिभिरेव निजनिजानुगुण्येन संघटन्ते, तथैव जालप्रयोगमहिम्ना गौरवाः प्राणाद्याः पाशवैः प्राणाद्यैरेवेति पिण्डार्थः ॥ २७ ॥

ननु मृतः स्वर्निरयादौ स्वकर्मवशेन तां तां गतिमापद्यते इति कथमसावाकृष्यत इत्याशङ्क्याह

महाजालसमाकृष्टो
जीवो विज्ञानशालिना ।
स्वःप्रेततिर्यङ्निरयां-
स्तदैवैष विमुञ्चति ॥ २८ ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन द्रढयति

तज्ज्ञानमन्त्रयोगाप्तः
पुरुषश्चैष कृत्रिमम् ।
योगीव साध्यहृदया-
त्तदा तादात्म्यमुज्झति ॥२९॥

यथाहि परपुरप्रवेशादौ साध्यैकात्म्यमापन्नोऽपि योगी साध्यहृदयात् तत् कृत्रिमं तादात्म्यं तदैवोज्झति, तथा तस्य जालप्रयोगे विदुषो गुरोः ज्ञानादिभिराप्तः समाकृष्टोऽयमपि जीवशब्दव्यपदेश्यः संकुचित आत्मा प्रेततिर्यगादेरिति वाक्यार्थः ॥ २९ ॥

नच एतदपूर्वं किंचिदित्याह

स्थावरादिदशाश्चित्रा-
स्तत्सलोकसमीपताः ।
त्यजेच्चेति न चित्रं स
एवं यः कर्मणापि वा ॥ ३० ॥

यः कर्मवशादपि तास्ताः परिगृहीता गती-
स्त्यजेत् स महाजालसमाकृष्टः पुरुषश्चेदेवं, तदा
किमिदमाश्चर्यस्थानमिति वाक्यार्थः ॥ ३० ॥

मनुष्यजन्मनि पुनरयं विशेष इत्याह

अधिकारिशरीरत्वा-
न्मानुष्ये तु शरीरगः ।
न तदा मुच्यते देहा-
द्देहान्ते तु शिवं व्रजेत् ॥३१॥

ननु यद्येवं, तदनेन संस्कारेण अस्य तत्र
कश्चिद्विशेषो भवेन्न वेत्याशङ्क्याह

तस्मिन्देहे तु काप्यस्य
जायते शाङ्करी परा ।

भक्तिरूहाञ्च विज्ञाना-
दाचार्याद्वाप्यसेवितात् ॥३२॥

असेवितादिति नहि एतन्माहात्म्यादस्य अत्र अन्यत्किंचिदुपादेयमित्याशयः ॥ ३२ ॥

नन्वेवं तद्देहमत्यजतोऽस्य जीवस्येह अप्राप्तेः कस्य संस्कारः स्यादिति कृतं परोक्षदीक्षयेत्याशङ्क्याह

तद्देहसंस्थितोऽप्येष
जीवो जालबलादिमम् ।
दार्भादिदेहं व्याप्नोति
स्वाधिष्ठित्याप्यचेतयन् ॥३३॥

व्यापकस्वभावत्वान्न अस्य उभयत्राधिष्ठानं न भवेदित्युक्तं व्याप्नोतीति । अचेतयन्नपीति अख्यातिबलात् ॥ ३३ ॥

यद्वा गुरुबलात्तु मनुष्यदेहमपि एष त्यजेदेवेत्याह

योगमन्त्रक्रियाज्ञान-
भूयोबलवशात्पुनः ।

मनुष्यदेहमप्येष
तदैवाशु विमुञ्चति ॥ ३४ ॥

ननु गृहीततत्तज्जन्मनो जीवस्यैवमुक्तम्, अगृहीतदेहस्य पुनः का वार्तेत्याशङ्क्याह

सुप्तकल्पोऽप्यदेहोऽपि
यो जीवः सोऽपि जालतः ।
आकृष्टो दार्भमायाति
देहं फलमयं च वा ॥ ३५ ॥

नन्वत्र कुशैर्गोमयेन वा देहस्य कल्पना कार्येत्यनन्तरमेवोक्तम्, तत्कथमिह अस्य फलमयत्वमप्युच्यते इत्याशङ्क्याह

जातीफलादि यत्किंचि-
त्तेन वा देहकल्पना ।

प्रत्युत अत्र विशेषोऽस्तीत्याह

अन्तर्बहिर्द्वयौचित्या-
त्तदत्रोत्कृष्टमुच्यते ॥ ३६ ॥

ननु यद्यत्र जीवः संनिधत्ते, तदस्य ज्ञान-क्रिये कस्मान्नेत्याशङ्क्याह

ततो जालक्रमानीतः
स जीवः सुप्तवत्स्थितः ।
मनोविशिष्टदेहादि-
सामग्रीप्राप्त्यभावतः ॥ ३७ ॥
न स्पन्दते न जानाति
न वक्ति न किलेच्छति ।
तादृशस्यैव संस्कारान्
सर्वान् प्राग्वत्प्रकल्पयेत् ॥३८॥
निर्बीजदीक्षायोगेन
सर्वं कृत्वा पुरोदितम् ।
विधिं योजनिकां पूर्णा-
हुत्या साकं क्षिपेच्च तम् ॥३९॥
दार्भादिदेहे मन्त्राग्ना-
वर्पिते पूर्णया सह ।
मुक्तपाशः शिवं याति
पुनरावृत्तिवर्जितः ॥ ४० ॥

सप्रत्यया त्वियं यत्र
स्पन्दते दर्भजा तनुः ।
तत्र प्राणमनोमन्त्रा-
र्पणयोगात्तथा भवेत् ॥ ४१ ॥
साभ्यासस्य तदप्युक्तं
बलाश्वासि न तत्कृते ।

तादृशस्येति सुप्तवदवस्थितस्य । तमिति दार्भादिदेहम् । तदुक्तं

'पश्चात् स्रुचं त्वाज्ययुतां प्रान्ते तत्प्रकृतिं कुरु ।
उत्थितां समपादस्थः......................॥'

इत्युपक्रम्य

'..............ततः पूर्णां विनिक्षिपेत् ।
दहेत्तां प्रतिमामग्नौ परे धाम्नि नियोजयेत् ।
स गच्छेच्छिवसायुज्यं सत्यं सत्यं न संशयः ॥'

इति । तदिति स्पन्दनम् । तत्कृत इति नहि दीक्ष्यस्य अयं कश्चित्संस्कार इत्याशयः ॥

एतदेव जीवत्परोक्षदीक्ष्यदीक्षायामपि अतिदिशति

मृतोद्धारोदितैरेव
यथासंभूति हेतुभिः ॥ ४२ ॥

जीवत्परोक्षदीक्षापि
कार्या निर्बीजिका तु सा ।
तस्यां दर्भाकृतिप्राय-
कल्पने जालयोगतः ॥ ४३ ॥
संकल्पमात्रेणाकर्षो
जीवस्य मृतिभीतितः ।
शिष्टं प्राग्वत्कुशाद्युत्था-
कारविश्लोषवर्जितम् ॥ ४४ ॥

संभूतिः संभवः । यद्यपि अतिदेशबलादेव अस्यां निर्बीजत्वं सिद्धं, तथापि जीवति सबीजत्वशङ्कापि कस्यचित् मा भूदित्युक्तं निर्बीजिका तु सेति । संकल्पमात्रेणेति नतु अत्र भरः कार्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अयं च आम्नात एव विषये जालप्रयोगः सिद्ध्येन्न अन्यत्रेत्याह

पारिमित्यादनैश्वर्या-
त्साध्ये नियतियन्त्रणात् ।

जालाकृष्टिर्विनाभ्यासं
रागद्वेषान्न जायते ॥ ४५ ॥

यथाहि अभ्यासं विना जालाकृष्टिः क्रियमाणा न संपद्यते, तथा रागद्वेषाभ्यामपि । तथा प्रवृत्तो हि पुमान् नियतियन्त्रितं साध्यमर्थं कथमन्यथाकुर्यात्, यदयं संकुचितात्मरूपत्वादनीश्वरः । नच एतदिच्छानुविधायिनो भावा इत्युक्तं प्राक्, इह तु परमेश्वरतावेशात्तथाभावो भवत्येव । परमेश्वर एव हि गुरुशरीराधिष्ठानद्वारा अनुग्राह्याननुगृह्णाति, सच अचिन्त्यमहिमेति असकृदुक्तम् ॥ ४५ ॥

एवं जालोपदेशमादिश्य, संस्क्रियागणस्य बलाबलविचारमभिधातुमाह

परोक्ष एवातुल्याभि-
र्दीक्षाभिर्यदि दीक्षितः ।
तत्रोत्तरं स्याद्दलव-
त्संस्काराय त्वधस्तनम् ॥४६॥

अतुल्याभिरिति कुलतन्त्रप्रक्रियादिरूपाभिः । अनेकपुत्राद्यभ्यर्थितैरुद्धार्यं प्रति बहुभिराचार्यै-

रेवंक्रियमाणानां दीक्षाणां संभाव्यमानतया हि एवमुक्तम्। उत्तरमिति कौलिकं दीक्षादिकर्म। अधस्तनमिति तन्त्रोक्तम् ॥ ४६ ॥

तुल्यायां दीक्षायां पुनः क्रियमाणायां किं स्यादित्याशङ्क्याह

भुक्तियोजनिकायां तु
भूयोभिर्गुरुभिस्तथा।
कृतायां भोगवैचित्र्यं
हेतुवैचित्र्ययोगतः ॥ ४७ ॥

नन्वेवमत्रास्तु, मुक्तियोजनिकायां तु मुक्तौ वैचित्र्यायोगात् व्यर्थं हेतुवैचित्र्यं स्यादित्याशङ्क्याह

परोक्षदीक्षणे मायो-
त्तीर्णे भोगाय योजयेत्।
भोगानीप्सा दुर्लभा हि
सती वा भोगहानये ॥ ४८ ॥

भोगायेति नतु मोक्षाय। दुर्लभेति भोगवासनाविच्छेदस्य असंभाव्यमानत्वात्। कस्य-

चिन्महात्मनस्तु भोगानीप्सा संभवन्ती मोक्षायैव भवेदित्याह सती वा भोगहानये इति ॥४८॥

ननु परोक्षदीक्षायां यद्येवं भोगायापि योजनिका क्रियते, तत्कथं सत्यामपि भोगानीप्सायामस्य मोक्षः स्यादित्याशङ्कायां ससंवादमेव समाधनमभिधत्ते

उक्तं हि स्वान्यसंवित्त्योः
स्वसंविद्बलवत्तरा ।
बाधकत्वे बाधिकासौ
साम्यौदासीन्ययोस्तथा ॥४९॥

बलवत्तरेति एवं हि कृतायामपि गुरुणा भुक्तियोजनिकायामस्य मुक्तिरेव भवेदिति भावः । अत एवोक्तं बाधिकेति । असाविति स्वसंवित् । साम्यौदासीन्ययोरिति गुरुशिष्योभयसंविद्गतयोः । तथेति बाधिकैवेत्यर्थः ॥४९॥

अत्रैव गुर्वन्तरोपदिष्टं विशेषं दर्शयति

श्रीमान् धर्मशिवोऽप्याह
पारोक्ष्यां कर्मपद्धतौ ।

तदेवाह

परोक्षदीक्षणे सम्यक्
पूर्णाहुतिविधौ यदि ॥५०॥
अग्निश्चिटिचिटाशब्दं
सधूमं प्रतिमुञ्चति।
धत्ते नीलाम्बुदच्छायां
मुहुर्ज्वलति शाम्यति ॥५१॥
विस्तरो घोररूपश्च
महीं धावति चाप्यधः।
ध्वांक्षाद्यश्चाव्यशब्दो वा
तदा तं लक्षयेद्गुरुः ॥ ५२ ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापै-
स्तत्सङ्गैश्चोपपातकैः।
तदा तस्य न कर्तव्या
दीक्षास्मिन्नकृते विधौ ॥ ५३ ॥

अस्मिन्निति वक्ष्यमाणे ॥ ५३ ॥

तमेव विधिमाह

नवात्मा फट्पुटान्तःस्थः
　पुनः पञ्चफडन्वितः ।
अमुकस्येति पापानि
　दहाम्यनु फडष्टकम् ॥ ५४ ॥
इति साहस्रिको होमः
　कर्तव्यस्तिलतण्डुलैः ।
अन्ते पूर्णा च दातव्या
　ततोऽसौ दीक्षया गुरुः ॥ ५५ ॥
परयोजनपर्यन्तं
　कुर्यात्तत्त्वविशोधनम् ।

तत इति एवंविध्यनन्तरम् ॥

अमुमेव विधिं संनिहितस्य जीवतोऽप्यतिदिशति

प्रत्यक्षेऽपि स्थितस्याणोः
　पापिनो भगवन्मयीम् ॥ ५६ ॥
शक्तिं प्राप्तवतो ज्येष्ठा-
　मेवमेव विधिं चरेत् ।

तदेवाह

परोक्षदीक्षणे सम्यक्
पूर्णाहुतिविधौ यदि ॥५०॥
अग्निश्चिटिचिटाशब्दं
सधूमं प्रतिमुञ्चति ।
धत्ते नीलाम्बुदच्छायां
मुहुर्ज्वलति शाम्यति ॥५१॥
विस्तरो घोररूपश्च
महीं धावति चाप्यधः ।
ध्वांक्षाद्यश्चान्यशब्दो वा
तदा तं लक्षयेद्गुरुः ॥ ५२ ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापै-
स्तत्सङ्गैश्चोपपातकैः ।
तदा तस्य न कर्तव्या
दीक्षास्मिन्नकृते विधौ ॥ ५३ ॥

अस्मिन्निति वक्ष्यमाणे ॥ ५३ ॥

तमेव विधिमाह

नवात्मा फट्पुटान्तःस्थः
पुनः पञ्चफडन्वितः ।
अमुकस्येति पापानि
दहाम्यनु फडष्टकम् ॥ ५४ ॥
इति साहस्रिको होमः
कर्तव्यस्तिलतण्डुलैः ।
अन्ते पूर्णा च दातव्या
ततोऽस्मै दीक्षया गुरुः ॥ ५५ ॥
परयोजनपर्यन्तं
कुर्यात्तत्त्वविशोधनम् ।

तत इति एवंविध्यनन्तरम् ॥

अमुमेव विधिं संनिहितस्य जीवतोऽप्यतिदिशति

प्रत्यक्षेऽपि स्थितस्याणोः
पापिनो भगवन्मयीम् ॥ ५६ ॥
शक्तिं प्राप्तवतो ज्येष्ठा-
मेवमेव विधिं चरेत् ।

अत्रैव पक्षान्तरमाह

यदि वा दैशिकः सम्यङ्
न दीप्तस्तस्य तत्पुरा ॥ ५७ ॥
प्रायश्चित्तैस्तथा दानैः
प्राणायामैश्च शोधनम् ।
कृत्वा विधिमिमां चापि
दीक्षां कुर्यादशङ्कितः ॥ ५८ ॥

तस्येति प्रत्यक्षेऽपि स्थितस्य अणोः ॥५८॥

तत्त्वज्ञस्य पुनरेतन्न किंचिदुपादेयमित्याह

सर्वथा वर्तमानोऽपि
तत्त्वविन्मोचयेत्पशून् ।
इच्छयैव शिवः साक्षा-
त्तस्मात्तं पूजयेत्सदा ॥ ५९ ॥
शाठ्यं तत्र न कार्यं च
तत्कृत्वाधो व्रजेच्छिशुः ।
न पुनः कीर्तयेत्तस्य
पापं कीर्तयिता व्रजेत् ॥ ६० ॥

निरयं वर्जयेत्तस्मा-
दिति दीक्षोत्तरे विधिः ।

सर्वथेति येन केनचित्प्रकारेण । शाठ्यं विचिकित्सा । वर्जयेदिति पापकीर्तनम् ॥

आह्निकार्थमेवोपसंहरति

एषा परोक्षदीक्षा
द्विधोदिता जीवदितरभेदेन ६१

इति शिवम् ॥

निखिलजगदुद्दिधीर्षाहर्षाकुलमानसेनेयम् ।
व्याख्याह्निके व्यरच्यत किलैकविंशे जयरथेन ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके परोक्षदीक्षाप्रकाशनं नामैकविंशमाह्निकम् ॥ २१ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## द्वाविंशतितममाह्निकम् ।

दुर्वृत्तजनकुसंस्कृतिसंहरणव्यावृतास्यतां दधतम् ।
देवममन्दं वन्दे वन्दनमानन्दनं जगताम् ॥ १ ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन लिङ्गोद्धारदीक्षां वक्तुमाह

लिङ्गोद्धाराख्या-
मथ वच्मः शिवशासनैकनिर्दिष्टाम् ॥१॥

एकेति यदुक्तं प्राक्

'अत एवेह शास्त्रेषु शैवेष्वेव निरूप्यते ।
शास्त्रान्तरार्थानाश्वस्तान्प्रति सांस्कारिको विधिः ॥
अतश्चात्युत्तमं शैवं योऽन्यत्र पतितः स हि ।
इहानुग्राह्य ऊर्ध्वोर्ध्वं नेतस्तु पतितः क्वचित् ॥
अत एव हि सर्वज्ञैर्ब्रह्मविष्ण्वादिभिर्निजे ।
न शासने समाम्नातं लिङ्गोद्धारादि किञ्चन ॥' (१३।३५९)

इति ॥ १ ॥

ननु इयमस्मच्छास्त्रे दीक्षा किमुक्ता न वे-
त्याशङ्क्याह

उक्तं श्रीमालिनीतन्त्रे
किल पार्थिवधारणाम् ।
उक्त्वा यो योजितो यत्र
स तस्मान्न निवर्तते ॥ २ ॥
योग्यतावशसंजाता
यस्य यत्रैव शासना ।
स तत्रैव नियोक्तव्यो
दीक्षाकाले ततस्त्वसौ ॥ ३ ॥
फलं सर्वं समासाद्य
शिवे युक्तोऽपवृज्यते ।
अयुक्तोऽप्यूर्ध्वसंशुद्धिं
संप्राप्य भुवनेशतः ॥ ४ ॥
शुद्धः शिवत्वमायाति
दग्धसंसारबन्धनः ।
उक्त्वा पुंधारणां चोक्त-
मेतद्वैदान्तिकं मया ॥ ५ ॥

कपिलाय पुरा प्रोक्तं
प्रथमे पटले तथा ।
अनेन क्रमयोगेन
संप्राप्तः परमं पदम् ॥ ६ ॥
न भूयः पशुतामेति
शुद्धे स्वात्मनि तिष्ठति ।

वैदान्तिकमिति विज्ञानम् ॥

ननु इह लिङ्गोद्धारदीक्षावचने संदिहानं प्रति सागरं तर्तुकामस्य हिमवद्वर्णनं किमिदमुच्यते इत्याशङ्क्याह

अतो हि ध्वन्यतेऽर्थोऽयं
शिवतत्त्वाधरेष्वपि ॥ ७ ॥
तत्त्वेषु योजितस्यास्ति
पुनरुद्धरणीयता ।
समस्तशास्त्रकथित-
वस्तुवैवित्त्यदायिनः ॥ ८ ॥
शिवागमस्य सर्वेभ्यो-
प्यागमेभ्यो विशिष्टता ।

शिवज्ञानेन च विना
भूयोऽपि पशुतोद्भवः ॥ ९ ॥

अत इति वाक्यत्रयात् । अधरेष्विति तत्त्वेष्विति मायादशायामपीत्यर्थः । एवमधरदर्शनस्थोऽपि आयातशक्तिपातः शैवागमप्रक्रियया भुवनेशादिवत् गुरुणा पुनरुद्धरणीय एव इति कटाक्षितम् । तत्र च लिङ्गोद्धारदीक्षैव उपाय इति सर्वत्रोक्तम् । समस्तानि शास्त्राणि कापिलादीनि, तत्र कथितं वस्तु प्रकृतिपुरुषविवेकादि, एवमपि एषां न मायातो मुक्तिरिति तदुक्तवस्तुवैविक्त्यदायित्वात् सर्वागमेभ्यः शैवागमस्यैव प्राधान्यम्, अतश्च तत एव साक्षात्परपदप्राप्तिः । दर्शनान्तरप्राप्तानां हि पुनरपि अधरपदप्राप्तिरेवेत्युक्तं प्राक् बहुशः ॥ ९ ॥

तत्र च इयानपेक्षणीयः क्रम इत्याह

क्रमश्च शक्तिसंपातो
मलहानिर्यियासुता ।
दीक्षा बोधो हेयहानि-
रुपादेयलयात्मता ॥ १० ॥

भोग्यत्वपाशवत्यागः
पतिकर्तृत्वसंक्षयः ।
स्वात्मस्थितिश्चेत्येवं हि
दर्शनान्तरसंस्थितेः ॥ ११ ॥
प्रोक्तमुद्धरणीयत्वं
शिवशक्तीरितस्य हि ।

यियासुतेति गुरुं प्रति । बोध इति दीक्षानन्तरं श्रवणादावधिकारात् । हेयेति मलकर्मादेः । उपादेयलयात्मतेति शिवशक्त्याद्येकविश्रान्तिमयत्वमित्यर्थः । पाशवमाणवं मलम् । कर्तृत्वेति संसारं प्रति प्रेरणात्मकम् ॥

एवमस्य आयातशक्तिपातस्य किं कार्यमित्याशङ्क्याह

अथ वैष्णवबौद्धादि-
तन्त्रान्ताधरवर्तिनाम् ॥ १२ ॥
यदा शिवार्करश्म्योघै-
र्विकासि हृदयाम्बुजम् ।
लिङ्गोद्धृतिस्तदा पूर्वं
दीक्षाकर्म ततः परम् ॥ १३ ॥

प्राग्लिङ्गान्तरसंस्थोऽपि
दीक्षातः शिवतां व्रजेत् ।

अन्तः सिद्धान्तः । उक्तं हि प्राक्

'स्वातन्त्र्यात्तु महेशस्य तेऽपि चेच्छिवतोन्मुखाः ।
द्विगुणा संस्क्रियास्त्येषां लिङ्गोद्धृत्याथ दीक्षया ॥
दुष्टाधिवासविगमे पुष्पैः कुम्भोऽधिवास्यते ।
द्विगुणोऽस्य स संस्कारो नेत्थं शुद्धे घटे विधिः ॥'
(१३।२८३)

इति ॥

तत्र लिङ्गोद्धृतौ तावदितिकर्तव्यतामाह

तत्रोपवास्य तं चान्य-
दिने साधारमन्त्रतः ॥ १४ ॥
स्थण्डिले पूजयित्वेशं
श्रावयेत्तस्य वर्तनीम् ।
एष प्रागभवल्लिङ्गी
चोदितस्त्वधुना त्वया ॥१५॥
प्रसन्नेन तदेतस्मै
कुरु सम्यगनुग्रहम् ।

स्वलिङ्गत्यागशङ्कोत्थं
प्रायश्चित्तं च मास्य भूत् ॥१६॥
अचिरात्त्वन्मयीभूय
भोगं मोक्षं प्रपद्यताम् ।
एवमस्त्वित्यथाज्ञां च
गृहीत्वा व्रतमस्य तत् ॥१७॥
अपास्याम्भसि निक्षिप्य
स्नपयेदनुरूपतः ।
स्नातं संप्रोक्षयेदर्घ-
पात्राम्भोभिरनन्तरम् ॥ १८ ॥
पञ्चगव्यं दन्तकाष्ठं
ततस्तस्मै समर्पयेत् ।
ततस्तं बद्धनेत्रं च
प्रवेश्य प्रणिपातयेत् ॥१९॥

वर्तनी वृत्तम् । एवमस्त्वित्यनेन श्रावणार्थ एव अभ्यनुज्ञातः । स्नपयेदिति तद्व्रतदोषनिवृत्त्यर्थम् । अनुरूपत इति दिदृक्षितदर्शनौचित्ये-नेत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु इह के नाम साधारणा मन्त्राः, यन्मध्यादपि एकतमेन ईशं पूजयेदित्याशङ्क्याह

प्रणवो मातृका माया
व्योमव्यापी षडक्षरः ।
बहुरूपोऽथ नेत्राख्यः
सप्त साधारणा अमी ॥ २० ॥
तेषां मध्यादेकतमं
मन्त्रमस्मै समर्पयेत् ।
सोऽप्यहोरात्रमेवैनं
जपेदल्पभुगप्यभुक् ॥ २१ ॥
मन्त्रमस्मै समर्प्याथ
साधारविधिसंस्कृते ।
वह्नौ तर्पिततन्मन्त्रे
व्रतशुद्धिं समाचरेत् ॥ २२ ॥

एनमिति साधारणमेकतमं मन्त्रम् । अल्पभुगिति अभुगिति च सामर्थ्यानुसारम् ॥ २२ ॥

एवमस्य शोधनं कृत्वा पातकच्युतिमभिधातुमाह

पूजितेनैव मन्त्रेण
कृत्वा नामास्य संपुटम् ।
प्रायश्चित्तं शोधयामि
फट्स्वाहेत्यूहयोगतः ॥ २३ ॥
शतं सहस्रं वा हुत्वा
पुनः पूर्णाहुतिं तथा ।
प्रयोगाद्वौषडन्तां च
क्षिप्त्वाहूय व्रतेश्वरम् ॥ २४ ॥
तारो व्रतेश्वरायेति
नमश्चेत्येनमर्चयेत् ।
श्रावयेच्च त्वया नास्य
कार्यं किंचिच्छिवाज्ञया ॥२५॥
ततो व्रतेश्वरस्तर्प्यः
स्वाहान्तेन ततश्च सः ।
क्षमयित्वा विसृज्यः स्या-
त्ततोऽग्नेश्च विसर्जनम् ॥ २६ ॥

तच्छ्रावणं च देवाय
 क्षमस्वेति विसर्जनम् ।

तारः प्रणवः । एनमिति व्रतेश्वरम् ॥

एवं लिङ्गोद्धृतिमभिधाय दीक्षाकर्म अभिधत्ते

ततस्तृतीयदिवसे
 प्राग्वत्सर्वो विधिः स्मृतः ॥२७॥

अधिवासादिकः स्वेष्ट-
 दीक्षाकर्मावसानकः ।

प्रथमे दिने हि अस्य उपवासः, द्वितीये लिङ्गोद्धार इत्युक्तं तृतीय इति ॥

ननु स्वेष्टा चेदस्य दीक्षा कार्या, तत्किमयमपि सर्वदीक्षाणामेव पात्रमित्याशङ्क्याह

प्राग्लिङ्गिनां मोक्षदीक्षा
 साधिकारविवर्जिता ॥ २८ ॥

साधकाचार्यतामार्गे
 न योग्यास्ते पुनर्भुवः ।

पुनर्भुवोऽपि ज्ञानेद्धा
भवन्ति गुरुतास्पदम् ॥ २९ ॥
मोक्षायैव न भोगाय
भोगायाप्यभ्युपायतः ।
इत्युक्तवान्स्वपद्धत्या-
मीशानशिवदैशिकः ॥ ३० ॥
श्रीदेव्या यामलीयोक्ति-
तत्त्वसम्यक्प्रवेदकः ।

अत्र अयोग्यत्वे पुनर्भवत्वं हेतुः । यदुक्तं

'न ते मन्त्रप्रयोक्तारः पुनर्भवतया स्थिताः ।'

इति । ते च

'पुनर्भूश्चान्यलिङ्गो यः पुनः शैवे प्रतिष्ठितः ।'(२३।१०)

इति लक्षयिष्यमाणाः । ज्ञानेद्धा इति पराद्वय-ज्ञानोद्दीपितात्मनां कुत्र नाम नाधिकारो भवे-दिति भावः । अभ्युपायत इति भोगोपायभूत-शास्त्रप्रक्रियाद्यनुसारेणेत्यर्थः । नच एतदनेन निर्मूलमेवोक्तमित्याह श्रीदेव्या इत्यादि ॥

एवंसंस्कृतस्यास्योपदेष्टव्यमित्याह

गुर्वन्तस्याप्यधोदृष्टि-
शायिनः संस्क्रियामिमाम् ३१

कृत्वा रहस्यं कथये-
　　न्नान्यथा कामिके किल ।

कामिकाग्रन्थमेव पठति

अन्यतन्त्राभिषिक्तेऽपि
　　रहस्यं न प्रकाशयेत् ॥ ३२ ॥

न केवलमेवमधरदर्शनस्थस्यैव कार्यं, यावत् स्वदर्शनस्थस्यापीत्याह

स्वतन्त्रस्थोऽपि गुर्वन्तो
　　गुरुमज्ञमुपाश्रितः ।
तत्र पश्चादनाश्वस्त-
　　स्तत्रापि विधिमाचरेत् ॥३३॥

तत्रेति अज्ञे गुरौ ॥ ३३ ॥

नन्वस्य अज्ञगुर्वाश्रयणात् गुणः कश्चिन्मा भूत्, दोषः कुतस्त्यो येन लिङ्गोद्धृतिरपि स्यादित्याशङ्क्याह

अज्ञाचार्यमुखायातं
　　निर्वीर्यं मन्त्रमेष यत् ।

जप्तवान्स गुरुश्चात्र
नाधिकार्युक्तदूषणात् ॥ ३४ ॥
ततोऽस्य शुद्धिं प्राक्कृत्वा
ततो दीक्षां समाचरेत्

चो ह्यर्थे । उक्तदूषणादिति अज्ञत्वलक्षणात् ॥

एवमेतद्दर्शनैक्येनाभिधाय, तद्भेदेनाप्याह

अधोदर्शनसंस्थेन
गुरुणा दीक्षितः पुरा ॥ ३५ ॥
तीव्रशक्तिवशात्पश्चा-
द्यदा गच्छेत्स सद्गुरुम् ।
तदाप्यस्य शिशोरेवं
शुद्धिं कृत्वा स सद्गुरुः ॥ ३६ ॥
दीक्षादिकर्म निखिलं
कुर्यादुक्तविधानतः ।

अधोदर्शनसंस्थेनेति यथा सैद्धान्तिकेन भैरवस्रोतसि ॥

ननु एषां

'ते दीक्षायां न मीमांस्या ज्ञानकाले विचारयेत् ।' (२३।२१)

इत्यादिवक्ष्यमाणनीत्या दीक्षा तावदेवमेव क्रि-

यताम्, उपदेशस्तु अविचार्यैव कथं कार्य इ-त्याशङ्क्याह

प्राप्तोऽपि सद्गुरुर्योग्य-
भावमस्य न वेत्ति चेत् ॥ ३७ ॥
विज्ञानदाने तच्छिष्यो
योग्यतां दर्शयेन्निजाम् ।
सर्वथा त्वब्रुवन्नेष
ब्रुवाणो वा विपर्ययम् ॥ ३८ ॥
अज्ञो वस्तुत एवेति
तत्त्यक्त्वेत्थं विधिं चरेत् ।

अब्रुवन्निति आत्मनि योग्यतादर्शनानुगुणम् । विपर्ययमिति यदयोग्यताज्ञापनाय पर्यवस्यतीत्यर्थः । वस्तुत एवेति नतु विलयशक्त्याद्याघातत्वात् । तदिति योग्यभावावेदनम् ॥

ननु मा भूदस्य योग्यभावदर्शनं, प्रत्युत अयोग्यतापि दृश्यते इति तिरोहितप्रायस्य अस्य कथमुक्तो विधिः कार्य इत्याशङ्क्याह

न तिरोभावशङ्कात्र
कर्तव्या बुद्धिशालिना ॥३९॥

अधःस्पृक्त्वं तिरोभूति-
नोर्ध्वोपायविवेचनम् ।

तिरोभूतत्वे हि अस्य ऊर्ध्वोपायविवेके स्पृहैव न भवेदितिभावः ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

सिद्धान्ते दीक्षितास्तन्त्रे
दशाष्टादशभेदिनि ॥ ४० ॥
भैरवीये चतुःषष्टौ
तान्पशून्दीक्षयेत्त्रिके ।
सिद्धवीरावलीसारे
भैरवीये कुलेऽपि च ॥ ४१ ॥
पञ्चदीक्षाक्रमोपात्ता
दीक्षानुत्तरसंज्ञिता ।

एतच्च त्रयोदशाह्निक एव विचारितमिति तत एव अवधार्यम् ॥

एतदेव प्रकृते विश्रमयति

तेन सर्वोऽधरस्थोऽपि
लिङ्गोद्धृत्यानुगृह्यते ॥ ४२ ॥

न केवलमयोग्ये गुरौ गुर्वन्तरमाश्रयेत्, यावद्योग्येऽपीत्याह

योऽपि हृत्स्थमहेशान-
चोदनातः सुविस्तृतम् ।
शास्त्रज्ञानं समन्विच्छे-
त्सोऽपि यायाद्बहून्गुरून् ॥४३॥
तद्दीक्षाश्चापि गृह्णीया-
दभिषेचनपश्चिमाः ।
ज्ञानोपोद्बलिकास्ता हि
तत्तज्ज्ञानवता कृताः ॥ ४४ ॥

ननु गुरुपरित्यागे

'गुरोरवज्ञया मृत्युर्दारिद्र्यं मन्त्रवज्ञया ।
गुरुमन्त्रपरित्यागात्सिद्धोऽपि नरकं व्रजेत् ॥'

इत्यादिदृष्ट्या प्रत्यवाय आम्नातः, तत्कथमेवमुक्तमित्याशङ्कां गर्भीकृत्य आगममेव संवादयति

उक्तं च श्रीमते शास्त्रे
तत्र तत्र च भूयसा ।

आमोदार्थी यथा भृङ्गः
पुष्पात्पुष्पान्तरं व्रजेत् ॥४५॥
विज्ञानार्थी तथा शिष्यो
गुरोर्गुर्वन्तरं त्विति ।

अत्र च इयान् विशेषो यत् पूर्वगुर्वाज्ञया गुर्वन्तरं व्रजेदिति । तदुक्तं

'किंतु गुर्वाज्ञया गच्छेत्तं गुरुं न परित्यजेत् ।
न सिद्धिस्तद्गुरुत्यागात्कोटिजापाद्भवेदपि ॥'

इति ॥

ननु एषां गुरूणां मध्ये भूयसां किमेवं कस्यचित् कश्चिद्विशेषोऽस्ति न वेत्याशङ्क्याह

गुरूणां भूयसां मध्ये
यतो विज्ञानमुत्तमम् ॥४६॥
प्राप्तं सोऽस्य गुरुर्दीक्षा
नात्र मुख्या हि संविदि ।

अत्र संविदीति सामानाधिकरण्यम् ॥

एतदाराधनपरेणैव च अनेन भाव्यमित्याह

सर्वज्ञाननिधानं तु
गुरुं संप्राप्य सुस्थितः ॥४७॥

तमेवाराधयेद्धीमां-
स्तत्तज्जिज्ञासनोन्मुखः ।

इयता च गुर्वन्तरगमने शङ्कोच्छेदः कटाक्षीकृतः ॥

अथ प्रथमार्धेन प्रकृतार्थगर्भीकारेण प्रकरणार्थमुपसंहरति

इति दीक्षाविधिः प्रोक्तो
लिङ्गोद्धरणपश्चिमः ॥ ४८ ॥

इति शिवम् ॥ ४८ ॥

अधराधरपरदर्शननिराकृतिस्वावमर्शसामर्शः ।
द्वाविंशमाह्निकमिदं निरणैषीज्जयरथाभिख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके लिङ्गोद्धारप्रकाशनं नाम
द्वाविंशतितममाह्निकम् ॥ २२ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## त्रयोविंशतितममाह्निकम् ।

आस्थाय भैरववपुर्निजाकृतेः संविभागेन ।
विदधातु वः स भद्रं सर्वत इह सर्वतोभद्रः ॥ १ ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन अभिषेकविधिमभिधातुमुपक्रमते

अथाभिषेकस्य विधिः
कथ्यते पारमेश्वरः ॥ १ ॥

तमेवाह

यैषा पुत्रकदीक्षोक्ता
गुरुसाधकयोरपि ।
सैवाधिकारिणी भोग्य-
तत्त्वयुक्तिमती क्रमात् ॥ २ ॥

स्वभ्यस्तज्ञानिनं सन्तं
　बुभूषुमथ भाविनम् ।
योग्यं ज्ञात्वा स्वाधिकारं
　गुरुस्तस्मै समर्पयेत् ॥ ३ ॥

यैषेति सबीजा, अभिषेकाच्चानयोरधिकारः, स च परीक्ष्य दातव्यः इति आचार्यस्य तावत् परीक्षां कर्तुमारभते क्रमादित्यादिना, क्रमादिति श्रुतचिन्तादिप्रमुखमित्यर्थः । एतच्च सर्वत्र संबन्धनीयम् । बुभूषुमिति भाविनमिति च स्वभ्यस्तज्ञानितायाम् ॥ ३ ॥

ननु अभिषेकादेव तावदधिकारो भवेदिति सर्वत्रोक्तम्, तदिहापि अभिषेक एव विधीयतां किं स्वभ्यस्तज्ञानित्वादिचिन्तयेत्याशङ्क्याह

यो नैवं वेद नैवासा-
　वभिषिक्तोऽपि दैशिकः ।
समय्यादिक्रमेणेति
　श्रीमत्कामिक उच्यते ॥ ४ ॥

योन वेदाध्वसन्धानं
षोढा बाह्यान्तरस्थितम् ।
स गुरुर्मोचयेन्नेति
सिद्धयोगीश्वरीमते ॥ ५ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि
ज्ञानवान् गुरुरिष्यते ।
ज्ञानप्राधान्यमेवोक्त-
मिति श्रीकचभार्गवे ॥ ६ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञः
शिवभक्त्येकतत्परः ।
समस्तशिवशास्त्रार्थ-
बोद्धा कारुणिको गुरुः ॥ ७ ॥

समय्यादिक्रमेण असावनभिषिक्तोऽपि दैशिको न भवेदिति संबन्धः । एवमनेकशास्त्रार्थसंवादनेन गुरोः स्वभ्यस्तज्ञानित्वे सर्वत्र अविगीतत्वं प्रकाशितम् ॥ ७ ॥

एवमपि एवंविधा गुरवो न कार्या इत्याह

न स्वयंभूस्तस्य चोक्तं
लक्षणं परमेशिना ।
अभक्तो जीवितधिया
कुर्वन्नीशानधिष्ठितः ॥ ८ ॥
पश्वात्मना स्वयंभूष्णु-
र्नाधिकारी स कुत्रचित् ।
भस्माङ्कुरो व्रतिसुतो
दुःशीलातनयस्तथा ॥ ९ ॥
कुण्डो गोलश्च ते दुष्टा
उक्तं देव्याख्ययामले ।
पुनर्भूश्चान्यलिङ्गो यः
पुनः शैवे प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

पश्वात्मनेति नतु परमेश्वरावेशशालितये-त्यर्थः । पुनर्भूश्च दुष्ट इति प्राच्येन संबन्धः ॥

अस्मद्दर्शने तु ज्ञानवत्त्वमन्तरेण न कश्चि-दयं नियम इत्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे न त्वेष
नियमः कोऽपि चोदितः ।

यथार्थतत्त्वसंघज्ञ-
स्तथा शिष्ये प्रकाशकः ॥११॥
यः पुनः सर्वतत्त्वानि
वेत्तीत्यादि च लक्षणम् ।

तथेति यथार्थमेव । यदुक्तं तत्र

'यः पुनः सर्वतत्त्वानि वेत्त्येतानि यथार्थतः ।
स गुरुर्मत्समः प्रोक्तो मन्त्रवीर्यप्रकाशकः ॥
स्पृष्टाः संभाषितास्तेन दृष्टाश्च प्रीतचेतसा ।
नराः पापैः प्रमुच्यन्ते सप्तजन्मकृतैरपि ॥
ये पुनर्दीक्षितास्तेन प्राणिनः शिवचोदिताः ।
ते यथेष्टं फलं प्राप्य प्रयान्ति परमं पदम् ॥' (२।१२)

इति ॥

ननु इहापि समानन्यायत्वात् तन्त्रान्तरोक्तो नियमः कस्मान्नानुषज्यते इत्याशङ्क्याह

योगचारे च यद्यत्र
तन्त्रे चोदितमाचरेत् ॥ १२ ॥
तथैव सिद्धये सेय-
माज्ञेति किल वर्णितम् ।

आचरेदिति अर्थात् तत्रैव । यदुक्तं

'क्रियादिभेदभेदेन तन्त्रभेदो यतः स्मृतः ।
तस्माद्यत्र यदेवोक्तं तत्कार्यं नान्यतन्त्रतः ॥'

इति। न केवलं शास्त्रान्तरेषु कुलाचारादिगतत्वे-
नैव गुरोरेवं नियमः, यावत्

'काणो विद्वेषजननः खल्वाटश्चार्थनाशनः ।'

इति

'काञ्चिकोसलकर्णाटाः कलिङ्गाः कामरूपजाः ।
कुङ्कणोद्भवकावीरीकच्छदेशसमुद्भवाः ॥
एते वर्ज्यास्तथान्येऽपि राष्ट्रियान्परिवर्जयेत् ।'

इत्यादिदृष्ट्या देहदेशगतत्वेनापि ॥

अस्मच्छास्त्रे पुनः कस्मादयं नियमो नोक्त
इत्याशङ्क्याह

यस्तु कर्मितयाचार्य-
स्तत्र काणादिवर्जनम् ॥ १३ ॥
यतः कारकसामग्र्या-
त्कर्मणो नाधिकः क्वचित् ।
देव्या यामलशास्त्रे च
काञ्च्यादिपरिवर्जनम् ॥ १४ ॥
तद्दृष्टदोषात्क्रोधादेः
सम्यक्ज्ञातर्यसौ कुतः ।

दृष्टदोषादिति सन्तापादिलक्षणात् । यदुक्तं

'सन्तापं क्रोधने विद्याच्चञ्चले चपलाः श्रियः ।'

इति । काञ्च्यादिदेशजन्मा हि जनः स्वभावत एव कामक्रोधादिभाग्भवेदिति भावः । असाविति क्रोधादिः, सम्यग्ज्ञाता हि आत्मवदेव सर्वभूतानि पश्यतीत्याशयः ॥

नच एतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

गुरवस्तु स्वयंभ्वादि
वर्ज्यं यद्यामलादिषु ॥ १५ ॥
कर्म्यभिप्रायतः सर्वं
तदिति व्याचचक्षिरे ।

गुरवश्च यत्किंचन स्वयंभ्वादि देव्या यामलादौ वर्जनीयतयोक्तम्, तत्सर्वं कर्म्यभिप्रायेण,–इति व्याचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः इत्यर्थः ॥

तस्मात् ज्ञानवत्त्वमेव मुख्यं लक्षणमाश्रयणीयमित्याह

अतो देशकुलाचार-
देहलक्षणकल्पनाम् ॥ १६ ॥
अनादृत्यैव संपूर्ण-
ज्ञानं कुर्याद्गुरुर्गुरुम् ।

अत्रैव इतिकर्तव्यतामाह

प्राग्वत्संपूज्य हुत्वा च
श्रावयित्वा चिकीर्षितम् ॥१७॥
ततोऽभिषिञ्चेत्तं शिष्यं
चतुःषष्ट्या ततः सकृत् ।
तन्मन्त्ररसतोयेन
पूर्वोक्तविधिना गुरुः ॥ १८ ॥
विभवेन सुविस्तीर्णं
ततस्तस्मै वदेत्स्वकम् ।
सर्वं कर्तव्यसारं य-
च्छास्त्राणां परमं रहः ॥१९॥

चतुःषष्ट्येति अर्थात्कलशैः । सकृदिति एकेन। अनेन च ज्ञानस्यैव प्राधान्यात् क्रियायाः अनवक्लृप्तिः प्रकाशिता, येन श्रीपूर्वशास्त्रे स्वकण्ठोक्तोऽपि अभिषेकविधिरिह वितत्य नोक्तः ॥

कर्तव्यसारमेव अभिधत्ते

अनुग्राह्यास्त्वया शिष्याः
शिवशक्तिप्रचोदिताः ।

ननु प्राक् दीक्षाकालमपहाय अभिषेकावसर एव अस्य कस्मात् परीक्षा क्रियते इत्याशङ्कां निरवकाशयितुमागममेव संवादयति

उक्तं ज्ञानोत्तरे चैत-
द्ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥२०॥
नपुंसकाः स्त्रियः शूद्रा
ये चान्येऽपि तदर्थिनः ।
ते दीक्षायां न मीमांस्या
ज्ञानकाले विचारयेत् ॥ २१ ॥
ज्ञानमूलो गुरुः प्रोक्तः
सप्तसत्रीं प्रवर्तयेत् ।

प्रोक्त इति समनन्तरमेव ॥

ननु का नाम सप्तसत्री, तां च असौ कथं प्रवर्तयेदित्याशङ्क्याह

दीक्षा व्याख्या कृपा मैत्री
शास्त्रचिन्ता शिवैकता ॥ २२ ॥
अन्नादिदानमित्येत-
त्पालयेत्सप्तसत्रकम् ।

अभिषेकविधौ चास्मै
करणीखटिकादिकम् ॥ २३ ॥
सर्वोपकरणव्रात-
मर्पणीयं विपश्चिते ।
सोऽभिषिक्तो गुरुं पश्चा-
द्दक्षिणाभिः प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

तदुक्तं

'निर्भर्त्स्यैवं विधानेन अभिषेकं प्रदापयेत् ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'उष्णीषमुकुटाद्यांश्च छत्रपादुकमासनम् ।
हस्त्यश्वशिबिकाद्यांश्च राज्याङ्गानि विशेषतः ॥
करणीं कर्तरीं खट्वीं स्रुक्स्रुवौ दर्भपुस्तकम् ।
अक्षसूत्रादिकं दत्त्वा चतुराश्रमसंस्थितः ॥
दीक्ष्यानुग्रहमार्गेण दीक्षा व्याख्या त्वया सदा ।
अद्यप्रभृति कर्तव्येत्यधिकारः शिवाज्ञया ॥'

इत्यादि

'गुरुं संपूजयेच्छिष्यो यथाविभवविस्तरैः ।'

इत्यन्तम् ॥ २४ ॥

नन्वेवमभिषेकमस्मै दत्त्वा गुरुणा अनन्तरं कथं वर्तितव्यमित्याशङ्क्याह

ज्ञानहीनो गुरुः कर्मी
स्वाधिकारं समर्प्य नो ।
दीक्षाद्यधिकृतिं कुर्या-
द्विना तस्याज्ञया पुनः ॥ २५ ॥
इत्येवं श्रावयेत्सोऽपि
नमस्कृत्याभिनन्दयेत् ।

तस्येति स्वयमभिषिक्तस्य । अयं च श्लोकः क्वचित् 'पालयेत्सप्तसत्रकम्' इत्यनन्तरं भ्रमात् लेखकैर्लिखित इति तदुपेक्ष्यम् ॥

ज्ञानिनः पुनरयं विशेष इत्याह

ततः प्रभृत्यसौ पूर्वो
गुरुस्त्यक्ताधिकारकः ॥ २६ ॥
यथेच्छं विचरेद्व्याख्या-
दीक्षादौ यन्त्रणोज्झितः ।
कुर्वन्न बाध्यते यस्मा-
द्दीपाद्दीपवदीदृशः ॥ २७ ॥

सन्तानो नाधिकारस्य
च्यवोऽकुर्वन्न बाध्यते ।
प्राक् च कुर्वन्विहन्येत
सिद्धातन्त्रे तदुच्यते ॥ २८ ॥

पूर्व इति आद्यो ज्ञानीत्यर्थः । कुर्वन्नकुर्वन् न बाध्यते इत्यनेन यन्त्रणोज्झितत्वमेवोपोद्वलितम् । दीपाद्दीपवदिति नहि दीपान्तरं जनयतो दीपस्य प्रकाशकतायां कश्चिद्विशेष इत्याशयः । च्यवः प्रच्यवः । प्राक् अत्यक्ते अधिकारे ॥

तत्रत्यमेव ग्रन्थं पठति

यथार्थमुपदेशं तु
कुर्वन्नाचार्य उच्यते ।
न चावज्ञा क्रियाकाले
संसारोद्धरणं प्रति ॥ २९ ॥
न दीक्षेत गुरुः शिष्यं
तत्त्वयुक्तस्तु गर्वतः ।
योऽस्य स्यान्नरके वास
इह च व्याधितो भवेत् ॥३०॥

य इति अवज्ञावान् गर्वितश्च । अस्येति एवंविधस्य ॥ ३० ॥

इदानीमस्य आचार्यस्य विद्याव्रतमभिधत्ते

प्राप्ताभिषेकः स गुरुः
षण्मासान्मन्त्रपद्धतिम् ।
सर्वां तन्त्रोदितां ध्याये-
ज्जपेच्चातन्मयत्वतः ॥ ३१ ॥
यदैव तन्मयीभूत-
स्तदा वीर्यमुपागतः ।
छिन्द्यात्पाशांस्ततो यत्नं
कुर्यात्तन्मयतास्थितौ ॥ ३२ ॥

सर्वां मन्त्रपद्धतिमिति देवीत्रयं, भैरवचतुष्टयम्, अघोराद्यष्टकं च । यदुक्तम्

'आचार्योऽपि च षण्मासं मौनी प्रतिदिनं जपेत् ।
दश पञ्च च ये मन्त्राः पूर्वमुक्ता मया तव ॥
पूर्वन्यासेन संनद्धस्त्रिकालं वह्निकार्यकृत् ।
ध्यायेत्पूर्वोदितं शूलं ब्रह्मचर्यं समाश्रितः ॥
कृत्वा पूर्वोदितं यागं त्रिशूलपरिमण्डलम् ।
अभिषिञ्चेत्तदात्मानमादावन्ते च दैशिकः ॥

एवं चीर्णव्रतो भूत्वा मन्त्री मन्त्रविदुत्तमः ।
निग्रहानुग्रहं कर्म कुर्वन्न प्रतिहन्यते ॥'(मा०वि०१०।३५)

इति ॥ ३२ ॥

एवं मन्त्रपद्धतिं जपतस्तन्मयतास्थितौ युक्तिमाह

हृच्चक्रादुत्थिता सूक्ष्मा
　　शशिस्फटिकसंनिभा ।
लेखाकारा नादरूपा
　　प्रशान्ता चक्रपङ्क्तिगा ॥ ३३ ॥
द्वादशान्ते निरूढा सा
　　सौषुम्ने त्रिपथान्तरे ।
तत्र हृच्चक्रमापूर्य
　　जपेन्मन्त्रं ज्वलत्प्रभम् ॥ ३४ ॥
चक्षुर्लोमादिरन्ध्रौघ-
　　वहज्ज्वालौर्वसंनिभम् ।

सौषुम्नेत्यनेन पिङ्गलापि लक्ष्यते । तत्रेति प्राणशक्तौ द्वादशान्ते निरूढायां सत्यां, हृच्चक्रमिति गमागमाभ्यां तेन हृच्चक्रादारभ्य

हृच्चक्रं यावच्चेति ज्ञेयम् । चक्षुरादिरन्ध्रौघेभ्यो वहज्ज्वालत्वादेव वडवाग्नितुल्यमत्यन्तदीप्तमित्यर्थः । अत एवोक्तं ज्वलत्प्रभमिति ॥

गमागमावेव मन्त्रस्य दर्शयति

यावच्छान्तशिखाकीर्णं
विश्वाज्यप्रविलापकम् ॥ ३५ ॥
तदाज्यधारासंतृप्त-
मानाभिकुहरान्तरम् ।
एवं मन्त्रा मोक्षदाः स्यु-
र्दीप्ता बुद्धाः सुनिर्मलाः ॥३६॥

शान्ते द्वादशान्ते सर्ववृत्तिसंक्षयात् अत एवोक्तं विश्वाज्यप्रविलापकमिति । नाभीत्यनेन सामीप्यात् हृच्चक्रं लक्ष्यते । एवमिति प्राणशक्तितया उच्चारात् ॥ ३६ ॥

एवं मन्त्रस्य प्राणशक्तेश्च ऐक्ये सिद्धे कुत्र नाम चक्राधारादौ जप्यमानोऽस्य मन्त्रः स्ववीर्याक्रमणात्मकं महत्त्वं यायादित्याह

मूलकन्दनभोनाभि-
हृत्कण्ठालिकतालुगम् ।

अर्धेन्दुरोधिकानाद-
तदन्तव्यापिशक्तिगम् ॥३७॥
समनोन्मनशुद्धात्म-
परचक्रसमाश्रितम् ।
यत्र यत्र जपेच्चक्रे
समस्तव्यस्तभेदनात् ॥ ३८ ॥
तत्र तत्र महामन्त्र
इति देव्याख्ययामले ।

तदन्तो नादान्तः । परचक्रम्

'...............उन्मन्यन्ते परः शिवः ।'

इति निरूपितम् । क्रमस्य च अत्र अविवक्षणात् क्वचिदक्रमेणापि अभिधानम् । जपेदित्यर्थात् मन्त्रं, यस्य तत्तच्चक्राधाराधिगतत्वं विशेषणतया उपात्तम् । समस्तव्यस्तभेदनादिति समस्तत्वं व्यस्तत्वं च अवलम्ब्येत्यर्थः ॥

प्रकृतमेवोपसंहरति

विद्याव्रतमिदं प्रोक्तं
मन्त्रवीर्यप्रसिद्धये ॥ ३९ ॥

तच्च तादात्म्यमेवेति
यदुक्तं स्पन्दशासने ।
तदाक्रम्य बलं मन्त्राः
सर्वज्ञबलशालिनः ॥ ४० ॥
प्रवर्तन्तेऽधिकाराय
करणानीव देहिनाम् ।

तदिति व्रतम् । तादात्म्यमेवेति मन्त्रेण ॥

एवं च कृतविद्याव्रतस्यैव अस्य सप्तसत्त्यामधिकार इत्याह

कृतविद्याव्रतः पश्चा-
द्दीक्षाव्याख्यादि सर्वतः ॥४१॥
कुर्याद्योग्येषु शिष्येषु
नायोग्येषु कदाचन ।

योग्यायोग्यपरीक्षायां च अस्य उदाहरणदिशा युक्तिं दर्शयति

रहस्ये योजयेद्विप्रं
परीक्ष्य विपरीततः ॥ ४२ ॥

आचाराच्छक्तिमप्येव
नान्यथेत्यूर्मिशासने ।

विपरीतत आचारादिति श्रुतिस्मृतिविरुद्धात् मद्यपानादेः । एवमिति विपरीतादेव आचारात् लोकविरुद्धात् निधुवनादेः, इतरथा हि लोभलौल्यादिना प्रवर्तयेतामित्युक्तं नान्यथेति ॥

एवं परानुग्रहव्यग्रतया नित्याद्यपि अयं संक्षेपेण कुर्यादित्याह

नित्याद्यल्पाल्पकं कुर्या-
द्यदुक्तं ब्रह्मयामले ॥ ४३ ॥

चीर्णविद्याव्रतः सर्वं
मनसा वा स्मरेत्प्रिये ।

ननु अयं परीक्षणपरोऽपि प्रमादात् कस्मिंश्चिदयोग्यतामजानान एव दीक्षां कुर्वाणः किं दुष्यति नवेत्याशङ्क्याह

देहसंबन्धसंछन्न-
सार्वज्ञ्यो दम्भभाजनम् ॥४४॥

अविदन्दीक्षमाणोऽपि
न दुष्येद्दैशिकः क्वचित् ।
ज्ञात्वा त्वयोग्यतां नैनं
दीक्षेत प्रत्यवायिताम् ॥ ४५ ॥

बुद्ध्वा

अवेदने देहसंबन्धसंछन्नसार्वज्ञ्यं हेतुः । दीक्षेतेति लोभादिना ॥ ४५ ॥

एवमपि दीक्षितस्य ज्ञानदानादौ पौनःपुन्येन परीक्षां कुर्यादित्याह

ज्ञाने शास्त्रसिद्धि-
गुरुत्वादौ च तं पुनः ।
भूय एव परीक्षेत
तत्तदौचित्यशालिनम् ॥ ४६ ॥
तत्र तत्र नियुञ्जीत
नतु जातु विपर्ययात् ।

परीक्षेत इत्यत्र च्छेदः । तत्र तत्रेति ज्ञान-शास्त्रादौ । विपर्ययादिति तत्तदौचित्यशालित्व-विलक्षणात् ॥

ननु एवं जिज्ञासान्यथानुपपत्त्या नूनमस्य पारमेश्वरमधिष्ठानमस्ति, तदेव च योग्यत्वमुच्यते इति किमन्येन योग्यत्वायोग्यत्वपरीक्षणेनेत्याशङ्कते

ननु तद्वस्त्वयोग्यस्य
तत्रेच्छा जायते कुतः ॥ ४७ ॥
तदीशाधिष्ठितेच्छैव
योग्यतामस्य सूचयेत् ।

तत्रेति ज्ञानादौ ॥

एतदेवाभ्युपगम्य प्रतिविधत्ते

सत्यं कापि प्रबुद्धासा-
विच्छा रूढिं न गच्छति ॥४८॥
विद्युद्वत्पापशीलस्य
यथा पापापवर्जने ।

ननु परमेश्वराधिष्ठानात् प्रबुद्धापि एवमिच्छा कथं न प्ररोहं गच्छेदित्याशङ्क्याह

रूढ्यरूढी तदिच्छाया
अपि शंभुप्रसादतः ॥ ४९ ॥

अत एव नायं प्रबुद्धायामपि तत्रेच्छायां तदप्ररोहात् ज्ञानादौ पात्रमित्याह

अप्ररूढतथेच्छाक-
स्तत एव न भाजनम् ।
यः सम्यग्ज्ञानमादाय
गुरुविश्वासवर्जितः ॥ ५० ॥
लोकं विप्लावयेन्नास्मि-
ञ्ज्ञाते विज्ञानमर्पयेत् ।

विप्लावयेदिति विरुद्धाचरणात् । एवमस्मिन्नप्ररूढेच्छाकत्वादयोग्यतया ज्ञाते विज्ञानमेव नार्पयेदित्याह नास्मिन्नित्यादि ॥

यः पुनरेवं ज्ञानार्पणकाले न ज्ञातस्तदुत्तरकालं तु ज्ञातस्तस्य ज्ञानापहरणमेव कुर्यादित्याह

अज्ञातेऽपि पुनर्ज्ञाते
विज्ञानहरणं चरेत् ॥ ५१ ॥

एतदेव मतेर्हरणमाह

पुनःपुनर्यदा ज्ञातो
विश्वासपरिवर्जितः ।

तदा तमग्रतो ध्याये-
त्स्फुरन्तं चन्द्रसूर्यवत् ॥ ५२ ॥
ततो निजहृदम्भोज-
बोधाम्बरतलोदिताम् ।
स्वर्भानुमलिनां ध्याये-
द्वामां शक्तिं विमोहनीम् ॥५३॥
वामाचारक्रमेणैनां
निःसृतां साध्यगामिनीम् ।
चिन्तयित्वा तया ग्रस्त-
प्रकाशं तं विचिन्तयेत् ॥ ५४॥
अनेन क्रमयोगेन
मूढबुद्धेर्दुरात्मनः ।
विज्ञानमन्त्रविद्याद्याः
प्रकुर्वन्त्यपकारिताम् ॥ ५५ ॥

पुनः पुनरिति अत्रापि यथा अन्यथाभावो न भवेदिति भावः। वामाचार इति संहारक्रमेणे-त्यर्थः । तदुक्तं

'न्यायेन ज्ञानमादाय पश्चान्न प्रतिपद्यते ।
तदा तस्य प्रकुर्वीत विज्ञानापहृतिं बुधः ॥

ततस्तं दीप्तमालोक्य तदङ्गुष्ठाग्रतः क्रमात् ।
नयेत्तेजः समाहृत्य द्वादशान्तमनन्यधीः ॥
अथवा सूर्यबिम्बाभं ध्यात्वा विच्छेद्यमग्रतः ।
स्वर्भानुरूपया शक्त्या ग्रस्तं तमनुचिन्तयेत् ॥
अनेन विधिना तस्य मूढबुद्धेर्दुरात्मनः ।
विज्ञानमन्त्रविद्याद्या न कुर्वन्त्युपकारिताम् ॥
अपराधसहस्रैस्तु महाकोपसमन्वितः ।
विधिमेनं प्रकुर्वीत क्रीडार्थं नतु जातुचित् ॥'

(मा० वि० १८।६६)

इति ॥ ५५ ॥

ननु आत्मनो ज्ञानक्रिये रूपं तदात्मनो ज्ञानापहरणात् नाश एव स्यात्, नहि अस्माकं काणादादिवत् आत्मज्ञानयोः गुणगुणिभावोऽभिमत इति कथमेतदस्मदागमेऽभिहितमित्याशङ्कते

ननु विज्ञानमात्मस्थं
कथं हर्तुं क्षमं भवेत् ।
अतो विज्ञानहरणं
कथं श्रीपूर्व उच्यते ॥ ५६ ॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

उच्यते नास्य शिष्यस्य
विज्ञानं रूढिमागतम् ।
तथात्वे हरणं कस्मा-
त्पूर्णयोग्यत्वशालिनः ॥ ५७ ॥

नहि एतज्ज्ञानमस्य शिष्यस्य रूढिमागतं शुद्धतामुपागतमित्यर्थः । रूढ्युपगमे हि परे पूर्णे धाम्नि ऐक्यात्म्यापत्तिसहिष्णुतया श्लाघमानस्य ज्ञानस्य कथङ्कारं हरणमेव स्यात्, एवं हि आत्मनो नाश एव भवेदित्युक्तप्रायम् ॥५७॥

नन्वस्योपदेशस्तावत् वृत्त इति किमिति न ज्ञानं रूढिमागतमित्याशङ्क्याह

किंत्वेष वामया शक्त्या
मूढो गाढं विभोः कृतः ।
स्वभावादेव तेनास्य
विद्याद्यमपकारकम् ॥ ५८ ॥

ननु विलयशक्त्याघ्रातत्वादस्य स्वभावत एव चेत् विद्याद्यमपकारकं, तत् गुरुः किमर्थं विज्ञानापहरणं कुर्यादित्याशङ्क्याह

गुरुः पुनः शिवाभिन्नः
सन्यः पञ्चविधां कृतिम् ।
कुर्याद्यदि ततः पूर्ण-
मधिकारित्वमस्य तत् ॥ ५९ ॥

अतो यथा शुद्धतत्त्व-
सृष्टिस्थित्योर्मलात्यये ।
योजनानुग्रहे कार्य-
चतुष्केऽधिकृतो गुरुः ॥ ६० ॥

शिवाभेदेन तत्कुर्या-
त्तद्वत्पञ्चममप्ययम् ।
तिरोभावाभिधं कृत्यं
तथासौ शिवतात्मकः ॥ ६१ ॥

अत इति पञ्चकृत्यकारित्वेन पूर्णाधिकारित्वात् । तदिति कार्यचतुष्कम् । एवं कृत्यपञ्चककारित्वेन अस्य किं स्यादित्याशङ्क्योक्तं तथासौ शिवतात्मक इति ॥ ६१ ॥

एवं च श्रेयोरूपत्वादेव क्वचिदपि नायं कुप्येदित्याह

अत एव शिवे शास्त्रे
　　ज्ञाने चाश्वासभाजनम् ।
गुरोर्मूढतया कोप-
　　धामापि न तिरोहितः ॥ ६२ ॥

अतः शिवात्मकत्वादेव गुरोर्भूतपूर्वगत्या शैवशास्त्रादौ आश्वासभाजनं मूढतया तिरोहितोऽपि शिष्यो न कोपधाम, नास्य गुरुणा कोपः कार्य इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननु किमेतदुक्तं यद्यस्यैव गुरुः कुपितः स एव संसारी तिरोहितः इत्युच्यते इत्याह

गुरुर्हि कुपितो यस्य
　　स तिरोहित उच्यते ।
संसारी

सत्यमेवं, सतु गुरुर्निखिलजगदुद्दिधीर्षापरतया परमकारुणिकः परमेश्वर एव, सच सत्यज्ञानमय इति कः कस्य कोपं कुर्यादित्याह

सतु देवो हि
　　गुरुर्न च मृषाविदः ॥ ६३ ॥

तत एव च शास्त्रादि-
दूषको यद्यपि क्रुधा ।
न दह्यतेऽसौ गुरुणा
तथाप्येष तिरोहितः ॥ ६४ ॥

हिरवधारणे । मृषाविद् इति मिथ्याज्ञानरूप इत्यर्थः, तथात्वे भवेदेव कोपस्यावकाश इत्याशयः । तत इति मिथ्याज्ञानरूपत्वाभावादेव । तथापीति वस्तुमहिम्नो दुर्लंघ्यत्वात् ॥६४॥

तदेव अस्मद्गुरूणामपि मतमित्याह

अस्मद्गुर्वागमस्त्वेष
तिरोभूते स्वयं शिशौ ।
न कुप्येन्न शपेद्धीमान्
स ह्यनुग्राहकः सदा ॥ ६५ ॥

तुर्ह्यर्थे ॥ ६५ ॥

नहि अस्य स्वयमेव तिरोधित्सोरत्रान्यत्किंचित्कर्तव्यमवशिष्यते यदनेनापि कार्यमित्याह

ईशेच्छाचोदितः पाशं
यदि कण्ठे निपीडयेत् ।

किमाचार्येण तत्रास्य
कार्या स्यात्सहकारिता ॥ ६६ ॥

किं कार्या स्यादिति नात्र सहकारिणा कश्चिदर्थ इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु यद्येवं, तच्छिवाभेदिनोऽस्य पञ्चविधकृत्यकारित्वं किं न खण्ड्येतेत्याशङ्क्याह

शिवाभिन्नोऽपि हि गुरु-
रनुग्रहमयीं विभोः ।
मुख्यां शक्तिमुपासीनो-
ऽनुगृह्णीयात्स सर्वथा ॥ ६७ ॥

यदुक्तं तत्र

'अनेन विधिना भ्रष्टो विज्ञानादपरेण न ।
शक्यो योजयितुं भूयो यावत्तेनैव नोद्धृतः ॥'
(मा०वि०१८।६७)

इति ॥ ६७ ॥

ननु तर्हि किमर्थं विज्ञानापहरणं कुर्यादित्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह

स्वातन्त्र्यमात्रज्ञप्त्यै तु
कथितं शास्त्र ईदृशम् ।

न कार्यं पततां हस्ता-
लम्बः सह्यो न पातनम् ॥६८॥

एवमस्य कृपापरेणैव भाव्यमित्याह

अत एव स्वतन्त्रत्वा-
दिच्छायाः पुनरुन्मुखम् ।
प्रायश्चित्तैर्विशोध्यैनं
दीक्षेत कृपया गुरुः ॥ ६९ ॥

स्वतन्त्रत्वादिति एतदेव हि नाम अस्याः स्वातन्त्र्यं यन्निगृहीतस्यापि पुनरनुग्रह इति ॥६९॥

ननु इतः पतितास्तिरोहित एव उच्यते इत्युक्तम्, एवमसौ ततोऽपि च इतराश्वस्ततया पतितस्तदुभयभ्रष्टत्वादिहापि कथमनुग्राह्यः स्यादित्याशङ्क्याह

ऊर्ध्वदृष्टौ प्रपन्नः स-
न्ननाश्वस्तस्ततः परम् ।
अधःशास्त्रं प्रपद्यापि
न श्रेयःपात्रतामियात् ॥ ७० ॥

अधोदृष्टौ प्रपन्नस्तु
तदनाश्वस्तमानसः ।
ऊर्ध्वशासनभाक् पापं
तच्चोज्झेच्च शिवीभवेत् ॥७१॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन घटयति

राज्ञे द्रुह्यन्नमात्याङ्ग-
भूतोऽपि हि विहन्यते ।
विपर्ययस्तु नेत्येव-
मूर्ध्वां दृष्टिं समाश्रयेत् ॥७२॥

अत एव अस्मच्छास्त्रमप्येवमित्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे तेनोक्तं
यावत्तेनैव नोद्धृतः ।

एतदेव तात्पर्यतो व्याचष्टे

अत्र ह्यर्थोऽयमेताव-
त्पूर्वोक्तज्ञानबृंहितः ॥ ७३ ॥
गुरुस्तावत्स एवात्र
तच्छब्देनावमृश्यते ।
अविप्रतिपत्तिद्योतकस्तावच्छब्दः ॥

एवकारार्थमप्याह

तादृक्स्वभ्यस्तविज्ञान-
भाजोर्ध्वपदशालिना ॥ ७४ ॥
अनुद्धृतस्य न श्रेय
एतदन्यगुरूद्धृतेः ।
अत एवाम्बुजन्मार्क-
दृष्टान्तोऽत्र निरूपितः ॥ ७५ ॥

निरूपित इत्येतद्विवरण एव पञ्चिकायाम् । यदुक्तं तत्र

'दिवाकरकरासारविरहात्संकुचत्कजम् ।
सत्स्वप्यन्यग्रहमहःस्वेति नैव विकासिताम् ॥
एवं शिष्यहृदम्भोजं गुरुपादविवर्जितम् ।
निमीलद्विकसत्येव पुनस्तत्पादपाततः ॥'

इति ॥ ७५ ॥

ननु अस्य अन्योऽपि गुरुरस्तु तेनैव गुरुणा कोऽर्थ इत्याशङ्कां दृष्टान्तान्तरेणापि निरवकाशयति

त्रिजगज्ज्योतिषो ह्यन्य-
त्तेजोऽन्यच्च निशाकृतः ।

ज्ञानमन्यत्रिकगुरो-

रन्यत्त्वधरवर्तिनाम् ॥ ७६ ॥

ननु एवमन्तरा चेदस्य गुरोः पिण्डपातो वृत्तः, तदा अनेन किं कार्यमित्याशङ्क्याह

अत एव पुराभूत-

गुर्वभावो यदा तदा ।

तदन्यं लक्षणोपेत-

माश्रयेत्पुनरुन्मुखः ॥ ७७ ॥

अस्य च अत्र लक्षणं

'यः पुनः सर्वतत्त्वानि········ ।' (मा०वि० २।१०)

इत्यादिनोक्तम् ॥ ७७ ॥

तस्मिंस्तु जीवति तत्त्यागो न कार्य इत्याह

सति तस्मिंस्तून्मुखः स-

न्कस्माज्जह्याद्यदि स्फुटम् ।

स्यादन्यतरगो दोषो

योऽधिकारापघातकः ॥ ७८ ॥

एवमूर्ध्वशासनस्थ एव गुरुराश्रयणीय इति

अत्र तात्पर्यम् । सति तु दोषे परस्परस्यापि त्यागः कार्य इत्याह यदीत्यादि ॥ ७८ ॥

ननु किमत्र लौकिको दोषो ग्राह्यः शास्त्रीयो वेत्याशङ्क्याह

दोषश्चेह न लोकस्थो
दोषत्वेन निरूप्यते ।
अज्ञानख्यापनायुक्त-
ख्यापनात्मा त्वसौ मतः ॥७९॥

शिष्यस्यापि तथाभूत-
ज्ञानानाश्वस्तरूपता ।
मुख्यो दोषस्तदन्ये हि
दोषास्तत्प्रभवा यतः ॥ ८० ॥

शास्त्रीयस्यैव दोषस्य स्वरूपं निरूपयति अज्ञानेत्यादिना । अपिशब्दाद्गुरोरिति लभ्यते, तेन गुरोः शिष्यस्य च असौ मुख्यो दोषो मत इति संबन्धः । तत्र तावद्गुरोरज्ञानं ज्ञत्वेऽपि ख्यापयितुमसामर्थ्यम्, तत्त्वेऽपि अयुक्तस्य अर्थस्य ख्यापनमिति । अन्ये इति गुरोरविहितानुष्ठानादयः,

शिष्यस्य च गुर्वपरिग्रहादयः । हिर्वाक्यालङ्कारे ॥ ८० ॥

गुर्वपरिग्रहादेश्च ज्ञानानाश्वासहेतुकत्वमेव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टान्तमुखेन द्रढयति

न ध्वस्तव्याधिकः को हि
भिषजं बहु मन्यते ।
असूयुर्नूनमध्वस्त-
व्याधिः स्वस्थायते बलात् ॥८१॥

एवं ज्ञानसमाश्वस्तः
किं किं न गुरवे चरेत् ।
नो चेन्नूनमविश्वस्तो
विश्वस्त इव तिष्ठति ॥ ८२ ॥

यथाहि ध्वस्तव्याधिः सर्वो जनः त्वत्प्रसादोपनतप्राणा वयमित्येवं भिषजे बहुमानं कुर्यात्, तं प्रति असूयुरीर्ष्यावान् पुनर्निश्चितमध्वस्तव्याधिमस्वस्थमपि आत्मानं स्वस्थमिव बलात् मन्यते, तथा ज्ञानसमाश्वस्तः शिष्यो गुरवे किं नाम न आनुगुण्यमाचरेत्, ज्ञानं प्रति

अनाश्वस्तस्तु वस्तुवृत्तेन अविश्वस्तोऽपि किं मम गुरुणा कार्यमिति विश्वस्त इव तिष्ठति स्वात्मन्येवं वृथाभिमानं विदध्यादित्यर्थः ॥८२॥

ननु गुरोः शास्त्रीय एव दोषो ग्राह्यो न लौकिक इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

अज्ञानादय एवैते
दोषा न लौकिका गुरोः ।
इति ख्यापयितुं प्रोक्तं
मालिनीविजयोत्तरे ॥ ८३ ॥

न तस्यान्वेषयेद्वृत्तं
शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स एव तद्विजानाति
युक्तं चायुक्तमेव वा ॥ ८४ ॥

अकार्येषु यदा सक्तः
प्राणद्रव्यापहारिषु ।
तदा निवारणीयोऽसौ
प्रणतेन विपश्चिता ॥ ८५ ॥

विशेषणमकार्याणा-
मुक्ताभिप्रायमेव यत् ।
तेनातिवार्यमाणोऽपि
यद्यसौ न निवर्तते ॥ ८६ ॥

तदान्यत्र क्वचिद्गत्वा
शिवमेवानुचिन्तयेत् ।

नान्वेषयेदिति । यदुक्तं

'अपित्सायां समाचारं गुरोरन्वेषयेत यः ।
स सद्गुरुं समासाद्य शीघ्रं शिवमवाप्नुयात् ॥
ऊर्ध्वं तत्पादपतनान्नास्य कांचन कालिकाम् ।
गृह्णीयात्सा मलिनयेच्छिष्यस्यैवोज्ज्वलां धियम् ॥'

इति । स एव विजानातीति तस्यैव शास्त्रपार-ङ्गमत्वात् । उक्ताभिप्रायमिति प्राणद्रव्यापहारि-त्वस्य लौकिकत्वात् ॥

ननु यद्येवमसौ कार्याकार्यविवेकं न जानी-यात्, तत्

'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥'

इत्यादिदृशा तस्य परित्याग एव क्रियतां, किमन्यत्र गमनेनेत्याशङ्क्याह

न ह्यस्य स गुरुत्वे स्या-
 द्दोषो येनोषरे कृषिम् ॥ ८७ ॥
कुर्याद्व्रजेन्निशायां वा
 स त्वर्थप्राणहारकः ।
तदीयाप्रियभीरुस्तु
 परं तादृशमाचरेत् ॥ ८८ ॥
यतस्तदप्रियं नैष
 शृणुयादिति भाषितम् ।

नच एतदस्मच्छास्त्र एवोक्तमित्याह

श्रीमातङ्गे तदुक्तं च
 नाधीतं भूमभीतितः ॥ ८९ ॥

भूमभीतित इति ग्रन्थविस्तरभयादित्यर्थः । तत् ततः स्वयमेव चर्यापादादेरनुसर्तव्यम् ॥८९॥

ननु यावत्तेनैव नोद्धृत इति किं गुर्वन्तरव्यवच्छेदपरमवधारणम्, उत स्वतोविवेकनिषेधपरमपीत्याशङ्क्याह

यच्चैतदुक्तमेताव-
　　त्कर्तव्यमिति तद्ध्रुवम् ।
तीव्रशक्तिगृहीतानां
　　स्वयमेव हृदि स्फुरेत् ॥ ९० ॥

यद्येवं, तत्कृतं गुरुणेत्याशङ्क्याह

उपदेशस्त्वयं मन्द-
　　मध्यशक्तेर्निजां क्रमात् ।
शक्तिं ज्वलयितुं प्रोक्तः
　　सा ह्येवं जाज्वलीत्यलम् ॥९१॥

एतदेव दृष्टान्तयति

दृढानुरागसुभग-
　　संरम्भाभोगभागिनः ।
स्वोल्लासि स्मरसर्वस्वं
　　दार्ढ्यायान्यत्र दृश्यते ॥ ९२ ॥

अन्यत्रेति अदृढानुरागे ॥ ९२ ॥

ननु सर्वोऽयमणुवर्गः चित एव परिस्फुरति, सा च सर्वत्रापि अविशिष्टा, तत्कथमिद-

मसमञ्जसं दृष्टान्तितं यत् कस्यचित् स्वत एव ए-
वंरूपत्वमुल्लसेत्, कस्यचिच्च अन्यदित्याशङ्क्याह

नन्वेष कस्माद्दृष्टान्तः
किमेतेनाशुभं कृतम् ।
चित्स्पन्दः सर्वगो भिन्ना-
दुपाधेः स तथा तथा ॥ ९३ ॥

एतदेवोत्तरयति किमित्यादिना । ननु किं नामैतेन दृष्टान्तेन असमञ्जसीकृतम् । स हि चित्स्पन्दः सर्वत्र अविशिष्टोऽपि तत्तद्भिन्नोपाधिदौरात्म्यात् तथा तथा विचित्रतामाश्रयेदित्यर्थः ॥ ९३ ॥

तामेव विचित्रतां दर्शयति

भवेत्कोऽपि तिरोभूतः
पुनरुन्मुखितोऽपि सन् ।
विनापि दैशिकात्प्राग्व-
त्स्वयमेव विमुच्यते ॥ ९४ ॥

सन्नपीति प्रागपि योज्यम् । प्राग्वदिति त्रयोदशाह्निकादौ प्रोक्तक्रमेणेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

ननु तिरोभूतोऽपि किं सांसिद्धिकज्ञान-भाग्भवेदित्याशङ्क्याह

प्रकारस्त्वेष नाम्नोक्तः
शक्तिपातबलाद्गतः ।
असंभाव्यतया चात्र
दृढकोपप्रसादवत् ॥ ९५ ॥

नहि अयमत्र तिरोभूते सांसिद्धिकलक्षणः प्रकार उक्तः, किंतु प्रकरणात् संभवमात्राभिप्रायेण प्रदर्शितो यदयं तिरोभूतः शक्तिपातबलात् गतो मन्दमन्दप्रायशक्तिपातभागित्यर्थः। असंभावनीयं चैतत् यथाहि राजादिना दृढतया कोपपात्रीकृतस्य कस्यचित् विना परोपरोधं समनन्तरमेव तदीयः प्रसादो न भवेत्, तथा अस्यापि विना दैशिकं कथङ्कारं स्वयमेव ज्ञानमाविर्भवेत् । इयता च विषयद्वारेण ज्ञानापहरणमेव विभक्तम् ॥ ९५ ॥

एतच्च गुरोरवश्यं पालनीयमित्याह

इत्येष यो गुरोः प्रोक्तो
विधिस्तं पालयेद्गुरुः ।

अन्यथा न शिवं याया-
च्छ्रीमत्सारे च वर्णितम् ॥९६॥

श्रीत्रिकसारोक्तमेव पठति

अन्यायं ये प्रकुर्वन्ति
शास्त्रार्थं वर्जयन्त्यलम् ।
तेऽर्धनारीशपुरगा
गुरवः समयच्युताः ॥ ९७ ॥

अर्धनारीशपुरेति । यदुक्तं तत्र

'उपरिष्टाद्बिन्दुतत्त्वमीश्वरस्तत्र देवता ।
विधिः समयिनां तत्र कथितस्तव निश्चितम् ॥
तदूर्ध्वे अर्धनारीशो महाभुवनसंकुलः ।
स्कन्दयामलतन्त्रे तु अनन्तः परिकीर्तितः ॥
समयाचारभ्रष्टानामाचार्याणां यशस्विनि ।
निरोधकत्वे संतिष्ठेदित्याज्ञा पारमेश्वरी ॥
अन्यायं ये प्रकुर्वन्ति ग्रन्थार्थं नार्थयन्ति ये ।
तेषां तत्र निवासस्तु अन्यायपथवर्तिनाम् ॥'

इति ॥ ९७ ॥

एतच्च न केवलमत्रैवोक्तं, यावदागमान्तरे-
ष्वपीत्याह

अन्यत्राप्यधिकारं च
नेयाद्विद्येशतां व्रजेत् ।
अन्यत्र समयत्यागा-
त्क्रव्यादत्वं शतं समाः ॥ ९८ ॥

यदुक्तम्

'अधिकारं न चेत्कुर्याद्विद्येशः स्यात्तनुक्षये ।'

इति । तथा

'समयोल्लङ्घनाद्देवि क्रव्यादत्वं शतं समाः ।'

इति च ॥ ९८ ॥

अत्रैव वाक्यत्रये तात्पर्यतो विषयविभाग-माचष्टे

इयत्तन्त्रत्यतात्पर्यं
सिद्धान्तगुरुरुन्नयः ।
भवेत्पिशाचविद्येशः
शुद्ध एव तु तान्त्रिकः ॥ ९९ ॥
षडर्धदैशिकश्चार्ध-
नारीशभुवनास्थितिः ।

उन्नय इति उल्लङ्घितसमय इत्यर्थः । एतच्च

उत्तरत्रापि योज्यम् । शुद्ध इति साक्षाद्विद्येशरूपः । तान्त्रिको भैरवीयदर्शनादिनिष्ठः ॥

अत्रापि विषयविभागमाह

एषा कर्मप्रधानानां
　　गुरूणां गतिरुच्यते ॥१००॥
ज्ञानिनां चैष नो बन्ध
　　इति सर्वत्र वर्णितम् ।

इदानीं साधकत्वमभिधातुं तदभिषेके पूर्वोक्तं विधिमतिदिशति

साधकस्याभिषेकेऽपि
　　सर्वोऽयं कथ्यते विधिः ॥१०१॥

अत्रापि विशेषमाह

अधिकारार्पणं नात्र
　　नच विद्याव्रतं किल ।
साध्यमन्त्रार्पणं त्वत्र
　　स्वोपयोगिक्रियाक्रमे ॥१०२॥
समस्तेऽप्युपदेशः स्या-
　　न्निजोपकरणार्पणम् ।

उपदेश इति । यदुक्तम्

'अनयोः कथयेज्ज्ञानं त्रिविधं सम्यगप्यलम् ।
स्वकीयाज्ञां ददेद्योगी स्वक्रियाकरणं प्रति ॥'

इति । निजोपकरण इति । यदुक्तं

'साधकस्याधिकारार्थमक्षमालादि कल्पयेत् ।
मन्त्रकल्पाक्षसूत्रं च खटिकां छत्रपादुके ॥
उष्णीषरहितं दत्त्वा प्रविश्य शिवसंनिधौ ।
साध्यमन्त्रं ददेत्पश्चात्पुष्पोदकसमन्वितम् ॥'

इति ॥

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

**अभिषेकविधिर्निरूपितः**
**परमेशेन यथा निरूपितः ॥१०३॥**

इति शिवम् ॥ १०३ ॥

श्रीसद्गुरुसेवारससनातनाभ्यासदुर्ललितवृत्तः ।
आह्निकमेतदमलमतिर्व्याकार्षीज्जयरथस्त्रयोविंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेकेऽभिषेकप्रकाशनं नाम त्रयो-
विंशमाह्निकम् ॥ २३ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## चतुर्विंशतितममाह्निकम् ।

यः परमामृतकुम्भे धाम्नि परे योजयेद्गतासुमपि ।
जगदात्मभद्रमूर्तिर्दिशतु शिवं भद्रमूर्तिर्वः ॥ १ ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन अन्त्येष्टिविधिमभिधातुमुपक्रमते

अथ शाम्भवशासनोदितां
सरहस्यां शृणुतान्त्यसंस्क्रियाम् १

तत्र अधिकारिस्वरूपं तावन्निरूपयति

सर्वेषामधरस्थानां
गुर्वन्तानामपि स्फुटम् ।
शक्तिपातात्पुराप्रोक्ता-
त्कुर्यादन्त्येष्टिदीक्षणम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वशासनगानां च
समयोपहतात्मनाम् ।
अन्त्येष्टिदीक्षा कर्तव्या
गुरुणा तत्त्ववेदिना ॥ ३ ॥

अधरस्थानामिति वैष्णवादीनाम् । शक्तिपातादिति बन्ध्वादिगाढाभ्यर्थनाद्वारकात् । पुरेति मृतोद्धारदीक्षायाम् । ऊर्ध्वशासनगानामिति शैवादीनाम् ॥ ३ ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

समयाचारदोषेषु
प्रमादात्स्खलितस्य हि ।
अन्त्येष्टिदीक्षा कार्येति
श्रीदीक्षोत्तरशासने ॥ ४ ॥

अत्रैव इतिकर्तव्यतामाह

यत्किंचित्कथितं पूर्वं
मृतोद्धाराभिधे विधौ ।
प्रतिमायां तदेवात्र
सर्वं शवतनौ चरेत् ॥ ५ ॥

अत्र च आगमान्तरीयो विशेष इत्याह

श्रीसिद्धातन्त्रकथितो
विधिरेष निरूप्यते ।

तमेवाह

अन्तिमं यद्भवेत्पूर्वं
तत्कृत्वान्तिममादिमम् ॥ ६ ॥
संहृत्यैकैकमिष्टिर्या
सान्त्येष्टिर्द्वितयी मता ।
पूजाध्यानजपाक्लिष्ट-
समये नतु साधके ॥ ७ ॥
पिण्डपातादयं मुक्तः
खेचरो वा भवेत्प्रिये ।
आचार्ये तत्त्वसंपन्ने
यत्र तत्र मृते सति ॥ ८ ॥
अन्त्येष्टिर्नैव विद्येत
शुद्धचेतस्यमूर्धनि ।

इह यन्मन्त्रवर्णादि अन्तिमं तत् पूर्वं, यच्च

आदिमं तदन्तिमं कृत्वा एकैकं संहृत्य संहारक्रमेणोच्चार्य येयमिष्टिः, सा अन्तादारभ्य अन्तं यावच्च इष्टिरित्यर्थः । सा च समयिपुत्रकयोरेव कार्येत्याह द्वितयी मतेति । अमूर्धनीति मूर्धशब्दस्य देहोपलक्षकतया तदभिमानशून्य इत्यर्थः । अनयोश्च अन्त्येष्ट्यभावे विशेषणद्वारेण हेतूपन्यासः ॥

न केवलं समयलोपोपहतानामेव एषा कार्या, यावदन्येषामपीत्याह

मन्त्रयोगादिभिर्ये च
मारिता नरके तु ते ॥ ९ ॥
कार्या तेषामिहान्त्येष्टि-
र्गुरुणातिकृपालुना ।
न मण्डलादिकं त्वत्र
भवेच्छमाशानिके विधौ ॥१०॥
केचित्तदपि कर्तव्य-
मूचिरे प्रेतसद्मनि ।
पूजयित्वा विभुं सर्वं
न्यासं पूर्ववदाचरेत् ॥ ११ ॥

संहारक्रमयोगेन
चरणान्मूर्धपश्चिमम् ।
तथैव बोधयेदेनं
क्रियाज्ञानसमाधिभिः ॥ १२ ॥

क्रियाद्येव श्रीकुलगह्वरोक्त्या विभज्य दर्शयति

बिन्दुना रोधयेत्तत्त्वं
शक्तिबीजेन वेधयेत् ।
घट्टयेन्नाददेशे तु
त्रिशूलेन तु ताडयेत् ॥ १३ ॥
सुषुम्नान्तर्गतेनैव
विसर्गेण पुनः पुनः ।
ताडयेत कलाः सर्वाः
कम्पतेऽसौ ततः पशुः ॥१४॥
उत्क्षिपेद्वामहस्तं वा
ततस्तं योजयेत्परे ।
प्रत्ययेन विना मोक्षो
ह्यश्रद्धेयो विमोहितैः ॥ १५ ॥

तदर्थमेतदुदितं
नतु मोक्षोपयोग्यदः ।
इत्यूचे परमेशः श्री-
कुलगह्वरशासने ॥ १६ ॥

इह खलु आचार्यो बिन्दुना प्राणेन महाजालयोगक्रमेण आकृष्टं पाशवं तत्त्वमात्मानं स्वाभेदेन हृदि रोधयेत, तदनु मध्यधामानुप्रवेशेन तत एव प्रभृति ऊर्ध्वोर्ध्वाक्रमणतया शक्तिबीजेन अमृतार्णेन अनुविद्धं विदध्यात्, नाददेशे तदनु घट्टयेत् रौद्रग्रन्थिविभेदनेन स्पन्दं ग्राहयेत्, ततोऽपि त्रिशूलबीजेन ब्रह्मरंध्रान्तमास्फालयेत्, तदनु परिपूर्णं चान्द्रमसं रूपमुद्वहता सर्वातीतदशाधिशायिना विसर्गेण

'पुरुषे षोडशकले.................... ।'

इत्याद्युक्त्या सर्वाः षोडशापि कलाः पुनः पुनस्ताडयेत स्वाविभेदेन आक्रमेत। येनासौ उद्धार्यपशुः कम्पते, वामं वा हस्तमुत्क्षिपेत् । ततः प्रत्ययोत्पादानन्तरं परे योजयेत् पूर्णसंविदात्मनि अस्य योजनिकां कुर्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

यदि नाम अस्य प्रत्ययस्य एकान्ततो मोक्षोपयोगित्वं नास्ति, तत् किमेतेनेत्याशङ्क्याह

साध्योऽनुमेयो मोक्षादिः
प्रत्ययैर्यदतीन्द्रियः ।

अत्राप्यस्ति शास्त्रान्तरीयो विशेष इत्याह

दीक्षोत्तरे च पुर्यष्ट-
वर्गार्पणमिहोदितम् ॥ १७ ॥

तदेवाह

तद्विधिः श्रुतिपत्रेऽब्जे
मध्ये देवं सदाशिवम् ।
ईशरुद्रहरिब्रह्म-
चतुष्कं प्राग्दिगादितः ॥१८॥
पूजयित्वा श्रुतिस्पर्शौ
रसं गन्धं वपुर्द्वयम् ।
ध्यहंकृती मनश्चेति
ब्रह्मादिष्वर्पयेत्क्रमात् ॥ १९ ॥
एतेषां तर्पणं कृत्वा
शतहोमेन दैशिकः ।

एषा सांन्यासिकी दीक्षा
पुर्यष्टकविशोधनी ॥ २० ॥

वपुरिति रूपं ब्रह्मादिषु क्रमादर्पयेदिति । तदुक्तं

'कलाशुद्ध्यवसाने तु ब्रह्माणं कारणाधिपम् ।
स्वनामप्रणवाह्वानपूर्वं संतर्प्य चार्पयेत् ॥
शब्दस्पर्शौ त्यजेदस्मिन्............ ।'

इति

'रसं पुर्यष्टकांशं तु अर्पयेद्विष्णवे सदा ।'

इति

'प्रणवादि ततो रुद्रमावाह्यास्थाप्य पूजयेत् ।
ततोऽस्य विन्यसेद्देवि गन्धरूपे ध्रुवाहुतेः ॥'

इति

'स्वनाम्ना प्रणवाद्येन ईशमावाह्य पूजयेत् ।
संपूज्य हुत्वा संतर्प्य बुद्ध्यहंकृतिब्यंशकम् ॥
सदाशिवमथावाह्य मूलमन्त्रं समुच्चरन् ।
मनः पुर्यष्टकांशं तु विन्यसेत्कारणेश्वरे ॥'

इति च ॥ २० ॥

एवमस्य संस्कारमभिधाय, तत्प्रयोजनमाह

पुर्यष्टकस्याभावे च
न स्वर्गनरकादयः ।
तथा कृत्वा न कर्तव्यं
लौकिकं किंचनापि हि ॥२१॥

उक्तं श्रीमाधवकुले

शासनस्थो मृतेष्वपि ।
पिण्डपातोदकास्वादि
लौकिकं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

चो हेतौ । तथेति उक्तेन प्रकारेण ॥ २२ ॥

स्वशास्त्रविहितं कार्यमेवेत्याह

शिवं संपूज्य चक्रार्चां
यथाशक्ति समाचरेत् ।
क्रमात्त्रिदशमत्रिंश-
त्रिंशवत्सरवासरे ॥ २३ ॥

त्रीति प्रथमचतुर्थयोरुपलक्षणम्, दशमेति एकादशस्यापि ॥ २३ ॥

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

इत्युक्तोऽन्त्येष्टियागोऽयं
परमेश्वरभाषितः ॥ २४ ॥

इति शिवम् ॥ २४ ॥

दीक्षावैचक्षण्यप्रथितजयो जयरथाभिख्यः ।
आह्निकमेतच्चतुरं कृतविवृति व्यरचयच्चतुर्विंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेकेऽन्त्येष्टिप्रकाशनं नाम
चतुर्विंशतितममाह्निकम् ॥ २४ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## पञ्चविंशतितममाह्निकम् ।

भीममधिष्ठाय वपुर्भवमभितो भावयन्निव यः ।
प्रभवति हृदि भक्तिमतां शिवप्रदोऽसौ शिवोऽस्तु सताम् ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन श्राद्धविधिमभिधातुमाह

अथ श्राद्धविधिः श्रीम-
त्षडर्धोक्तो निगद्यते ॥ १ ॥

ननु त्रिकदर्शने कुत्र नाम असौ श्राद्धविधि-रुक्त इत्याशङ्क्याह

सिद्धातन्त्रे सूचितोऽसौ
मूर्तियागनिरूपणे ।

सूचित इति नतु साक्षात् स्वकण्ठेनोक्तः ।
यदुक्तं तत्र

'मृतकस्य गृहे वाथ कर्तव्यं वीरभोजनम् ।

इति

'श्राद्धपक्षे तु दातव्यम्................।'

इति च ॥

कस्य कदा कैश्चायं कार्य इत्याशङ्क्याह

अन्त्येष्ट्या सुविशुद्धाना-
मशुद्धानां च तद्विधिः ॥ २ ॥
त्र्यहे तुर्येऽह्नि दशमे
मासि मास्याद्यवत्सरे ।
वर्षे वर्षे सर्वकालं
कार्यस्तत्स्वैः स पूर्ववत् ॥ ३ ॥
तत्र प्राग्वद्यजेद्देवं
होमयेदनले तथा ।

अशुद्धानामिति अन्त्येष्ट्यैव, नतु दीक्षादिना । तत्स्वैरिति तस्य आत्मीयैः शिष्यपुत्रादिभिरित्यर्थः । स इति श्राद्धविधिः ॥

अत्रैव विधिविशेषमाह

ततो नैवेद्यमेव प्रा-
ग्गृहीत्वा हस्तगोचरे ॥ ४ ॥

गुरुरन्नमयीं शक्तिं
बृंहिकां वीर्यरूपिणीम् ।
ध्यात्वा तया समाविष्टं
तं साध्यं चिन्तयेत्सुधीः ॥ ५ ॥
ततोऽस्य यः पाशवोंऽशो
भोग्यरूपस्तमर्पयेत् ।
भोक्तर्यैकात्मभावेन
शिष्य इत्थं शिवीभवेत् ॥ ६ ॥

तया समाविष्टमिति तदेकरूपतामापन्नमित्यर्थः । तमिति भोग्यरूपं पाशवमंशम् । इत्थमिति पाशवरूपतापरित्यागात् भोक्त्रैकात्म्यापत्त्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

एतदेव विभज्य दर्शयति

भोग्यतान्या तनुर्देह
इति पाशात्मका मताः ।
श्राद्धे मृतोद्धृतावन्त-
यागे तेषां शिवीकृतिः ॥ ७ ॥

अन्येति वेद्यरूपतया भोक्तुरतिरिक्तेत्यर्थः ॥

ननु दीक्षितः पिण्डपातादूर्ध्वं स्वरसत एव शिवीभवेदिति अस्य किमन्त्येष्ट्यादिभिः, तत्रापि समयलोपनिवृत्त्यर्थमेक एवास्तु विधिः, किमेभिर्बहुभिरित्याशङ्क्याह

एकेनैव विधानेन
यद्यपि स्यात्कृतार्थता ।
तथापि तन्मयीभाव-
सिद्ध्यै सर्वं विधिं चरेत् ॥ ८ ॥

चरेदिति मुमुक्षोः ॥ ८ ॥

बुभुक्षोस्तु क्रियाभ्यास-
भूमानौ फलभूमनि ।
हेतू ततो मृतोद्धार-
श्राद्धाद्यस्मै समाचरेत् ॥ ९ ॥

उक्तं च

'दीक्षाज्ञानविशुद्धानामन्त्येष्ट्याप्यमलात्मनाम् ।
तथापि कार्यमीशोक्तं श्राद्धं वै विधिपूरणम् ॥'

इति । अनेन च श्राद्धादेः प्रयोजनमुक्तम् ॥

ज्ञानिनस्तु एतन्न किंचिदपि उपादेयमित्याह

तत्त्वज्ञानार्कविध्वस्त-
ध्वान्तस्य तु न कोऽप्ययम् ।
अन्त्येष्टिश्राद्धविध्यादि-
रुपयोगी कदाचन ॥ १० ॥

ननु अयमाचारो दृश्यते यज्ज्ञानिनामपि मृतिदिनादौ महाजनाश्चक्रार्चादि प्रकुर्वन्ति, तत्किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

तेषां तु गुरु तद्वर्ग-
वर्ग्यसब्रह्मचारिणाम् ।
तत्सन्तानजुषामैक्य-
दिनं पर्वदिनं भवेत् ॥ ११ ॥

गुर्विति पर्वदिनविशेषणम् । तद्वर्गः पत्नी-पुत्रादिः । वर्ग्यः पुत्रादीनामपि पुत्रादिः । ऐ-क्यदिनमिति परमेशेन सायुज्यात् मृतिदिनम् ॥

पर्वशब्दस्य अत्र प्रवृत्तौ निमित्तमाह

यदाहि बोधस्योद्रेक-
स्तदा पर्वाह पूरणात् ।

आहेति परमेश्वरः, तेन बोधं पूरयतीति पर्वेति ॥

अतश्च ऐक्यदिनवत् तदीयं जन्मदिनमपि तत्सन्तानजुषां पर्व एवेत्याह

जन्मैक्यदिवसौ तेन
पर्वणी बोधसिद्धितः ॥ १२ ॥

अत्रैव विशेषमाह

पुत्रकोऽपि यदा कस्मै-
चन स्यादुपकारकः ।
तदा मातुः पितुः शक्ते-
र्वामदक्षान्तरालगाः ॥ १३ ॥
नाडीः प्रवाहयेद्देवा-
यार्पयेत निवेदितम् ।

अपिशब्दात् न केवलं गुरुः साधको वा । मातुः पितुरिति गुरोस्तत्पत्न्या अपि ॥

नच एतत्स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

श्रीमद्वरुणतन्त्रे च
तच्छिवेन निरूपितम् ॥ १४ ॥

नाडीप्रवाहणे च युक्तिमाह

तद्वाहकालापेक्षा च
कार्या तद्रूपसिद्धये ।

स्वाच्छन्द्येनाथ तत्सिद्धिं
विधिना भाविना चरेत् ॥१५॥

तासां वामादीनां नाडीनां

'विषुवद्वासरे प्रातर्दक्षा वहति नाडिका ।
सायमन्यान्तरा मध्या योगिनां तु निजेच्छया ॥'

इत्याद्युक्तं स्वारसिकं वाहकालमपेक्ष्य, यद्वा स्वमहिम्नैव वक्ष्यमाणेन विधिना तत्सिद्धिं विधाय नाडीप्रवाहणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः ॥१५॥

अत्र च समय्यादेः सर्वस्य स्वशास्त्रोक्त एव विधिर्न्याय्यः, न लौकिक इत्याह

यस्य कस्यापि वा श्राद्धे
गुरुदेवाग्नितर्पणम् ।
सचक्रेष्टि भवेच्छ्रौतो
नतु स्यात्पाशवो विधिः ॥१६॥

श्रौतविध्यभावे पाशवत्वं हेतुः ॥ १६ ॥

एवमपि अत्र साधकं बाधकं च प्रमाणं दर्शयितुमाह

श्रीमौकुटे तथा चोक्तं
शिवशास्त्रे स्थितोऽपि यः ।

प्रत्येति वैदिके भग्न-
घण्टावन्न स किंचन ॥ १७ ॥
तथोक्तदेवपूजादि-
चक्रयागान्तकर्मणा ।
रुद्रत्वमेत्यसौ जन्तु-
र्भोगान्दिव्यान्समश्नुते ॥ १८ ॥

भग्नघण्टावदिति भग्ना हि घण्टा न स्वं कार्यं कुर्यात्, नापि लौहमित्युभयभ्रष्टतामेव आसादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं न स किंचनेति ॥१८॥

भाविना विधिनेति यदुक्तं, तदेव दर्शयति

अथ वच्मः स्फुटं श्रीम-
त्सिद्धये नाडिचारणम् ।

श्रीसिद्धयोगीश्वरीमतोक्तमेव ग्रन्थमर्थद्वारेण पठति

या वाहयितुमिष्येत
नाडी तामेव भावयेत् ॥ १९ ॥
भावनात्तन्मयीभावे
सा नाडी वहति स्फुटम् ।

यद्वा वाहयितुं येष्टा
तदङ्गं तेन पाणिना ॥ २० ॥
आपीड्य कुक्षिं नमये-
त्सा वहेन्नाडिका क्षणात् ।

येति मात्राद्युद्देशानुसारं वामाद्यन्यतमा । भावयेदिति वहन्तीम् । यद्वेति अयोगिविषयतया ॥

एवं नाडीविधिमभिधाय, श्राद्धस्य भोगमोक्षदानहेतुत्वमस्तीत्याह

एवं श्राद्धमुखेनापि
भोगमोक्षोभयस्थितिम् ॥ २१ ॥
कुर्यादिति शिवेनोक्तं
तत्र तत्र कृपालुना ।

ननु दीक्षैव भोगमोक्षसाधिकेत्युक्तं, तत् कथं श्राद्धाद्यात्मनः चर्यामात्रादपि एतत्स्यादित्याशङ्क्याह

शक्तिपातोदये जन्तो-
र्येनोपायेन दैशिकः ॥ २२ ॥

करोत्युद्धरणं तत्त-
न्निर्वाणायास्य कल्पते ।

एतदेव उपपादयति

उद्धर्ता देवदेवो हि
स चाचिन्त्यप्रभावकः ॥ २३ ॥

उपायं गुरुदीक्षादि-
द्वारमात्रेण संश्रयेत् ।

नच इयमस्मदुपज्ञैव युक्तिः, अपितु आगमोऽप्येवमित्याह

उक्तं श्रीमन्मतङ्गाख्ये
मुनिप्रश्नादनन्तरम् ॥ २४ ॥

तत्र मुनिप्रश्नमेव तावदाह

मुक्तिर्विवेकात्तत्त्वानां
दीक्षातो योगतो यदि ।
चर्यामात्रात्कथं सा स्या-
दित्यतः सममुत्तरम् ॥ २५ ॥

प्रहस्योचे विभुः कस्मा-
द्भ्रान्तिस्ते परमेशितुः ।
सर्वानुग्राहकत्वं हि
संसिद्धं दृश्यतां किल ॥ २६ ॥

तदुक्तं तत्र

'मुक्तिर्विवेकात्तत्त्वानां क्ष्मादीनां प्रविचारतः ।
दीक्षातोऽन्या सुनिर्णीता क्रियापादकृतास्पदा ॥
योगपादोत्थिता सिद्धा तृतीया सापि शस्यते ।
चर्यामात्रेण संसिद्धा चतुर्थी सा कथं भवेत् ॥
प्रपत्तव्या शिवज्ञाने छिन्ध्यज्ञानाङ्कुरं मम ।'

इति । अत इति प्रश्नानन्तरम् । सममिति अनुगुणम् । दृश्यतामिति नात्र कस्यचिद्विप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेनोपपादयति

प्राप्तमृत्योर्विषव्याधि-
शस्त्रादि किल कारणम् ।
अल्पं वा बहु वा तद्व-
दनुध्या मुक्तिकारणम् ॥ २७ ॥

मुक्त्यर्थमुपचर्यन्ते
बाह्यलिङ्गान्यमूनि तु।
इति ज्ञात्वा न सन्देह
इत्थं कार्यो विपश्चिता ॥ २८ ॥
इयतैव कथं मुक्ति-
रिति भक्तिं परां श्रयेत्।

यथाहि आसन्नमरणस्य मृत्यौ विषादि अल्पं वा बहु वा कारणं, साक्षादेतन्न कारणम्, किंतु भोगक्षय एव, तथा मुक्तावपि

'तस्यैव तु प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम्।' (म०भार०)

इत्यादिदृष्ट्या शक्तिपातैकलक्षणा अनुध्या भक्तिरेव मुख्यं कारणम्। अमूनि पुनः बाह्यलिङ्गानि दीक्षादीनि तथात्वादेव उपायमात्ररूपतया उपचरितानीत्यर्थः। अतश्च श्राद्धाद्यात्मनः चर्यामात्रादेव कथं मुक्तिः स्यादिति न संशयितव्यम्। किंतु अत्र भक्तिरेव दार्ढ्येन आश्रयणीया येनैवं स्यात्। तदुक्तं तत्र

'एतस्मिन्नन्तरे नाथः प्रहस्योवाच विश्वराट्।
किमत्र कारणं भ्रान्तेरनुध्यानविदर्शनात्॥

सर्वानुग्राहकत्वं हि संसिद्धं परमेष्ठिनः ।
प्राप्तकालस्य चिह्नानि दृश्यन्तेऽनेकधा यथा ॥
विषरुक्शस्त्रपूर्वाणि नच तान्यत्र कारणम् ।
मृत्योर्भोगक्षयाभावात्तद्वदत्रापि निश्चितम् ॥
अनुध्यानबलावेशाश्चर्याद्याः प्रकटीकृताः ।
मुक्त्यर्थमुपचर्यन्ते बाह्यलिङ्गान्यमूनि तु ॥
निपाताद्यत्स्फुटं चिह्नं भक्तिरव्यभिचारिणी ।
तया शिष्यस्य सततमनिवारितवीर्यया ॥
पुंसः प्रसन्नभावस्य शिवत्वं व्यक्तिमेति हि ।'

इति ॥

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

उक्तः श्राद्धविधिर्भ्रान्ति-
गरातङ्कविमर्दनः ॥ २९ ॥

इति शिवम् ॥ २९ ॥

निखिलशिवशासनोदितविविधविधानैकनिष्ठया सुधिया ।
निरणायि पञ्चविंशं किलाह्निकं जयरथेनैतत् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके श्राद्धप्रकाशनं नाम पञ्चविंश-
माह्निकम् ॥ २५ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## षड्विंशमाह्निकम् ।

भवति यदिच्छावशतः शिवपूजा विश्वलाञ्छनं विश्वक् ।
विश्वं जयति स सुमनाः प्रपन्नजनमोचने सुमनाः ॥ १ ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन दीक्षितविषयां शेषवृत्तिं वक्तुमाह

अथोच्यते शेषवृत्ति-
जीवतामुपयोगिनी ॥ १ ॥

ननु इह

'दीक्षैव मोचयत्यूर्ध्वं शैवं धाम नयत्यपि ।'

इत्याद्युक्त्या दीक्षामात्रेणैव कार्तार्थ्यमिति किं शेषवृत्त्युपदेशेनेत्याशङ्कां गर्भीकृत्य दीक्षाभेदोक्तिपुरःसरं तत्प्रयोजनं प्रदर्शयति

दीक्षा बहुप्रकारेयं
श्राद्धान्ता या प्रकीर्तिता ।

सा संस्क्रियायै मोक्षाय
भोगायापि द्वयाय वा ॥ २ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

तत्र संस्कारसिद्धै या
दीक्षा साक्षान्न मोचनी ।
अनुसंधिवशाद्या च
साक्षान्मोक्त्री सबीजिका ॥ ३ ॥
तयोभव्या दीक्षिता ये
तेषामाजीववर्तनम् ।
वक्तव्यं पुत्रकादीनां
तन्मयत्वप्रसिद्धये ॥ ४ ॥

तत्र एवं प्रकारचतुष्टयमध्यात् या संस्कार-निमित्तमुक्ता दीक्षा बुभुक्षुमुमुक्षुतालक्षणाद-नुसंधानविशेषात् साधकादेर्भोगस्य प्राधान्येन तद्व्यवहितत्वात् साक्षान्न मोचनी, याच पुत्र-कादेर्भोगव्यवधानायोगात् साक्षान्मोक्त्री मो-चिकेत्यर्थः, साच निर्बीजापि भवेदिति तद्व्य-वच्छेदायोक्तं सबीजिकेति, नहि निर्बीजायां

काचित् शेषवृत्तिरस्ति तस्यां सामयस्यापि पाशस्य शोधितत्वात् । वक्ष्यति च

'तौ सांसिद्धिकनिर्बीजौ को वदेच्छेषवृत्तये ।' (१०श्लो०)

इति । तया उक्तरूपया द्विप्रकारया दीक्षया ये पुत्रकादयो दीक्षितास्तेषामाजीवं वृत्तिर्वक्तव्या येनैषां निर्विघ्नमेव संविदैकात्म्यं सिद्ध्येत् ॥ ४ ॥

ननु इयं नाम शेषवृत्तिरुच्यते यद्भुक्तिमुक्तिनिमित्तं नित्यनैमित्तिकादेरनुष्ठानमिति, तदेतत्साधकः पुत्रको वा किमविशेषेणैव अनुतिष्ठेन्न वेत्याशङ्क्याह

बुभुक्षोर्वा मुमुक्षोर्वा
स्वसंविद्गुरुशास्त्रतः ।
प्रमाणाद्या संस्क्रियायै
दीक्षा हि गुरुणा कृता ॥ ५ ॥
ततः स संस्कृतं योग्यं
ज्ञात्वात्मानं स्वशासने ।
तदुक्तवस्त्वनुष्ठानं
भुक्त्यै मुक्त्यै च सेवते ॥ ६ ॥

इह हि गुरुणा बुभुक्षोर्वा मुमुक्षोर्वा

'त्रिप्रत्ययमिदं ज्ञानं................ ।'

इत्याद्युक्त्या स्वसंविद्गुरुशास्त्रलक्षणं प्रमाणमधिकृत्य संस्कारसिद्ध्यै या दीक्षा कृता, ततो दीक्षातः स बुभुक्षुर्मुमुक्षुर्वा स्वमात्मानं संस्कृतत्वात् स्वशासने भुक्तौ मुक्तौ वा योग्यं च ज्ञात्वा स्वशासनोक्तस्य नित्यादेरनुष्ठानं सेवते अविशेषेणैव कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु एवं स्वपरामर्शो यस्य नास्ति, तं प्रति किं शेषवृत्तिर्वाच्या नवेत्याशङ्क्याह

आचार्यप्रत्ययादेव
योऽपि स्याद्भुक्तिमुक्तिभाक् ।
तत्प्रत्यूहोदयध्वस्त्यै
ब्रूयात्तस्यापि वर्तनम् ॥ ७ ॥

एवं गुरुप्रत्ययवत् स्वप्रत्ययोऽपि यस्यास्ति, तस्यापि एषैव वार्तेत्याह

स्वसंविद्गुरुसंवित्त्यो-
स्तुल्यप्रत्ययभागपि ।

शेषवृत्त्या समादेश्य-
स्तद्विघ्नादिप्रशान्तये ॥ ८ ॥

यः पुनरेकान्ततः परमेवापेक्षते नैव वा, तस्य किं शेषवृत्त्येत्याह

यः सर्वथा परापेक्षा-
मुज्झित्वा तु स्थितो निजात् ।
प्रत्ययाद्योऽपि चाचार्य-
प्रत्ययादेव केवलात् ॥ ९ ॥
तौ सांसिद्धिकनिर्बीजौ
को वदेच्छेषवृत्तये ।

शेषवृत्तये इति शेषवृत्तिं विधातुमित्यर्थः ॥

ननु यद्येवं, तत्किमनयोः काष्ठकुड्यादिवत् वर्तनमुत पामरवदित्याशङ्क्याह

क्रमात्तन्मयतोपाय-
गुर्वर्चनरतौ तु तौ ॥ १० ॥
तत्रैषां शेषवृत्त्यर्थं
नित्यनैमित्तिके ध्रुवे ।

काम्यवर्जं यतः कामा-
श्चित्राश्चित्राभ्युपायकाः ॥११॥
तत्र नित्यो विधिः सन्ध्या-
नुष्ठानं देवताव्रजे ।
गुर्वग्निशास्त्रसहिते
पूजा भूतदयेत्ययम् ॥ १२ ॥
नैमित्तिकस्तु सर्वेषां
पर्वणां पूजनं जपः ।
विशेषवशतः किंच
पवित्रकविधिक्रमः ॥ १३ ॥
आचार्यस्य च दीक्षेयं
बहुभेदा विवेचिता ।
व्याख्यादिकं च तत्तस्या-
धिकं नैमित्तिकं ध्रुवम् ॥ १४ ॥
तत्रादौ शिशवे ब्रूया-
द्गुरुर्नित्यविधिं स्फुटम् ।

तद्योग्यतां समालोक्य
वितताविततात्मनाम् ॥ १५ ॥
मुख्येतरादिमन्त्राणां
वीर्यव्याप्त्यादियोग्यताम् ।
दृष्ट्वा शिष्ये तमेवास्मै
मूलमन्त्रं समर्पयेत् ॥ १६ ॥

तन्मयतोपायगुर्वर्चनरताविति स्वसंविद्देवीपरामर्शनपरत्वात् स्वगुरुभक्तेश्च । यदुक्तं प्राक्

'यस्य स्वतोऽयं सत्तर्कः स सर्वत्राधिकारवान् ।
अभिषिक्तः स्वसंवित्तिदेवीभिर्दीक्षितश्च सः ॥' (४।४३)

इति

'समयाचारपाशं तु निर्बीजायां विशोधयेत् ।
दीक्षामात्रेण मुक्तिः स्याद्भक्त्या देवे गुरौ सदा ॥' (१५।३१)

इति च । कामानां चित्रत्वे चित्राभ्युपायत्वं हेतुः, अत एव नियतनिमित्तत्वाभावादेषामिह अनभिधानम् । अधिकमिति पुत्रकादेस्तत्रानधिकारात् । तद्योग्यतां समालोक्येति योग्ये हि शिष्ये विततो विधिरुपदेष्टव्यो मुख्यो वा मन्त्रः समर्प्यः, अन्यस्मिंस्तु अन्यथेति ॥ १६ ॥

अत एव आह

तच्छास्त्रदीक्षितो ह्येष
　　निर्यन्त्राचारशङ्कितः ।
न मुख्ये योग्य इत्यन्य-
　　सेवातः स्यात्तु योग्यता ॥ १७ ॥
साधकस्य बुभुक्षोस्तु
　　साधकीभाविनोऽपिवा ।
पुष्पपातवशात्सिद्धो
　　मन्त्रोऽर्प्यः साध्यसिद्धये ॥१८॥
वितते गुणभूते वा
　　विधौ दिष्टे पुनर्गुरुः ।
ज्ञात्वास्मै योग्यतां सारं
　　संक्षिप्तं विधिमाचरेत् ॥ १९ ॥
तत्रैष नियमो यद्य-
　　न्मान्त्रं रूपं न तद्गुरुः ।
लिखित्वा प्रथयेच्छिष्ये
　　विशेषादूर्ध्वशासने ॥ २० ॥

निर्यन्त्र इति निर्विकल्पः । अन्य इति अमुख्यस्य मन्त्रस्य । साधकस्येति वृत्ततद्दीक्षस्य । साधकीभाविन इति भावितद्दीक्षस्य । गुणभूत इति अवितते । तत्रेति एवं सारविध्याचरणे । ऊर्ध्वशासन इति त्रिककुलादौ ॥ २० ॥

एतदेव उपपादयति

मन्त्रा वर्णात्मकास्ते च
परामर्शात्मकाः सच ।
गुरुसंविदभिन्नश्चे-
त्संक्रामेत्सा ततः शिशौ ॥२१॥
लिपिस्थितस्तु यो मन्त्रो
निर्वीर्यः सोऽत्र कल्पितः ।
संकेतबलतो नास्य
पुस्तकात्प्रथते महः ॥ २२ ॥

सचेति परामर्शः । सेति परामर्शमयी गुरुसंवित् । तत इति गुरुतः । निर्वीर्य इति परामर्शकत्वाभावात् । सहि संविदभिन्न एव भवेदिति भावः ॥ २२ ॥

ननु पुस्तकात् मन्त्रवीर्याकथने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

पुस्तकाधीतविद्याश्चे-
त्युक्तं सिद्धामते ततः ।

एवं मन्त्राणां वीर्य एव भरबन्धः कार्य इति अत्र तात्पर्यम् ॥

अत एव आह

ये तु पुस्तकलब्धेऽपि
मन्त्रे वीर्यं प्रजानते ॥ २३ ॥
ते भैरवीयसंस्काराः
प्रोक्ताः सांसिद्धिका इति ।
इति ज्ञात्वा गुरुः सम्यक्
परमानन्दघूर्णितः ॥ २४ ॥
तादृशे तादृशे धाम्नि
पूजयित्वा विधिं चरेत् ।

तादृशे तादृशे धाम्नीति योग्यशिष्योचित इत्यर्थः ॥

गुप्तिपरेण च अत्र गुरुणा भाव्यमित्याह

यथान्यशिष्यानुष्ठानं
नान्यशिष्येण बुध्यते ॥२५॥
तथा कुर्याद्गुरुर्गुप्ति-
हानिर्दोषवती यतः ।
देवीनां त्रितयं शुद्धं
यद्वा यामलयोगतः ॥२६॥
देवीमेकामथो शुद्धां
वदेद्वा यामलात्मिकाम् ।
तत्र मन्त्रं स्फुटं वक्रा-
द्गुरुणोपांशु चोदितम् ॥२७॥
अवधार्या प्रवृत्तेस्त-
मभ्यस्येन्मनसा स्वयम् ।
ततः सुशिक्षितां स्थान-
देहान्तःशोधनत्रयीम् ॥२८॥
न्यासं ध्यानं जपं मुद्रां
पूजां कुर्यात्प्रयत्नतः ।

दोषवतीति यदभिप्रायेणैव

'गोपनात्सिद्धिमायाति………………………… ।'

इत्यादि अन्यत्रोक्तम् । शुद्धं केवलम् । स्फुटं सशब्दम् । यदुक्तम्

'आत्मना श्रूयते यस्तु तमुपांशुं विजानते ।
परे शृण्वन्ति यं देवि सशब्दः स उदाहृतः ॥' (स्व० २।१४७)

इति । आ प्रवृत्तेरिति अनुष्ठानारम्भकालं यावदित्यर्थः । सुशिक्षितामिति पञ्चदशाह्निकोक्तयुक्त्या ॥

इदानीं नित्यविधिं शिक्षयति

तत्र प्रभाते संबुध्य
स्वेष्टां प्राग्देवतां स्मरेत् ॥२९॥
कृतावश्यककर्तव्यः
शुद्धो भूत्वा ततो गृहम् ।
आश्रित्योत्तरदिग्वक्त्रः
स्थानदेहान्तरत्रये ॥ ३० ॥
शुद्धिं विधाय मन्त्राणां
यथास्थानं निवेशनम् ।

मुद्राप्रदर्शनं ध्यानं
भेदाभेदस्वरूपतः ॥ ३१ ॥
देहासुधीव्योमभूषु
मनसा तत्र चार्चनम् ।
जपं चात्र यथाशक्ति
देवायैतन्निवेदनम् ॥ ३२ ॥
तन्मयीभावसिद्ध्यर्थं
प्रतिसन्ध्यं समाचरेत् ।
अन्ये तु प्रागुदक्पश्चा-
द्दक्षदिक्षु चतुष्टयीम् ॥३३॥
सन्ध्यानामाहुरेतच्च
तान्त्रिकीयं न नो मतम् ।

स्वमतेन पुनराह

यासौ कालाधिकारे प्राक्
सन्ध्या प्रोक्ता चतुष्टयी ॥३४॥
तामेवान्तः समाधाय
सान्ध्यं विधिमुपाचरेत् ।

सन्ध्याचतुष्टयीकृत्य-
मेकस्यामथवा शिशुः ॥ ३५ ॥
कुर्यात्स्वाध्यायविज्ञान-
गुरुकृत्यादितत्परः ।

एकस्यामिति अन्यथाहि अस्य स्वाध्याया-दिविप्रलोपो भवेदिति भावः ॥

ननु कथं सन्ध्याचतुष्टयानुष्ठेयं कर्म एकस्या-मेव सन्ध्यायां क्रियमाणं परिपूर्तिं यायादि-त्याशङ्क्याह

सन्ध्याध्यानोदितानन्त-
तन्मयीभावयुक्तितः ॥ ३६ ॥
तत्संस्कारवशात्सर्वं
कालं स्यात्तन्मयो ह्यसौ ।
ततो यथेष्टकालेऽसौ
पूजां पुष्पासवादिभिः ॥ ३७ ॥
स्थण्डिलादौ शिशुः कुर्या-
द्विभवाद्यनुरूपतः ।

सुशुद्धः सन्निधिं सर्वं
कृत्वान्तरजपान्तकम् ॥ ३८ ॥
अर्घपात्रं पुरा यद्व-
द्विधाय स्वेष्टमन्त्रतः ।
तेन स्थण्डिलपुष्पादि
सर्वं संप्रोक्षयेद्बुधः ॥ ३९ ॥
ततस्तत्रैव संकल्प्य
द्वारासनगुरुक्रमम् ।
पूजयेच्छिवताविष्टः
स्वदेहार्चापुरःसरम् ॥ ४० ॥
ततस्तत्स्थण्डिलं वीध्र-
व्योमस्फटिकनिर्मलम् ।
बोधात्मकं समालोक्य
तत्र स्वं देवतागणम् ॥ ४१ ॥
प्रतिबिम्बतया पश्ये-
द्बिम्बत्वेन च बोधतः ।

एतदावाहनं मुख्यं
व्यजनान्मरुतामिव ॥ ४२ ॥

तत इति सन्ध्याद्यनुष्ठानानन्तरम् । स्थण्डिलादावित्यनेन स्थाण्डिली नित्यार्चेति प्रक्रान्तम् । आन्तरेत्यनेन मनोयागमकृत्वा बाह्ययागादावधिकार एव न भवेदिति कटाक्षितम् । पुरेति पञ्चदशाह्निकादौ । वीध्रं विमलम् । तत्रेति बोधात्मके स्थण्डिले । स्वमिति आरिराधयिषितम् । बोध एव हि बहिः प्रतिफलितस्तथा तथा उच्छलित इत्युक्तं बिम्बत्वेनेति प्रतिबिम्बतयेति च । एतदिति प्रतिबिम्बभावात्मतया दर्शनम् ॥ ४२ ॥

दृष्टान्तमेव विभज्य दर्शयति

सर्वगोऽपि मरुद्यद्व-
द्व्यजनेनोपजीवितः ।
अर्थकृत्सर्वगं मन्त्र-
चक्रं रूढेस्तथा भवेत् ॥ ४३ ॥
चतुष्कपञ्चाशिकया
तदेतत्तत्त्वमुच्यते ।

रूढेरिति स्थण्डिलादावेवंप्ररोहादित्यर्थः । तथेति अर्थकृत् । चतुष्कपञ्चाशिकेति सृष्ट्यादिप्रमेयचतुष्टयाभिधायिना एवंपरिमाणेन ग्रन्थविशेषेणेत्यर्थः ॥

न केवलमेतदत्रैवोक्तं, यावदन्यत्रापीत्याह

श्रीनिर्मर्यादशास्त्रे च
तदेतद्विभुनोदितम् ॥ ४४ ॥

तदेव अर्थद्वारेण आह

देवः सर्वगतो देव
निर्मर्यादः कथं शिवः ।
आवाह्यते क्षम्यते वे-
त्येवंपृष्टोऽब्रवीद्विभुः ॥ ४५ ॥
वासनावाह्यते देवि
वासना च विसृज्यते ।
परमार्थेन देवस्य
नावाहनविसर्जने ॥ ४६ ॥

निर्मर्याद इति निर्यन्त्रणः स्वतन्त्र इति यावत् ॥

वासनात्मकत्वमेव अत्र दर्शयति

आवाहितो मया देवः
स्थण्डिले च प्रतिष्ठितः ।
पूजितः स्तुत इत्येवं
हृष्ट्वा देवं विसर्जयेत् ॥ ४७ ॥
प्राणिनामप्रबुद्धानां
सन्तोषजननाय वै ।
आवाहनादिकं तेषां
प्रवृत्तिः कथमन्यथा ॥ ४८ ॥
कालेन तु विजानन्ति
प्रवृत्ताः पतिशासने ।
अनुक्रमेण देवस्य
प्राप्तिं भुवनपूर्विकाम् ॥ ४९ ॥
ज्ञानदीपद्युतिध्वस्त-
समस्ताज्ञानसञ्चयाः ।
कुतो वानीयते देवः
कुत्र वा नीयतेऽपि सः ॥५०॥

स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन
स हि सर्वत्र संस्थितः ।

भुवनपूर्विकामिति

'............ मते भुवनभर्तरि ।' ( मृ० तं० )

इत्याद्युक्तयोजनिकाबलात् तत्तत्तत्त्वभुवनासादनप्रक्रियात्मिकामित्यर्थः ॥

आवाहनानन्तरकर्तव्यमुपदेष्टुमाह

आवाहिते मन्त्रगणे
पुष्पासवनिवेदनैः ॥ ५१ ॥
धूपैश्च तर्पणं कार्यं
श्रद्धाभक्तिबलोचितैः ।
दीक्षानां शक्तिनादादि-
मन्त्राणामासवैः पलैः ॥ ५२ ॥
रक्तैः प्राक् तर्पणं पश्चात्
पुष्पधूपादिविस्तरैः ।

ननु आवाहनानन्तर्येण तर्पणमेव कार्यमित्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

आगतस्य तु मन्त्रस्य
न कुर्यात्तर्पणं यदि ॥ ५३ ॥

हरत्यर्धशरीरं स
इत्युक्तं किल शम्भुना ।

ननु इह तर्पणार्थं द्रव्यादि उद्दिष्टं, पूजादि पुनः कतरेण कार्यमित्याशङ्क्याह

यद्यदेवास्य मनसि
विकासित्वं प्रयच्छति ॥ ५४ ॥
तेनैव कुर्यात्पूजां स
इति शम्भोर्विनिश्चयः ।

ननु यद्येवं, तत्कथं शान्तिपुष्ट्यादौ द्रव्यनियमः सर्वत्रैवोक्त इत्याशङ्क्याह

साधकानां बुभुक्षूणां
विधिर्नियातियन्त्रितः ॥ ५५ ॥
मुमुक्षूणां तत्त्वविदां
स एव तु निरर्गलः ।

ननु एवं विधिविशेषे अत्र किं निमित्तमित्याशङ्क्याह

कार्ये विशेषमाधित्सु-
र्विशिष्टं कारणं स्पृशेत् ॥५६॥

रक्तकर्पासतूलेच्छु-
स्तुल्यतद्बीजपुञ्जवत् ।
सन्ति भोगे विशेषाश्च
विचित्राः कारणेरिताः ॥ ५७ ॥

तुल्येति रक्तमेव ॥ ५७ ॥

मोक्षे पुनः कश्चिद्विशेषो नास्तीत्याह

देशकालानुसन्धान-
गुणद्रव्यक्रियादिभिः ।
स्वल्पा क्रिया भूयसी वा
हृदयाह्लाददायिभिः ॥ ५८ ॥
बाह्यैः संकल्पजैर्वापि
कारकैः परिकल्पिता ।
मुमुक्षोर्न विशेषाय
नैःश्रेयसविधिं प्रति ॥ ५९ ॥

ननु कथं नाम अत्र स्वल्पा भूयसी वा क्रिया विशेषमाधातुं नोत्सहते इत्याशङ्क्याह

नहि ब्रह्माणि शंसन्ति
बाहुल्याल्पत्वदुर्दशाः ।

ननु विचित्रैः कारणैः परिकल्प्यमानापि क्रिया यदि अत्र न विशेषमाधत्ते, तत्किमेषां प्राधान्येन हृदयाह्लाददायित्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

चितः स्वातन्त्र्यसारत्वात्
तस्यानन्दघनत्वतः ॥ ६० ॥
क्रिया स्यात्तन्मयीभूत्यै
हृदयाह्लाददायिभिः ।

तस्येति स्वातन्त्र्यस्य ॥

अत एव एषां चिदानन्दघनमेव रूपं पूजायोग्यमित्याह

शिवाभेदभराद्भाव-
वर्गः श्च्योतति यं रसम् ॥६१॥
तमेव परमे धाम्नि
पूजनायार्पयेद्बुधः ।

एतच्च मयैव अन्यत्र वितत्योक्तमित्याह

स्तोत्रेषु बहुधा चैत-
न्मया प्रोक्तं निजाह्निके ॥६२॥

एतदेवोच्चित्य दर्शयति

अधिशय्य पारमार्थिक-
भावप्रसरप्रकाशमुल्लसति ।
या परमामृतदृक् त्वां
तयार्चयन्ते रहस्यविदः ॥६३॥

कृत्वाधारधरां चमत्कृतिरस-
प्रोक्षाक्षणक्षालिता-
मात्तैर्मानसतः स्वभावकुसुमैः
स्वामोदसन्दोहिभिः ।
आनन्दामृतनिर्भरस्वहृदया-
नर्घार्घपात्रक्रमात्
त्वां देव्या सह देहदेवसदने
देवार्चयेऽहर्निशम् ॥ ६४ ॥

नानास्वादरसामिमां त्रिजगतीं
हृच्चक्रयन्त्रार्पिता-
मूर्ध्वाध्यस्तविवेकगौरवभरा-
न्निष्पीड्य निःष्यन्दितम् ।

यत्संवित्परमामृतं मृतिजरा-
जन्मापहं जृम्भते
तेन त्वां हविषा परेण परमे
संतर्पयेऽहर्निशम् ॥ ९५ ॥

इति श्लोकत्रयोपात्त-
मर्थमन्तर्विभावयन् ।
येन केनापि भावेन
तर्पयेद्देवतागणम् ॥ ९६ ॥

मुद्रां प्रदर्शयेत्पश्चा-
न्मनसा वापि योगतः ।
वचसा मन्त्रयोगेन
वपुषा संनिवेशतः ॥ ९७ ॥

कृत्वा जपं ततः सर्वं
देवतायै समर्पयेत् ।
तच्चोक्तं कर्तृतातत्त्व-
निरूपणविधौ पुरा ॥ ९८ ॥

ततो विसर्जनं कार्यं
बोधैकात्म्यप्रयोगतः ।
कृत्वा वा वह्निगां मन्त्र-
तृप्तिं प्रोक्तविधानतः ॥ ६९ ॥
द्वारपीठगुरुव्रात-
समर्पितनिवेदनात् ।
ऋतेऽन्यत्स्वयमश्नीया-
दगाधेऽम्भस्यथ क्षिपेत् ॥७०॥

तयेति परमामृतदृशा । आधारोऽत्र जन्माधारः । यन्त्रेत्यादिना अत्र लौकिकश्चाक्रिकवृत्तान्तोऽपि कटाक्षितः । एतच्च प्राग्व्याख्ययैव गतार्थमिति नेह प्रातिपद्येन व्याख्यातम् । श्लोकत्रयोपात्तमर्थमिति परसंविद्विश्रान्तिलक्षणम् । पुरेति नवमत्रयोदशाह्निकादौ । अन्यदिति मुख्यम् ॥ ७० ॥

अस्य अगाधाम्भःप्रक्षेपणकारणमाह

प्राणिनो जलजाः पूर्व-
दीक्षिताः शम्भुना स्वयम् ।

विधिना भाविना श्रीम-
न्मीननाथावतारिणा ॥७१॥

भाविनेति एकान्नत्रिंशाह्निकादौ वक्ष्यमाणेन ॥

अन्यभक्षणेन दोष इत्याह

मार्जारमूषिकाद्यैर्य-
ददीक्षैश्चापि भक्षितम् ।
तच्छङ्कातङ्कदानेन
व्याधये नरकाय च ॥ ७२ ॥

तदुक्तं

'भुक्तोज्झितं हि यच्चान्नमुच्छिष्टं गुरुदेवयोः ।
रक्षेन्निक्षेपवन्नित्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
गर्ते चाग्नौ जले कूपे प्रक्षिपेत्प्रयतात्मवान् ।
अदीक्षितैर्यदा भुक्तं मन्त्रसिद्धिर्विनश्यति ॥
अभक्तैस्तस्करभयं लौकिको यदि भक्षयेत् ।
वैकल्यं जायते तस्य दुःखितोऽन्यैश्च पक्षिभिः ॥
मकरैः पुत्रनाशः स्यान्मेषैस्तनयनाशनम् ।
वानरैर्बन्धनं देवि लीढं वा यदि वा भवेत् ॥
खरोष्ट्रयोरेव दारिद्र्यं शुकैः शोकविवर्धनम् ।
सुखसौभाग्यनाशः स्याल्लीढे मर्कटवाजिभिः ॥

बिडालेन विलीढं स्याद्व्याधिराशु प्रवर्तते ।
कलहः शारिकाभिश्च कलविङ्कैर्विशेषतः ॥
काकैर्विदेशगमनं चिल्लया मरणं भवेत् ।
आयुषोऽपि भवेद्धानिरुन्दुरो यदि भक्षयेत् ॥
सारमेयो यदा भुङ्क्ते तदा व्याधिसमुद्भवः ।
गोभिर्विद्वेषणं जायेज्जम्बुकेभ्यो ध्रुवं वधः ॥
व्यभिचारस्तु दाराणां वराहो यदि भक्षयेत् ।
चौरेभ्यस्तु भयं जायेन्नकुलस्तु यदा स्पृशेत् ॥
दुष्टमानुषयोषिद्भिर्नास्तिकैरुपयुज्यते ।
तदा दुःखानि सर्वाणि प्राप्नुवन्त्यपि साधकाः ॥'

इति ॥ ७२ ॥

ननु अत्र दीक्षितादीक्षितविभागो नाम विकल्पः, सच निर्विकल्पानां ज्ञानिनां न न्याय्य इति कथमविशेषेणैवैतदुक्तमित्याशङ्क्य आह

अतस्तत्त्वविदा ध्वस्त-
शङ्कातङ्कोऽपि पण्डितः ।
प्रकटं नेदृशं कुर्या-
ल्लोकानुग्रहवाञ्छया ॥ ७३ ॥

अत इति मार्जारादिभक्षणस्य एवं प्रत्यवायहेतुत्वात् । विदेति ज्ञानम् । प्रकटमिति यथा न कश्चिदपि एवं पश्येदित्यर्थः । तथात्वे हि सविकल्पोऽपि लोक एवमादध्यादिति शास्त्रीयो विधिरुत्सीदेत् । यद्वा अयं ज्ञानिनं प्रति विचिकित्सते शास्त्रविरुद्धमनेन अनुष्ठितमिति ॥ ७३ ॥

नच एतन्निर्मूलमेव उक्तमित्याह

श्रीमन्मतमहाशास्त्रे
तदुक्तं विभुना स्वयम् ।

तदेव आह

स्वयं तु शङ्कासङ्कोच-
निष्कासनपरायणः ॥ ७४ ॥
भवेत्तथा यथान्येषां
शङ्का नो मनसि स्फुरेत् ।
मार्जयित्वा ततः स्नानं
पुष्पेणाथ प्रपूजयेत् ॥ ७५ ॥

पुष्पादि सर्वं तत्स्थं त-
दगाधाम्भसि निक्षिपेत् ॥

तत इति नैवेद्यभक्षणाद्यनन्तरम् ॥

आह्निकार्थमेवोपसंहरति

उक्तः स्थण्डिलयागोऽयं
नित्यकर्मणि शम्भुना ॥ ७६ ॥

इति शिवम् ॥ ७६ ॥

श्रीमद्गुरुप्रसादासादितपूजासतत्त्वसुहितमतिः ।
षड्विंशमाह्निकमिदं व्याचक्रे जयरथाभिख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके स्थण्डिलपूजाप्रकाशनं नाम
षड्विंशमाह्निकम् ॥ २६ ॥

अथ

# श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

## सप्तविंशतितममाह्निकम् ।

देवं चक्रव्योमग्रन्थिगमाधारनाथमजम् ।
अपि परसंविद्रूढैः स्पृहणीयं स्पृहणमस्मि नतः ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन नित्यावशेषरूपां लिङ्गार्चा वक्तुमाह

अथोच्यते लिङ्गपूजा
सूचिता मालिनीमते ॥ १ ॥

सूचितेति
'यजेदाध्यात्मिकं लिङ्गं················।' (१८।३)
इत्यादिना ॥ १ ॥

ननु अत्र कस्माल्लिङ्गपूजायाः साक्षादेव न अभिधानं कृतमित्याशङ्क्य आह

एतेषामूर्ध्वशास्त्रोक्त-
मन्त्राणां न प्रतिष्ठितम् ।
बहिष्कुर्यात्ततो ह्येते
रहस्यत्वेन सिद्धिदाः ॥ २ ॥

ननु एषां बहिःप्रतिष्ठया किं स्यादित्याशङ्क्य आह

स्ववीर्यानन्दमाहात्म्य-
प्रवेशवशशालिनीम् ।
ये सिद्धिं ददते तेषां
बाह्यत्वं रूपविच्युतिः ॥ ३ ॥

निमित्तान्तरमप्यत्रास्तीत्याह

किंच चोक्तं समावेश-
पूर्णो भोक्त्रात्मकः शिवः ।
भोगलाम्पट्यभागभोग-
विच्छेदे निग्रहात्मकः ॥ ४ ॥

ननु निग्रहात्मकत्वेन अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

शान्तत्वन्यक्क्रियोद्भूत-
जिघत्साबृंहितं वपुः ।
स्वयं प्रतिष्ठितं येन
सोऽस्याभोगे विनश्यति ॥ ५ ॥

स इति स्वयंप्रतिष्ठाता ॥ ५ ॥

नच एतद्युक्तिमात्रशरणमेवेत्याह

उक्तं ज्ञानोत्तरायां च
तदेतत्परमेशिना ।
शिवो यागप्रियो यस्मा-
द्विशेषान्मातृमध्यगः ॥ ६ ॥
तस्माद्रहस्यशास्त्रेषु
ये मन्त्रास्तान्बुधो बहिः ।
न प्रतिष्ठापयेज्जातु
विशेषाद्व्यक्तरूपिणः ॥ ७ ॥

अत एव मृतस्यार्थे
प्रतिष्ठान्यत्र योदिता ।
सात्र शास्त्रेषु नो कार्या
कार्या साधारणी पुनः ॥ ८ ॥

अत एवेति बहिःप्रतिष्ठानिषेधात् । अन्यत्रेति श्रीमृत्युञ्जयादौ । यदुक्तं

'प्रतिष्ठा वापि कर्तव्या दग्धपिण्डे श्मशानके ।'

इति । साधारणीति नेत्रमन्त्रादिना ॥ ८ ॥

एवमस्मद्दर्शने बहिःस्थिरप्रतिष्ठानिषेधात् चलैव कार्येत्याह

आ तन्मयत्वसंसिद्धे-
रा चाभीष्टफलोदयात् ।
पुत्रकः साधको व्यक्त-
मव्यक्तं वा समाश्रयेत् ॥ ९ ॥

प्रतिमा च अत्र पुत्रकादिभिः किं स्वयमेव कार्या न वेत्याशङ्क्य आह

पुत्रकैर्गुरुरभ्यर्थ्यः
साधकस्तु स्वयं विदन् ।

यदि तत्स्थापयेन्नो चे-
त्तेनाप्यर्थ्यो गुरुर्भवेत् ॥ १० ॥
गुरुश्चात्र निरोधाख्ये
काल इत्थं विभौ वदेत् ।
जीवत्यस्मिन्फलान्तं त्वं
तिष्ठेर्जीवावधीति वा ॥ ११ ॥
लिङ्गं च बाणलिङ्गं वा
रत्नजं वाथ मौक्तिकम् ।
पौष्पमान्नमथो वास्त्रं
गन्धद्रव्यकृतं च वा ॥ १२ ॥
नतु पाषाणजं लिङ्गं
शिल्प्युत्थं परिकल्पयेत् ।
धातूत्थं च सुवर्णोत्थ-
वर्जमन्यद्विवर्जयेत् ॥ १३ ॥
न चात्र लिङ्गमानादि
क्वचिदप्युपयुज्यते ।

उदारवीर्यैर्मन्त्रैर्य-
द्धासितं फलदं हि तत् ॥ १४ ॥
तस्यापि स्थण्डिलाद्युक्त-
विधिना शुद्धिमाचरेत् ।
मन्त्रार्पणं तथैव स्या-
न्निरोधस्तूक्तयुक्तितः ॥ १५ ॥
अग्नौ च तर्पणं भूरि-
विशेषाद्दक्षिणा गुरोः ।
दीनादितृप्तिर्विभवा-
द्याग इत्यधिको विधिः ॥१६॥
सर्वेष्वव्यक्तलिङ्गेषु
प्रधानं स्यादकल्पितम् ।
तथा च तत्र तन्त्रोक्तं
लक्षणे पारमेश्वरे ॥ १७ ॥
सूत्रे पात्रे ध्वजे वस्त्रे
स्वयम्भूबाणपूजिते ।

नदीप्रस्रवणोत्थे च
　　नाह्वानं नापि कल्पना ॥१८॥
पीठप्रसादमन्त्रांश-
　　वेलादिनियमो नच ।
व्यक्तं वा चित्रपुस्तादौ
　　देवदारुसुवर्णजम् ॥ १९ ॥
अथ दीक्षितसच्छिल्पि-
　　कृतं स्थापयते गुरुः ।
अथवा लक्षणोपेत-
　　मूर्धतत्कर्पराश्रितम् ॥ २० ॥
पङ्क्तिचक्रकशूलाब्ज-
　　विधिना तूरमाश्रयेत् ।
तल्लक्षणं ब्रुवे श्रीम-
　　त्पिचुशास्त्रे निरूपितम् ॥२१॥
तूरे योगः सदा शस्तः
　　सिद्धिदो दोषवर्जिते ।

स्थापयेदिति स्वयमेव । नो चेदिति स्वयमज्ञत्वे सतीत्यर्थः। अस्मिन्निति साधके पुत्रके वा। फलान्तं जीवावधीति वा । यदुक्तम्

'आ तन्मयत्वसंसिद्धेरा चाभीष्टफलोदयात् ।'

इति । वास्त्रमिति वस्त्रादावेव कृतसंनिवेशम् । नतु पाषाणजमिति तद्धि स्थिरप्रतिष्ठायां योग्यमित्याकूतम् । अन्यद्विवर्जयेदिति तेन सौवर्णमेव कार्यमित्यर्थः । नात्र लिङ्गमानाद्युपयुज्यते इति, यदभिप्रायेणैव

'सिद्धैः संस्थापितानां तु न मानादि विचारयेत् ।'

इत्यादि उक्तम् । तस्येति लिङ्गस्य । उक्तेति

'जीवत्यस्मिन्फलान्तं त्वं तिष्ठेर्जीवावधीति वा ।'

इति । भूरिविशेषादिति नतु विशेषमात्रात् । अधिक इति नित्यात् । सूत्र इति अक्षसूत्रे । पात्र इति महति । ध्वज इति खट्वाङ्गादौ । वस्त्र इति यागार्थं परिकल्पिते। मूर्धेत्यखण्डम् । चक्रकेत्यावर्तक्रमेण। तदेव पठति तूर इत्यादि ॥

दोषानेव अभिधत्ते

जालकैर्जर्जरै रन्ध्रै-
र्दन्तैरूनाधिकै रुजा ॥ २२ ॥
युक्ते च तूरे हानिः स्यात्
तद्धीने याग उत्तमः ।
काम्य एव भवेत्तूर-
मिति केचित्प्रपेदिरे ॥ २३ ॥

जालकैरिति नवोद्भिन्नैः सूक्ष्मप्रायैः। जर्जरैरिति तैरेव चिरोद्भिन्नैः। ऊनाधिकैरिति द्वात्रिंशतः। रुजेति क्लेदादिरूपया। तद्धीन इति जालकादिरहिते। केचिदिति प्राच्याः ॥ २३ ॥

स्वमतमाह

गुरवस्तु विधौ काम्ये
यत्नाद्दोषांस्त्यजेदिति ।
व्याचक्षते पिचुप्रोक्तं
न नित्ये कर्मणीत्यदः ॥ २४ ॥

श्रीसिद्धातन्त्र उक्तं च
तूरलक्षणमुत्तमम् ।
एकादिकचतुष्खण्डे
गोमुखे पूर्णचन्द्रके ॥ २५ ॥
पद्मगोरोचनामुक्ता-
नीरस्फटिकसंनिभे ।
एकादिपञ्चसद्ग्रन्ध्र-
विद्यारेखान्विते शुभे ॥ २६ ॥
न रूक्षवक्रशकल-
दीर्घनिम्नसबिन्दुके ।
श्लक्ष्णया वज्रसूच्यात्र
स्फुटं देवीगणान्वितम् ॥ २७ ॥
सर्वं समालिखेत्पूज्यं
सर्वावयवसुन्दरम् ।

गोमुखेति आकारसादृश्याय, पद्मेत्यादि च वर्णसादृश्याय उपात्तम् । सद्ग्रन्ध्रेति अत्र

रन्ध्राणां सत्त्वं मध्यादिनिर्गमनहेतुत्वभावात् । विद्येति चतुर्दश । यदुक्तं तत्र

'आदौ तावत्परीक्षेत कपालं लक्षणान्वितम् ।
एकखण्डे द्विखण्डे वा त्रिखण्डे वा सुशोभने ।
चतुष्खण्डे गोमुखे वा पूर्णचन्द्रसमप्रभे ।
पद्माभे रोचनाभे वा नीराभे मौक्तिकप्रभे ॥
प्रवालाभेन्द्रनीलाभे शुद्धस्फटिकसंनिभे ।
विद्यारेखासमायुक्ते एकरन्ध्रे द्विरन्ध्रके ॥
त्रिचतुष्पञ्चके वाथ कर्तव्यं शुभलक्षणम् ।
रूक्षे जर्जरिते क्रूरे वक्रे दीर्घे कृशोदरि ॥
बिन्दुभिः खचिते निम्ने न कदाचित् कृतिं कुरु ।
ज्ञात्वा लक्षणसंशुद्धं कपालं सार्वकामिकम् ॥
तत्र चोर्ध्वपुटे कार्या प्रतिमा या मनःस्थिता ।
तुर्यांशे तु कृते क्षेत्रे तदन्ते वृत्तमालिखेत् ॥
वृत्तान्ते तु पुनर्वृत्तं पुनर्मध्यं त्रिभागिकम् ।
तस्य मध्ये पुनः पद्मं ज्ञात्वा चक्रे यथा तथा ॥
मध्ये देवीं च वा देवं योगिनीभिः परीवृतम् ।
श्लक्ष्णया वज्रसूच्या च कार्या चैवाङ्गकल्पना ॥'

इत्यादि बहुप्रकारम् ॥

एतदेव अन्यत्रापि अतिदिशति

एतदेवानुसर्तव्य-
मर्घपात्रेऽपि लक्षणम् ॥ २८ ॥

तथाच आगमोऽप्येवमित्याह

श्रीब्रह्मयामलेऽप्युक्तं
पात्रं गोमुखमुत्तमम् ।
गजकूर्मतलं कुम्भ-
वृत्तशक्तिकजाकृति ॥ २९ ॥

शक्तिकजं गुह्यम् ॥ २९ ॥

एवं लिङ्गस्वरूपं बहुधा व्याख्याय अक्षसूत्रं निरूपयति

अक्षसूत्रमथो कुर्या-
त्तत्रैवाभ्यर्चयेत्क्रमम् ।
वीरधातुजलोद्भूत-
मुक्तारत्नसुवर्णजम् ॥ ३० ॥
अक्षसूत्रं क्रमोत्कृष्टं
रौद्राक्षं वा विशेषतः ।

शतं तिथ्युत्तरं यद्वा
　　साष्टं यद्वा तदर्धकम् ॥ ३१ ॥
तदर्धं वाथ पञ्चाश-
　　द्युक्तं तत्परिकल्पयेत् ।

वीरधातुर्महाशङ्खः । जलोद्भूतं पद्माक्षम् । तिथयः पञ्चदश । तदर्धं चतुष्पञ्चाशत् । तदर्धं सप्तविंशतिः ॥

अत्रैव व्याप्तिं दर्शयति

वक्त्राणि पञ्च चित्स्पन्द-
　　ज्ञानेच्छाकृतिसंगतेः ॥ ३२ ॥
पञ्चधाद्यन्तगं चैक्य-
　　मित्युपान्त्याक्षगो विधिः ।
शक्तितद्वत्प्रभेदेन
　　तत्र द्वैरूप्यमुच्यते ॥ ३३ ॥
ततो द्विगुणमाने तु
　　द्विरूपं न्यासमाचरेत् ।

ततोऽपि द्विगुणे सृष्टि-
संहृतिद्वितयेन तम् ॥ ३४ ॥
मातृकां मालिनीं वाथ
न्यस्येत्खशरसंमिते ।
उत्तमे तु द्वयीं न्यस्ये-
द्व्यस्य पूर्वं प्रचोदितान् ॥३५॥
दीक्षायां मुख्यतो मन्त्रां-
स्तान्पञ्चदश दैशिकः ।
यदि वा तत्त्वभुवन-
कलामन्त्रपदार्णजैः ॥ ३६ ॥
संख्याभेदैः कृते सूत्रे
तं तं न्यासं गुरुश्चरेत् ।
कृत्वाक्षसूत्रं तस्यापि
सर्वं स्थण्डिलवद्भवेत् ॥ ३७ ॥
पूजितेन च तेनैव
जपं कुर्यादतन्द्रितः ।

विधिरुक्तस्त्वयं श्रीम-
न्मालिनीविजयोत्तरे ॥ ३८ ॥
चक्रवद्भ्रमयन्नेत-
द्यद्वक्ति स जपो भवेत् ।
यदीक्षते जुहोत्येत-
द्बोधाग्नौ संप्रवेशनात् ॥ ३९ ॥

पञ्चधेति वक्त्रपञ्चकस्य चिदादिशक्तिपञ्चकेन गुणनात् पञ्चविंशतिर्भवतीत्यर्थः । ऐक्यमिति उपाध्यतीतमेकं रूपमित्यर्थः । तद्धि द्विविधमादावुपाधीनामनुल्लासात् अन्ते च उपाधीनां प्रशमयोगत इति । एवं सप्तविंशतिः । उपान्त्येति पञ्चाशदक्षात्मनोऽन्त्यस्य अक्षसूत्रस्य समीपवर्तित्वात् । तत्रेति सप्तविंशतौ । द्विगुणमाने इति चतुष्पञ्चाशदात्मनि । द्विरूपमिति शक्तिशक्तिमदात्मकम् । ततोऽपि द्विगुणे इति अष्टोत्तरशतात्मनि । खशरेति पञ्चाशत् । उत्तमे

इति पञ्चदशोत्तरशतात्मनि । द्वयीमिति मातृकामालिनीरूपाम् । पूर्वमिति सप्तदशाह्निके । यदुक्तं तत्र

'पिचन्याद्यष्टकं चाम्नादिकं षट्कं परा तथा ।' (४०)

इति, पञ्चदश एते स्युरिति । यदि वेति पक्षान्तरे । उक्त इति एकान्नविंशे पटले । यदुक्तं तत्र

'तदानेन विधानेन प्रकुर्यादक्षमालिकाम् ।
मणिमौक्तिकशङ्खादिपद्माक्षादिविनिर्मिताम् ॥
हेमादिधातुजां वाथ शतार्धाक्षमितां बुधः ।
यथा स्वबाहुमात्रा स्याद्वलयाकृतितां गता ॥
तां गृहीत्वा समालभ्य गन्धधूपाधिवासिताम् ।
पूजयित्वा कुलेशानं तत्र शक्तिं निवेशयेत् ॥
प्रत्येकमुच्चरेद्बीजं पराबीजपुटान्तगम् ।
प्रस्फुरत्क्षान्तमेकस्मिन्नाद्यक्षे विनियोजयेत् ॥
आद्यर्णं व्यापकं भूयः सर्वाधिष्ठायकं स्मरेत् ।
द्विविधेऽपि हि वर्णानां भेदे विधिरयं मतः ॥
द्वितीये व्यापकं वर्णं द्वितीयं पूर्ववन्न्यसेत् ।
तृतीयादिषु वर्णेषु फान्तेष्वप्येवमिष्यते ॥

ततः शक्तिमनुस्मृत्य सूत्राभामेकमानसः ।
अक्षमध्यगतां कुर्यादक्षसूत्रप्रसिद्धये ॥
चक्रवद्भ्रमयन्नेतद्यद्देवात्र प्रभाषते ।
तत्सर्वं मन्त्रसंसिद्ध्यै जपत्वेन प्रकल्पते ॥
होमः स्यादीक्षिते तद्वद्दह्यमानेऽत्र वस्तुनि ।' (१९।८३)

इति ॥ ३९ ॥

इदानीमुक्तेऽपि पात्रस्य लक्षणे तद्भेदोपदर्शनाय पक्षान्तरमाह

अथवार्घमहापात्रं
कुर्यात्तच्चोत्तरं परम् ।
नारिकेलमथो बैल्वं
सौवर्णं राजतं च वा ॥ ४० ॥
तस्याप्येष विधिः सर्वः
प्रतिष्ठादौ प्रकीर्तितः ।
तन्निष्कम्परसैः पूर्णं
कृत्वास्मिन्पूजयेत्क्रमम् ॥४१॥

निष्कम्परसैरिति वीरसन्धिभिः पञ्चामृतादिभिरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अत्र इतिकर्तव्यतामाह

अधोमुखं सदा स्थाप्यं
पूजितं पूजने पुनः ।
तत्पात्रमुन्मुखं तच्च
रिक्तं कुर्यान्न तादृशम् ॥ ४२ ॥
पूजान्ते तद्रसापूर्ण-
मात्मानं प्रविधाय तत् ।
अधोमुखं च संपूज्य
स्थापयेत विचक्षणः ॥ ४३ ॥

पूजितमिति पात्रविद्यादिना । पूजने इति यथेष्टमन्त्रादेः । तादृशमित्युन्मुखम् ॥ ४३ ॥

तत्तच्छास्त्रोदितानि पूजाधारान्तराण्यपि दर्शयितुमाह

खड्गं कृपाणिकां यद्वा
कर्तरीं मकुरं च वा ।
विमलं तत्तथा कुर्या-
च्छ्रीमत्कालीमुखोदितम् ॥४४॥

श्रीभैरवकुलेऽप्युक्तं
कुलपर्वप्रपूजने ।
स्थण्डिलेऽग्नौ पटे लिङ्गे
पात्रे पद्मेऽथ मण्डले ॥ ४५ ॥

मूर्तौ घटेऽस्त्रसंघाते
धटे सूत्रेऽथ पूजयेत् ।
स्वेन स्वेनोपचारेण
सङ्करं वर्जयेदिति ॥ ४६ ॥

स्वेन स्वेनेति गृहस्थाद्युचितेन । यदुक्तं

'गृहे गृहोद्भवैर्द्रव्यैः श्मशाने च तदुद्भवैः ।
विधिवत्पूजनं कार्यं शवलं न समाचरेत् ॥'

इति ॥ ४६ ॥

ननु किमनेकैः स्थण्डिलादिभिः पूजाधारैरित्याशङ्कां गर्भीकृत्य विषयविभागं दर्शयति

यथाप्सु शान्तये मन्त्रा-
स्तद्वदस्त्रादिषु ध्रुवम् ।

शत्रुच्छेदादिकर्तार:
काम्योऽतः सङ्गरोज्झितः ॥४७॥

अत इति एषां प्रतिनियतकारित्वात्, तेन शान्तिकामो जल एव पूजां विदध्यात्, न अस्त्रादाविति ॥ ४७ ॥

ननु एवमकामस्य पुनः किमेभिर्बहुभिरित्याशङ्क्य आह

अकामस्य तु ते तत्त-
त्स्थानोपाधिवशाद्ध्रुवम् ।
पाशकर्तनसंशुद्ध-
तत्त्वाप्यायादिकारिणः ॥४८॥
अथवा पुस्तकं तादृ-
ग्रहःशास्त्रक्रमोम्भितम् ।
सुशुद्धं दीक्षितकृतं
तत्राप्येष विधिः स्मृतः ॥४९॥

अथवेति पक्षान्तरे । तादृग्रहःशास्त्रक्रमोम्भितत्वेन च अस्य सर्वसहत्वात् सर्वकर्मस्वपि आनुगुण्यं कटाक्षितम् । कृतमिति लिखितम् ॥

एवं लिङ्गस्वरूपमभिधाय, पूजाभेदमभिधातुमाह

इत्थं स्वयंप्रतिष्ठेषु
यावद्यावत्स्थितिर्भवेत् ।
विभवैस्तर्पणं शुद्धि-
स्तावद्विच्छेदवर्जनम् ॥ ५० ॥
अत एव यदा भूरि-
दिनं मण्डलकल्पनम् ।
तदा दिने दिने कुर्या-
द्विभवैस्तर्पणं बहु ॥ ५१ ॥
प्रतिष्ठायां च सर्वत्र
गुरुः पूर्वोदितं परम् ।
सतत्त्वमनुसन्धाय
संनिधिं स्फुटमाचरेत् ॥ ५२ ॥

विच्छेदवर्जनमिति विच्छेदं परिवर्ज्य अविच्छिन्नमित्यर्थः । अत एवेति अविच्छेदेन तर्पणादेः कार्यत्वात् ॥ ५२ ॥

ननु

'आ तन्मयत्वसंसिद्धेरा चाभीष्टफलोदयात् ।
पुत्रकः साधको व्यक्तमव्यक्तं वा समाश्रयेत् ॥'(९ श्लो०)

इत्याद्युक्त्या तत्तदभीष्टसिद्धिपर्यन्तं पुत्रकादीनां लिङ्गादिसमाश्रयणमुक्तम्, अनन्तरं पुनरेभिः किं कार्यमित्याशङ्क्य आह

सिद्धे तु तन्मयीभावे
फले पुत्रकसाधकैः ।
अन्यस्मै तद्वयादन्य-
तरस्मै तत्समर्प्यते ॥ ५३ ॥
तस्याप्येष विधिः सर्व-
स्तदलाभे तु सर्वथा ।
अगाधेऽम्भसि तत्क्षेप्यं
क्षमयित्वा विसृज्य च ॥५४॥
इत्येष स्वप्रतिष्ठान-
विधिः शिवनिरूपितः ।
परप्रातिष्ठिते लिङ्गे
बाणीयेऽथ स्वयंभुवि ॥ ५५ ॥

सर्वमासनपक्षे प्राङ्-
न्यस्य संपूजयेत्क्रमम् ।

एवं तत्समर्पणे योग्यश्चेत् कश्चिन्न लब्धः, तदा तैः किं कार्यमित्याशङ्क्य आह तदलाभ इति । स्वयम्भुवीत्यर्थाद्विधिर्निरूपित इति, तदेवाह सर्वमिति ॥

ननु स्वयम्भ्वादयो हि शुद्धादशुद्धाद्वा अध्वमध्यादवतीर्णाः, तत्कथमत्र इदं सर्वाध्वोत्तीर्णं संपूजयेदित्याशङ्क्य आह

शुद्धाशुद्धाध्वजाः सर्वे
मन्त्राः सर्वः शिवान्तकः ॥५६॥
अध्वा चेहासने प्रोक्त-
स्तत्सर्वत्रार्चयेदिदम् ।
आवाहनविसृष्टी तु
तत्र प्राग्वत्समाचरेत् ॥ ५७ ॥

नच एतद्युक्तिमात्रसिद्धमेवेत्याह

उक्तं तन्त्रेऽप्यघोरेशे
स्वच्छन्दे विभुना तथा ।

अथवा प्रत्यहं प्रोक्त-
मानार्धार्धनियोगतः ॥ ५८ ॥
कृत्वेष्टं मण्डलं तत्र
समस्तं क्रममर्चयेत् ।

प्रोक्तमानेति

'एवमस्य त्रिहस्तस्य...............।'

इत्याद्यभिहितस्य त्रिहस्तत्वादेः ॥

एतदेव उपसंहरति

बहुप्रकारभिन्नस्य
लिङ्गस्यार्चा निरूपिता ॥५९॥

इति शिवम् ॥ ५९ ॥

बहुभेदभङ्गिलिङ्गस्वरूपसंविनिरूपणाचतुरः ।
सप्तविंशं व्यवृणोदाह्निकमेतज्जयरथाभिख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके लिङ्गार्चाप्रकाशनं नाम सप्तविंश-
माह्निकम् ॥ २७ ॥

[*Continued from Flap I*]

The whole project is planned as under:

Vol. I—Foreword, Introduction including 4 appendices; Vol. II—Text of the *Tantrāloka* and *Viveka*, *Āhnikas* 1-3; Vol. III—*Āh.* 4-7; Vol. IV—*Āh.* 8-9; Vol. V—*Āh.* 10-14; Vol. VI—*Āh.* 15-27; Vol. VII—*Āh.* 28-33; Vol. VIII—*Āh.* 34-37 plus indices of *kārikās* and quotations occurring in the commentary. The text in each volume is preceded by a comprehensive *Viṣayānukramaṇikā*.

R. C. Dwivedi, the senior-most serving professor of Sanskrit in India, is presently connected with the University of Rajasthan, Jaipur and is a scholar of international repute in the field of Sanskr[illegible] studies. Some of his major publis[illegible] works include — *Alaṃkāramīmā*[illegible] *Studies in the Alaṃkāraśāstra*, *Alaṃ*[illegible] *sarvasvasañjīvinī* and *The Poetic* [illegible] He is the general Editor of the *Īś*[illegible] *pratyabhijñāvimarśinī* in 3 vols., an[illegible] *An Outline of History of Śaiva Philosop*[illegible] by K. C. Pandey.

Navjivan Rastogi, a Ph.D. in Kashmir Śaivism from the University of Lucknow and a lecturer in the Abhinavagupta Institute of the same university, is the co-editor of the Volume of the *Encyclopaedia of Indian Philosophies* (Chief Editor: Karl H. Potter) devoted to Kashmir Śaivism. His published works include *The Krama Tantricism of Kashmir* (Vol. I) and *Introduction to the Tantrāloka*: *A Study in Structure*. Other important work by him awaiting release is: *The Krama Tantricism of Kashmir*, Vol. II.

# ĪŚVARA-PRATYABHIJÑĀ-VIMARŚINĪ
## (Doctrine of Divine Recognition)
### Sanskrit Text with English Translation
### K.A.S. IYER AND K.C. PANDEY

Īśvara-Pratyabhijñā-Vimarśinī or the Doctrine of Divine Recognition is the most important work of the Pratyabhijñā school of Kashmir Śaivism. This is a commentary by the great Abhinavagupta on the Īśvara-Pratyabhijñā-Sūtra of Utpala, expounded by the commentary Bhāskarī of Bhāskarakaṇṭha. The original text with Vimarśinī and the Bhāskarī thereon was edited and published by Dr. K. C. Pandey and Professor K. A. Subramania Iyer along with English translation of the Īśvara-Pratyabhijñā-Vimarśinī.

These works were out of print for long and are now reissued under the general title of Īśvara-Pratyabhijñā-Vimarśinī of Abhinavagupta in three volumes.

# INTRODUCTION TO THE TANTRĀLOKA
### NAVJIVAN RASTOGI

IN THIS Volume an attempt is made to unravel the technique of the Tantrāloka and bring it within the range of comprehensibility. Scattered but obvious information about its contents is ingeniously pieced together; their organic treatment and guiding norms characterizing intellectual approach of the two master minds—Abhinavagupta and Jayaratha—are skilfully brought to the surface; the environ and personal details of the author of Tantrāloka and its commentator are described to deepen familiarity with them.

Discussion within a compass of five chapters covers the teleological framework of the principal text and biographical outfit of its author and its commentator. The structural analysis of the subject text is extended in twenty appendices throwing illuminating light on unexplored regions of the contents. The Select Bibliography adds to the richness of the whole work.

MOTILAL BANARSIDASS
*Delhi Varanasi Patna Madras*